

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

**КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (ЕДМОНТОН)**

СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Україна-Росія: діалог історіографій

Матеріали міжнародної наукової конференції

Редакційно-видавничий комплекс

«Деснянська правда»

Київ—Чернігів

2007

УДК 930. 1(477)

ББК 63.1(4УКР) 6

Україна-Росія: діалог історіографій : Матеріали міжнар.
У45 наук. конф. / Ін-т історії України НАН України, Канад. ін-т укр.
студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон.
дослідж.; Редкол.: В. Ф. Верстюка (відп. ред.), В. М. Бойко (відп.
секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій. — Київ—Чернігів : РВК
«Деснянська правда», 2007. — 256 с. — Бібліогр. в підстрокових
прим.

ISBN 978-966-502-387-6

У книзі вміщено матеріали міжнародної наукової конференції «Україна — Росія: діалог історіографій», що проходила у Чернігові 22—25 серпня 2002 р. за участю істориків з Канади, США, Росії та України. Зроблена спроба проаналізувати деякі аспекти розвитку української та російської історіографій в умовах, що склалися після розпаду СРСР, виявити їх національні особливості, тенденції, фактори, що їх обумовлюють, а також спільні проблеми. Видання призначено для істориків, політологів, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України та Росії.

УДК 930. 1(477)

ББК 63.1(4УКР) 6

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 11 від 20 грудня 2005 р.*

ISBN 978-966-502-387-6

© Інститут історії України НАН України
© Канадський інститут українських студій
Альбертського університету (Едмонтон)
© Сіверський інститут регіональних
досліджень

ЗМІСТ

Відкриття конференції:	5
------------------------------	---

I. ПРОБЛЕМИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>И. Данилевский.</i> Проблемы Киевской Руси в современной российской историографии.....	7
<i>В. Ричка.</i> Київо-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття.....	22
Дискусія: <i>В. Коваленко, О. Толочко</i>	37

II. ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН СЕРЕДИНИ XVII — СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

<i>Т. Яковлева.</i> Проблемы русско-украинских взаимоотношений в середине XVII в.....	47
<i>С. Плохий.</i> Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у після-радянський час.....	51
Дискусія: <i>В. Горобець, С. Лепяк, Я. Пеленський, Г. Касьянов, О. Кухарук, Н. Яковенко</i>	68

III. УКРАЇНА У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XIX СТ. — ПОЧАТКУ XX СТ.

<i>О. Кухарук.</i> Дослідження проблем історії Росії XIX — початку XX ст. українською історичною наукою (1990—2002 рр.).....	79
<i>А. Миллер.</i> История Российской империи как полиэтнического государства: в поисках новых исследовательских парадигм.....	88
Дискусія: <i>К. Ячменіхін, В. Шандра, Т. Демченко, Я. Пеленський, Г. Касьянов, С. Плохий, Н. Яковенко, В. Коваленко, О. Толочко, В. Верстюк</i>	101

IV. РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

<i>Л. Протасов. Незабываемый 1917-й: исторические заметки.....</i>	115
<i>В. Верстюк. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація.....</i>	128
<i>Дискусія: В. Бойко, О. Кудлай, Ф. Сисин, В. Шандра, Ю. Шаповал, Р. Сербин, Я. Пеленський, В. Верстюк.....</i>	

V. РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ, РОСІЯ, УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

<i>О. Лисенко. Українська історіографія Другої світової війни: між закономірністю і парадоксом.....</i>	143
<i>В. Невежін. СССР по Второй мировой войне: новейшая российская историография проблемы.....</i>	157
<i>Дискусія: О. Марущенко, С. Лепявко, Я. Пеленський, О. Кухарук, В. Шандра, Т. Яковлева</i>	171

VI. СТАЛІНСЬКА РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА СИСТЕМА

<i>Н. Петров. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики.....</i>	181
<i>Ю. Шаповал. Проблеми політичного терору в Україні у 30—50-ті рр.: здобутки і перспективи дослідження.....</i>	197
<i>Дискусія: Т. Демченко, Д. Гринь, К. Ячменіхін, Я. Пеленський, В. Шандра, Л. Протасов, О. Толочко, Н. Яковенко, М. Бойко, О. Лисенко, В. Росстальний.....</i>	230

VII. ПІДСУМКОВА ДИСКУСІЯ

<i>Я. Пеленський, В. Верстюк, С. Плохій, Ю. Борісьонок, С. Лепявко</i>	245
<i>Список учасників конференції.....</i>	253

Відкриття конференції

Владислав Верстюк. Шановні колеги! За роки після розпаду Радянського Союзу колись спільна радянська історіографія, до якої належали і українські, і російські історики, поступилась місцем окремим національним історіографіям, які успішно і динамічно розвиваються та інтегруються в сучасну світову історичну науку. Проте Україна і Росія залишаються близькими сусідніми країнами, які мають не лише спільний кордон, але й тривале спільне минуле. Це накладає особливий відбиток на розвиток і російської, і української історичних наук, зобов'язує вчених бути в курсі справ сусідніх історіографій, вести тісні і плідні діалоги, не забуваючи про право кожної сторони на свої власні погляди та інтерпретації. Однак тісні контакти, які ми мали до 1991 р., якось поступово стали спорадичними, позбавленими постійної основи. Констатуємо факт, що на сьогодні знання російських і українських істориків один про одного недостатні. У травні 1996 р. у Москві в стінах Інституту слав'янознавства та балканістики Російської академії наук відбулася конференція, яка називалась «Україна — Росія: історія стосунків». Вона запам'яталась гострими дискусіями, в яких відчувався присмак політики. Готуючи сьогоднішню конференцію ми на перший план ставили завдання не дискусії, а взаємоінформації про загальний стан історичної науки в обох країнах, діалогу, який є органічною і абсолютно необхідною частиною пізнавального процесу. Ми хочемо обмінятися думками про те, що діється в наших історіографіях або що сталося в наших історіографіях за останні десять років. Я думаю, що така постановка питання стане корисною і для однієї, і для другої сторони, а також для читачів тієї збірки, що заплановано видати за матеріалами конференції.

Попередньо за домовленістю було виділено шість великих проблем, які активно розробляються і російською, і українською історичними науками, кожна з них має двох доповідачів та дискусію після завершення обох доповідей, а також підсумовуючу дискусію на завершення конференції. До участі в роботі в якості доповідачів ми запросили відомих російських істориків. Я просто назву їх у порядку, в якому вони виступатимуть. Це Ігор Данилевський, Тетяна Яковлева, Олексій Міллер, Лев Протасов, Нікіта Петров і Володимир Невежин. З українського боку доповіді виголосять: Володимир Ричка, Сергій Плохій, Олександр Кухарук, Владислав Верстюк, Олександр Лисенко, Юрій Шаповал. В дискусії ласкаво згодились взяти участь Володимир Коваленко, Олексій Толочко, Віктор Горобець, Сергій Лепявко, Георгій Касьянов, Наталя Яковенко, Костянтин Ячменіхін, Валентина Шандра, Тамара Демченко, Володимир Бойко, Олександра Кудлай, Олександр Марущенко, Дмитро Гринь, Микола Бойко, Віталій Ростальний, Юрій Борісьонок*. Характерною особливістю нашої конференції є участь у ній

* В доповідях-статтях ініціали осіб що згадуються вказані згідно авторського тексту, а в дискусіях – відповідно до правил мови, якою вона велася. — *Прим. ред.*

потужного десанту канадських та американських істориків українців та русистів, які теж братимуть активну участь в обговоренні доповідей. Хочу назвати наших західних колег, яких ми вже звикли часто бачити: це Зенон Когут, Френк Сисин, Роман Сенькусь, Роман Сербин, Ярослав Пеленський та Сергій Плохій, якого я згадав серед українських доповідачів. Вважаю, що ми повинні вже зараз переходити до основної частини.

Наприкінці я хочу зупинитись на двох речах. Подякувати Сіверському інституту регіональних досліджень, його керівникам Сергію Лепявку та Володимиру Бойку за те, що вони взяли на себе рутинну частину організації конференції. Зовні вона не дуже помітна, але надзвичайно важлива. Не менш важливою є й інша обставина. Ця конференція не змогла б відбутися без підтримки Канадського інституту українських студій, який займає, очевидно, особне місце в підтримці української історіографії. Я від імені всіх учасників висловлюю глибоку вдячність КІУСу і прошу до кроткого вступного слова його директора Зенона Когута.

Зенон Когут. Дякую. Шановні колеги, прошу вибачення, але, може, я почну з особистого. Мені довелося вивчати різні теми, але моїм головним науковим фокусом було й залишається дослідження історії козацької України, особливо гетьманського періоду. Хоч я чверть століття вивчав Гетьманщину, я довгий час не мав змоги побувати на її території. Тільки рік тому, мені вдалося організувати подорож по тих місцях, де проживали і діяли герої моїх книжок. Моя подорож не була б такою змістовною, якби до її організації не доклав власних рук Олександр Коваленко. Він організував мені виступи перед викладачами і студентами історичного факультету Чернігівського державного педуніверситету. Тому не приховую, як приємно мені знову бачитися з колегами з Чернігівського педуніверситету і з Сіверського інституту регіональних досліджень. Рівно ж хочу їм подякувати за їхню працю в організації цієї конференції.

Про ціль і значення конференції вже було сказано, важливість успішних українсько-російських стосунків не можна применшити як для України, так і Росії, вони важливі для всього світу, в цьому зв'язку лишень хочу додати, що це не перший раз Канадський інститут українських студій займається подібною конференцією. Спільно зі Східноєвропейським інститутом Кельнського університету та Інститутом ім. А. Гаррімана Колумбійського університету КІУС мав трирічний проєкт під назвою «Українсько-російські взаємини» в половині 1990-х рр. Але хоч на тій конференції було понад 80 учасників з Північної Америки, Європи і України, з Росії не вдалося притягнути науковців. Тут присутні доктори Олексій Міллер і Тетяна Яковлева були тими рідкісними винятками, що взяли в ній участь. Я дуже задоволений, що цим разом колеги з Росії приїхали повним складом. І я їх щиро вітаю. А всім учасникам конференції бажаю цікавих та плідних нарад. Дякую.

Проблеми Київської Русі в сучасній історіографії

Головує: *Зенон Козут*

Доповідачі: *Ігор Данилевський, Володимир Ричка*

Дискутаннти: *Олексій Толочко, Володимир Коваленко*

Ігорь Данилевский

ПРОБЛЕМЫ КИЕВСКОЙ РУСИ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ*

Истекшее десятилетие — одно из самых необычных в российской историографии. С одной стороны, в России исследование Древней или Киевской Руси как бы продолжало развиваться в направлениях, сложившихся в рамках советской исторической науки. С другой — историографическая ситуация претерпела существенные изменения.

Прежде всего, продолжалось издание исторических источников. Причём, в отличие от предшествующего десятилетия, число публикаций древнерусских текстов резко возросло. Заметно изменился и их репертуар.

Возобновилось — на более современном уровне — почти прекратившееся прежде издание Полного собрания русских летописей¹. Новое издание отличается от прежнего не только по форме (внешний вид стал существенно «презентабельнее»), но и по содержанию. Заметным событием стало приуроченное к 90-летию со дня рождения Д. С. Лихачёва переиздание реконструкции Повести временных лет, снабжённое довольно подробной (хотя и не исчерпывающей) библиографией работ, посвящённых Повести за истекшие со времени предыдущего издания полвека (составитель

* Доповіді друкуються за текстами статей що надали автори. — *Прим. ред.*

¹ Издательством «Языки русской культуры», начиная с 1997 г., выпущены Лаврентьевская, Ипатьевская, Новгородские I и IV, Псковские, Софийская I старшего извода и Никоновская летописи, а также Рогожский летописец, Летопись Авраамки, Тверской летописный сборник, Казанская история. В основном это репринтные переиздания ПСРЛ (с сохранением нумерации томов), сопровождающиеся новыми предисловиями Б. М. Клосса и приложениями, в число которых включены отсутствовавшие в прежнем издании указатели (в частности, скажем, словоуказатели и частотный словарь к Повести временных лет, подготовленные О. В. Твороговым), а также новые текстологические исследования летописных списков. Исключением являются Новгородская I и Псковские летописи, которые изданы по известным публикациям А. Н. Насонова 1950-х годов, а также Софийская I, изданная по прежде не публиковавшимся спискам М. А. Оболенского и Н. М. Карамзина, сохранившими текст старшего извода.

— М. Б. Свердлов)¹. Появились и менее качественные (по существу, дилетантские или, как их называет сам издатель, просветительские) публикации летописей, подготовленные А. И. Цепковым². Кроме того, неоднократно издавались переводы и популярные пересказы Повести временных лет³. Осуществлено издание Летописца Еллинского и Римского⁴, цикла молитв Кирилла Туровского⁵, переиздан древнерусский перевод Хроники Иоанна Малалы⁶. Выпущен весьма качественный перевод Хроники Георгия Амартола⁷, а также осуществлена новая — расширенная — публикация древнерусских литературных памятников (в том числе, и некоторых из перечисленных выше)⁸.

Вышли в свет новые переводы западно- и центральноевропейских источников, касающихся истории Киевской Руси. Это, прежде всего, издания источников по ранней истории восточных славян⁹, а также истории Древнерусского государства¹⁰, сопровождающиеся довольно подробными комментариями.

¹ Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачёва; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб., 1996.

² Ссылаясь на авторитет М. Н. Тихомирова, А. И. Цепков решил переиздать летописи, не выходявшие с 1920-х годов, в упрощённой транскрипции, сопроводив их иллюстрациями, схемами, картами, планами, родословными таблицами, а также «в каждом томе дать приложение, которое состоит из какого-то первоисточника» (*Цепков А. И. К читателю // Русские летописи. — Рязань, 1997. — Т. 1: Симеоновская летопись / [Подгот. к изд. Цепковым А. И.]. — С. 6*). А. И. Цепковым изданы Симеоновская, Воскресенская, Львовская, Ермолинская и др. летописи.

³ Повесть временных лет / Пер. Д. С. Лихачёва. — Петрозаводск, 1991; *Творогов О. В. Древняя Русь: События и люди. — СПб., 1994*; Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачёва; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — СПб., 1996; Повесть временных лет / Пер. Д. С. Лихачёва. — СПб., 1997. — (Азбука-классика); и др.

⁴ Летописец Еллинский и Римский : [В 2 т.] / [Вступ. ст. О. В. Творогова]. — СПб., 1999. — Т. 1: Текст.

⁵ *Рогачевская Е. Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исслед. — М., 1999.*

⁶ *Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе : Репринт. изд. материалов В. М. Истрина / Подгот., вступ. ст. и прил. М. И. Чернышёвой. — М., 1994.*

⁷ *Матвеев В. А., Щёголева Л. И. Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола) : Рус. текст, коммент., указ. — М., 2000.*

⁸ Библиотека литературы Древней Руси : [В 20 т. / Под. ред. Д. С. Лихачёва и др.]. — СПб., 1997—2001. — Т. 1: XI—XII вв. — 1997; Т. 2: XI—XII вв. — 1999; Т. 3: XI—XII вв. — 1999; Т. 4: XII вв. — 1997; Т. 5: XIII в. — 1997; Т. 6: XIV — середина XV в. — 1999; Т. 7: Вторая половина XV в. — 1999; Т. 9: Конец XV — первая половина XVI в. — 2000; Т. 10: XVI в. — 2000; Т. 11: XVI в. — 2001.

⁹ Свод древнейших письменных известий о славянах / Отв. ред. [и авт. предисл.] Л. А. Гиндин, Г. Г. Литаврин. — М., 1994—1995. — Т. 1: I—VI вв. — 1994; Т. 2: VII—IX вв. — 1995.

¹⁰ *Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе : (С древнейших времён до 1000 г.) : Тексты, пер., коммент. — М., 1993; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе : (Середина XI — середина XIII в.) : Тексты. Пер. Коммент. — М., 2000; Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси : Тексты. Перевод. Комментарий. — М., 1996; Древняя Русь в свете зарубежных источников : Учеб. пособие для студентов вузов*

Особое место занимают современные публикации памятников ранней восточнославянской книжности, традиционно выпадавшие из сферы рассмотрения историков. В их числе: Саввина книга¹, Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского², Космография Козьмы Индикоплова³, Архангельское Евангелие⁴ и др. Продолжены издание и анализ новых берестяных грамот⁵. К публикациям новых источников следует причислить и первые фундаментальные своды записей и надписей на древнерусских пергаменных кодексах⁶.

Принципиально новым явлением стали издания апокрифической литературы⁷, которая в советские времена была известна лишь по

/ Под ред. Е. А. Мельниковой. — М., 1999; Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков. — М., 1993; Хроника Эрика : [В стихах] / Перевод со швед. А. Ю. Желтухина; Коммент. А. Ю. Желтухина, А. А. Сванидзе. — Выборг, 1994. Сюда же следует отнести и переиздание «Хроники и деяний князей или правителей польских» Галла Анонима (Славянские хроники / Сост. А. И. Цепков. — СПб., 1996).

¹ Саввина книга : Древнеславян. рукопись XI, XI—XII и конца XIII века / [Отв. ред. О. А. Князевская]. — М., 1999. — Ч. 1: Рукопись. Текст. Комментарии. Исследование. — 1999.

² Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского : Ран. рус. ред. / Подгот. Г. С. Баранкова. — М., 1998.

³ Книга нарицаема Козьма Индикоплов / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. — М., 1997.

⁴ Архангельское Евангелие 1092 года : Исслед. Древнерус. текст. Словоуказатели / [Подгот. Л. П. Жуковская, Т. Л. Миронова]. — М., 1997.

⁵ Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1984—1989 гг.). — М., 1993; Янин В. Л., Зализняк А. А. Берестяные грамоты из новгородских раскопок 1990—1993 гг. // Вопр. языкознания. — 1994. — № 3; Янин В. Л., Зализняк А. А. Берестяные грамоты из новгородских раскопок 1995 г. // Вопр. языкознания. — 1996. — № 3; Янин В. Л., Зализняк А. А. Берестяные грамоты из новгородских раскопок 1996 г. // Вопр. языкознания. — 1997. — № 2; Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. — М., 1995; Янин В. Л. Я послал тебе бересту... / С послесл. А. А. Зализняка. — 3-е изд., испр. и доп. новыми находками. — М., 1998; и др.

⁶ Столярова Л. В. Древнерусские надписи XI—XIV веков на пергаменных надписях. — М., 1999; Столярова Л. В. Свод записей писцов, художников и переплётчиков древнерусских письменных кодексов XI—XIV веков. — М., 2000.

⁷ Начало этим публикациям фактически положили издания: Многоценная жемчужина: Литературное творчество сирийцев коптов и ромеев в I тысячелетии н.э. / Пер. с сир. и греч. С. Аверинцева. — М., 1994; От берегов Босфора до берегов Евфрата: Антология ближневосточной литературы I тысячелетия н.э. / Пер., предисл. и коммент. С. С. Аверинцева. — М., 1994. Позднее появилось множество переводов апокрифов: Апокрифы Древней Руси: Тексты и исследования. — М., 1997 (Общественная мысль: Исследования и публикации); Апокрифические Евангелия. — СПб., 2000 (Личная библиотека Борхеса); Книга Еноха: Апокрифы. — СПб., 2000 (Азбука-классика); Скогорева А. П. Апокрифические деяния апостолов. Арабское Евангелие детства Спасителя: Исследования. Переводы. Комментарии. — СПб., 2000 (Античное христианство. Источники); Деревенский Б. Г. Учение об Антихристе в древности и средневековье. — СПб., 2000 (Античное христианство. Источники); Апокрифические апокалипсисы / Пер., сост., вступ. Статья: М. Г. Витковская, В. Е. Витковский. — СПб., 2001 (Античное христианство. Источники), и мн. др. Несколько особняком в этом ряду стоит кн.: Мильков В. В. Древнерусские апокрифы. — СПб., 1999 (Памятники древнерусской мысли: Исследования и тексты. Вып. 1). В ней помимо переводов публикуются древнерусские

дореволюционным публикациям. К сожалению, многие из новых изданий апокрифических произведений не отвечают современным требованиям к публикациям источников. Тем не менее, значение возобновления публикаций апокрифических текстов трудно переоценить.

Продолжены, хотя и удручающе малыми тиражами, издания исторических словарей русского языка¹.

В многотомном фундаментальном издании «Археология с древнейших времён до средневековья в 20 томах» вышел очередной том, продолжающий том «Древняя Русь: Город, Замок. Село» (М., 1985) и посвящённый повседневной жизни человека на Руси в IX—XIV вв.²

Таким образом, в последнее десятилетие в России продолжала формироваться солидная источниковая база, позволяющая развивать исследования истории Древней Руси на вполне современном уровне.

Пожалуй, большинство работ, посвящённых истории домонгольской Руси, продолжает вестись во вполне традиционном русле. Единственно, что изменилось повсеместно и радикально, — терминология. На смену «марксистско-ленинскому» формационному тезаурусу пришел насыщенный иноязычными заимствованиями чрезвычайно пёстрый понятийно-категориальный аппарат («произносящийся», как правило, с марксоидным акцентом). Фразы, включающие обороты типа: «автору удалось доказать метонимическую стратегию номинативного дискурса», стали обыденным явлением, на которое уже почти не обращают внимания. Мало того, становится едва ли не дурным тоном писать на нормальном русском языке.

Однако терминологические проблемы — лишь отголосок того методологического разброда, который царит практически повсеместно. Причём, речь идет не об эпистемологическом анархизме, к которому призывал П.-К. Фейерабенд в целях расширения исследовательского кругозора и поиска новых точек зрения на вполне привычные «факты». Большинство историков пребывает в явной растерянности, плохо зная (не успев освоить, сделать своими) и слабо ориентируясь в экзотических для советских исследователей (коими они продолжают оставаться, несмотря на

тексты апокрифических произведений. Кроме того, неоднократно переиздавались переводы «Иудейской войны» и «Иудейских древностей» Иосифа Флавия.

¹ Упомяну лишь последние издания: Старославянский словарь: По рукописям X—XI вв. / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. — М., 1994; Словарь древнерусского языка: XI—XIV вв. В 10 т. — М., 2000. — Т. 6. (*овадь — покласти*) — характерно, что пятый том так и не был выпущен; Словарь русского языка XI—XVII вв. — М., 2000. — Т. 25. (*Скорынья — Снулый*) — если первый том был издан тиражом в 14 000 экз., то последний — лишь 300 экз., что делает его практически недоступным для большинства исследователей. Неоднократно переиздавались «Материалы для словаря древнерусского языка» И. И. Срезневского и «Полный церковнославянский словарь» Г. Дьяченко.

² Древняя Русь: Быт и культура. — М., 1997 (Археология с древнейших времён до средневековья в 20 томах).

все заклинания и отречения от «проклятого методологического прошлого») «буржуазных» научных течениях и подходах. Утратив «социальный заказ» на работы, написанные в «единственно научной» парадигме, многие исследователи (особенно старшего поколения) продолжают писать в прежнем ключе, пытаясь использовать «лишь» новую (для них) терминологию. Однако новые термины тянут за собой довольно сложные смысловые шлейфы, что придает таким работам достаточно эклектичный вид.

Впрочем, есть авторы, которые остаются на прежних позициях и даже не пытаются придать своим работам «современные» формы. Типичным примером в этом отношении является И. Я. Фроянов, который в советские времена почитался за диссидента, а ныне, — ни на йоту не изменив своих взглядов, — выглядит ортодоксальным марксистом (за что его вновь критикуют, но уже не «слева», а «справа»). Впрочем, это не мешает ему издавать всё новые труды, написанные в старом «ключе», и переиздавать прежние свои работы¹. И в этом, на мой взгляд, нет ничего плохого: всякое исследование, выполненное с соблюдением необходимых требований научности, имеет право на существование в нынешнем информационном пространстве.

Другой вопрос, что за последние годы, как мне представляется, не появилось работ, которые по масштабу и широте подхода могли бы соперничать с рыбаковской «Киевской Русью...»². Вообще, интерес к политической и экономической истории Киевской Руси, после того как Киев оказался столицей другого государства, заметно ослабел³. Чуть больше повезло Новгороду Великому: в первые постсоветские годы было опубликовано сразу несколько исследований, подводивших своеобразный итог советским штудиям и внесших «свежую струю» в изучение «северной столицы»⁴. Однако на этом исследовательский запал практически иссяк.

¹ *Фроянов И.Я.* Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. — М.; СПб., 1995; *Фроянов И.Я.* Рабство и данничество у восточных славян: VI—X вв. / Под ред. А.Я. Дегтярева. — СПб., 1996; *Фроянов И.Я., Юдин Ю.И.* Былинная история: Работы разных лет / Под ред. К.В. Чистова. — СПб., 1997.

² Кстати, в рассматриваемый период она была переиздана: *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. 2-е изд., доп. — М., 1993 (в аннотации к ней на с. 4 допущена симптоматичная «опечатка»: «В книге видного историка академика Б.А. Рыбакова *не* на основе огромного источникового материала рассказывается о длительном историческом пути восточного славянства, при ведшего [sic!] к созданию его государственности»; выделено мною. — *И. Д.*).

³ К числу редких исключений можно отнести работы: *Королев А. С.* История междукняжеских отношений на Руси в 40-е—70-е годы X века. — М., 2000; *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. — М., 2001.

⁴ *Мартышин О. В.* Вольный Новгород: Общественно-политический строй и право феодальной республики. — М., 1992; *Фроянов И. Я.* Мятёжный Новгород: Очерки истории

Недостаток современных обобщающих исследований по истории Киевской Руси в какой-то мере компенсировался многочисленными переизданиями классических лекционных курсов (В. О. Ключевского, С. Ф. Платонова, М. К. Любавского и др.), а также переводами трудов зарубежных авторов¹.

Зато появилось огромное количество работ разного качества и достоинства, рассматривающих историю культуры Древнерусского государства² и, прежде всего, раннюю историю древнерусской литературы³. Вместе с тем, был опубликован ряд работ (в том числе и тех, которые были написаны ещё в советское время и даже в досоветский период), посвящённых специальному источниковедческому анализу как древнерусских⁴, так и зарубежных⁵ текстов.

Особо следует отметить исследования по этнической истории Древней Руси, опубликованные в последнее десятилетие⁶.

Естественно, приведённый краткий перечень публикаций, имеющих отношение к истории Древней Руси, не претендует на полноту. Мне

государственности, социальной и политической борьбы конца IX — начала XIII столетия. — СПб., 1992.

¹ Напр.: *Вернадский Г. В.* Древняя Русь: Пер. с англ. — Тверь; М., 1996; *Вернадский Г. В.* Киевская Русь: Пер. с англ. — Тверь; М., 1996; *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси: 750—1200 / Под ред. Д. М. Буланина. — СПб., 2000.

² См., напр.: *Очерки истории культуры славян.* — М., 1996; *Из истории русской культуры.* — М., 2000. Т. 1: Древняя Русь (Язык. Семиотика. Культура); *Славянская мифология: Энциклопедический словарь* / Ред.: В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. М., 1995; *Семенова М.* Быт и верования древних славян. — СПб., 2000; *Белова О. В.* Славянский бестиарий: Словарь названий и символики. — М., 2000, и др.

³ *Хабургаев Г. А.* Первые столетия славянской письменной культуры: Истоки древнерусской книжности. — М., 1994; *Топоров В. Н.* Предистория [sic!] литературы у славян: Опыт реконструкции. Введение к курсу истории славянских литератур. — М., 1998; *Уханова Е. В.* У истоков славянской письменности. — М., 1998; *Ужанков А. Н.* Из лекций по истории русской литературы XI — первой трети XVIII вв.: «Слово о Законе и Благодати» Илариона Киевского. — М., 1999.

⁴ Напр.: *Зиборов В. К.* О летописи Нестора: Основной летописный свод в русском летописании XI в. — СПб., 1995; *Зимин А. А.* Правда Русская. — М., 1999, и др. К числу таких работ я склонен отнести и некоторые текстологические и историко-лингвистические исследования, которые, не будучи собственно историко-источниковедческими, дают текстологическую основу для историков (*Камчатнов А. М.* Лингвистическая герменевтика: На материале древнерусских рукописных источников. — М., 1995; *Камчатнов А. М.* История и герменевтика славянской Библии. — М., 1998; *Алексеев А. А.* Текстология славянской Библии. — СПб., 1999; *Цуркан Р.* Славянский перевод Библии: Происхождение, история текста и важнейшие издания. — СПб., 2001, и др.), и, естественно, переиздание — хотя и не совсем качественное — трудов А. А. Шахматова (*Шахматов А. А.* Разыскания о русских летописях. — М.; Жуковский, 2001).

⁵ Напр.: *Коновалова И. Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. — М., 1999.

⁶ *Петрухин В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси. — Смоленск; М., 1995; *Петрухин В. Я.* Славяне: Уч. пособие. — М., 1997; *Петрухин В. Я., Раевский Д. С.* Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. М., 1998; *Хлезов А. А.* Норманская [sic!] проблема в отечественной исторической науке. — СПб., 1997 и др.

хотелось лишь обозначить основные тенденции в новых изданиях, посвящённых истории Древней Руси. Однако в предложенной теме выступления есть и другая — аналитическая сторона, которой и хотелось бы уделить основное внимание.

Прежде всего, нынешняя историографическая ситуация в России, для которой характерен плюрализм подходов и методик, до предела обострила проблему верификации получаемых результатов. Снятие методологических ограничений — само по себе, безусловно, позитивное явление. Однако оно, как и всё в этом мире, имеет негативные стороны.

Одна из них связана с тем, что мифы советской историографии сплошь и рядом заменяются новыми мифами. В данном случае имеются в виду не те мифы, о которых в своё время писал А. Ф. Лосев, — которыми живёт любое человеческое сообщество, в том числе, и профессиональные научные корпорации. Я говорю об идеологических мифах, с помощью которых определённые (преимущественно политические) группы пытаются манипулировать общественным сознанием. К их числу следует отнести национально-патриотические мифы, столь популярные в социумах, основывающихся на комплексе этнической неполноценности (к коим, судя по всему, можно отнести значительную часть населения современной России). Появление в связи с этим «источников», подобных печально — и, увы, хорошо — известной не только в России, но и в Украине «Влесовой книге», чрезвычайно показательно в этом отношении.

Другая сторона связана с «освоением» российскими гуманитариями постмодернистской научной парадигмы с её легитимацией безудержной и безграничной «интерпретации интерпретаций». Полагаю, что именно идеи постмодернизма (пусть даже в не до конца осознанной форме) стали своего рода методологической основой целого ряда современных работ, претендующих на научность. Скажем, к постмодернизму явно «тянут» выводы В. И. Мильдона, касающиеся специфики работы древнерусского летописца. Для этого культуролога с базовым филологическим образованием и преподающего во ВГИКе создание летописных сводов — дело вполне «земное» (в отличие от «высокоумного» творчества западноевропейских хронистов). Их авторы якобы просто фиксировали всё, что происходило на их глазах, сообщали «о всяком событии как таковом, а не в зависимости от его роли в подготовке будущего или в подтверждении былых пророчеств»: «цель летописца не в том, чтобы изложить всё последовательно, а изложить всё, ничем не жертвуя, включая эпизоды легендарные, для истории ничего или малозначащие». При этом «любые картины грядущего, тёмные либо светлые, воспринимаются (летописцами. — *И. Д.*) с безразличным доверием». Именно поэтому якобы «летописец внимателен ко всякому событию, коль скоро то произошло. Фиксируются

даже годы, когда „ничего не было“: „Бысть тишина“»¹. Вообще «для летописи... исторический процесс тёмн, непознаваем». Видимо, поэтому летописцу присущи «постоянная сосредоточенность на текущем, нелюбовь к провиденциальной расчётливости, пророческой мистике, историософским суждениям». Он «не находит в истории цели, не ставит жизнь народа в некую всемирно-историческую связь, не видит в развитии наперёд назначенного плана и не содержит представлений о конце истории». «Летописец не придавал значения... логике, организованности, убедительности». И, наконец, «летописец... не пробует понять, что он пишет и переписывает»². Полагаю, комментарии здесь излишни...

Напомню лишь, что цитируемая статья была опубликована в центральном философском журнале РАН. Стоит ли после этого удивляться эпидемии «фоменковщины», поразившей не только широкие круги дилетантов, но и многих историков, которые имеют известные основания относить себя к профессионалам, — бывших историков КПСС, а также часть школьных учителей, окончивших преимущественно региональные вузы, в которых курс исторического источниковедения если и преподаётся, то на чрезвычайно низком уровне. Признание допустимости множественности подходов к источнику породило у многих ощущение вседозволенности. А уже упоминавшийся методологический разброд — наряду с практиковавшимися (преимущественно представителями академической элиты) ещё в советские времена достаточно произвольными построениями — стал плодотворной почвой для развития паранаучной литературы, в которой некоторые использующиеся историками методы и подходы доводятся до абсурда³.

¹ Мильдон В. И. «Земля» и «небо» исторического сознания: Две души европейского человечества // Вопросы философии. — 1992. — № 5. — С. 90, 92—95.

² Там же. — С. 92—95.

³ Фоменко А. Т. Глобальная хронологическая карта // Химия и жизнь. — 1983. — № 9; Калашиников В. В., Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Геометрия подвижных конфигураций звёзд и датировка Альмагеста // Проблемы устойчивости стохастических моделей: Труды семинара. — М., 1988; Калашиников В. В., Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Численный анализ звёздного каталога «Альмагеста». Препринт/ ВНИИСИ. — М., 1990; Калашиников В. В., Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Датировка Альмагеста по переменным звёздным конфигурациям // Доклады АН СССР. — 1989. — Т. 37. — № 4; Фоменко А. Т. Методы статистического анализа нарративных текстов и приложения к хронологии: Распознавание и датировка зависимых текстов, статистическая древняя хронология, статистика древних астрономических сообщений. — М., 1990; Фоменко А. Т. Критика традиционной хронологии античности и средневековья: Какой сейчас век? Реферат. — М., 1993; Фоменко А. Т. Исследования по истории древнего мира и средних веков: Математические методы анализа источников. Глобальная хронология. — М., 1993; Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Империя: Русь, Турция, Китай, Европа, Египет. Новая математическая хронология древности. — М., 1996; Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология Руси. Научное издание. — М., 1997 и т.д. Следует отметить, что если в советский период «труды» Фоменко издавались ограниченными тиражами, то в последние годы публикации бесчисленных опусов А. Т. Фоменко и К^о увеличиваются в геометрической

Своеобразным ответом на этот «постмодернистский вызов» является дальнейшее развитие традиционного для российской историографии так называемого наивно-исторического (по существу — потребительского) подхода к источнику. Одним из наиболее ярких представителей его является Б. А. Рыбаков. В интересующем нас плане труды этого автора чрезвычайно интересны и показательны. Историк, обладавший прекрасной памятью и широким кругозором, феноменальным ассоциативным мышлением и интуицией, потрясающей работоспособностью¹ и неуёмной фантазией, Б. А. Рыбаков, фактически возглавлявший к тому же советскую историческую науку, на несколько десятилетий оказался вне критики. Всё это давало ему возможность регулярно представлять вниманию научной общественности и развивать в многочисленных монографических исследованиях не только строго доказанные гипотезы, но и множество рабочих предположений и догадок, основательность которых вызывала и вызывает — порой даже после появления нескольких публикаций, насчитывающих десятки печатных листов, — серьёзные сомнения. Сложившееся положение дел позволяло Б. А. Рыбакову в меньшей степени ориентироваться на формальные требования доказательности своих построений и гораздо свободнее, чем это допускалось и допускается в работах «рядовых» историков, обнажать ход собственных «черновых» рассуждений, включая формулировку весьма «еретических» мыслей. По существу, он приоткрыл перед широким читателем обычно скрытую от глаз постороннего «кухню», «творческую лабораторию» историка. Это делает работы Б. А. Рыбакова чрезвычайно показательными в плане изучения «угасшего» в подавляющем большинстве «академических» публикаций процесса рабочих рассуждений, присущих, практически, любому историку. Среди них — множество достаточно вольных ассоциаций и фантазий «на тему», опирающихся на буквальное понимание текстов источников. Чтобы было яснее, о чём идет речь, приведу лишь один из ярких образчиков подобного подхода: «Нельзя без содрогания читать летописные строки об итоге Липецкой битвы 1216 года, в которой сошлись друг против друга

прогрессии; уже ряд издательств существует только за счёт подобных публикаций. При этом полный перечень работ «новых хронологов» практически не имеет смысла: не менее 90 % текста каждой «новой» книги по «новой хронологии» суть буквальный повтор предыдущих изданий. В этом легко убедиться, произведя текстологическую сверку любых двух изданий. Иногда авторы не ограничиваются этим и текстуально повторяют целые страницы в одном и том же «труде». Например, на с. 73—77 первого тома «Новой хронологии и концепции древней истории» дан «беглый комментарий некоторых фрагментов этого параллелизма». А на с. 119—121 авторы «вкратце повторяют таблицу этого параллелизма». Её же можно увидеть на с. 56—61 «Новой хронологии Руси» и на с. 188—191 «Критики традиционной хронологии». Впрочем, упомянутые издания — лишь один (хотя и очень яркий из-за своей «популярности») пример распространившейся в конце XX — начале XXI в. паранаучной литературы.

¹ Чего стоит одно его «Ремесло древней Руси» (М., 1948), — монография, которая в значительной мере не устарела и сегодня, через полвека.

сыновья Всеволода, птенцы его „Большого Гнезда“: „Не 10 бо убито, ни 100, но тысяща тысящами. А всех избитых 9000 и 230 и 3 мужа (9233 человека)“. Мертвецы уже были подобраны и пересчитаны, но на поле битвы еще остались тысячи раненых: „Бяше бо слышати вопль живых, иже не до смерти убито и вытие прободенных (вой проткнутых копьями) в Юрьеве городе и около Юрьева“. (Новгородская IV летопись, с. 24)»¹. Действительно, «нельзя без содрогания читать» такие строки. А ведь перед нами — один из типичных примеров «объектного» прочтения летописного текста — и попытки его наивно-исторического истолкования (точнее сказать, буквального пересказа) без какой бы то ни было попытки понимания.

Ограниченность «объектного» (потребительского, наивно-исторического) подхода к источнику довольно остро осознаётся современными исследователями (даже теми, для кого он представляется едва ли не единственно возможным). Так, симптоматично высказывание одного из «новейших» исследователей летописных текстов. В. К. Зиборов, сетуя на сложность своего источника, отмечает, что заниматься им «не просто трудно, а чрезвычайно трудно: столь многовариантными и несхожими получаются решения у разных исследователей. Например, некоторые историки считают поход Кия на Царьград действительным фактом, другие же относят его к легендам, а третьи рассматривают его как результат неверного умозаключения одного из летописцев конца XI в.»². Очевидно, дальнейшие дискуссии на эту тему сводятся к «позиционной войне»: возможная аргументация спорящих сторон практически исчерпана. Дискуссии относительно «историчности» (или легендарности) упомянутого события могут продолжаться до бесконечности — если, конечно, не будет обнаружен источник (надежда на что практически исчезающе мала), подтверждающий «глухое» сообщение летописца. Между тем, оно, несомненно, исторично, но не в том смысле, который имеют в виду историки, спорящие о том, действительно ли Кий ходил в Царьград. Оно вполне реально и представляет собой бесспорный историографический факт — в качестве сообщения как такового. И именно в таком качестве оно может быть понято (в значении, которое этому термину придавали Ф. Шлейермахер, А. С. Лаппо-Данилевский и др.), что предполагает восстановление того значения исследуемого текста, которое автор воплотил в нём.

В советской и нынешней российской историографии принято связывать преодоление «потребительского отношения» к источнику с методикой А. А. Шахматова. Согласно ей, единственной гарантией

¹ Рыбаков Б. А. Пётр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». — М., 1991. — С. 30 (разрядка моя. — И. Д.).

² Зиборов В. К. О летописи Нестора. — С. 22.

получения достоверного знания служит предварительный текстологический анализ источника. При этом, однако, не уточняется, как и в какой степени результаты изучения истории текста влияют (и влияют ли вообще) на его интерпретацию.

Скажем, совершенно неясно, следует ли учитывать при истолковании выявленные в ходе текстологического анализа цитаты, инкорпорированные в исследуемый текст. «По умолчанию», считается, что их надо элиминировать из «первичного» текста. Так, обнаружив безусловные текстуальные параллели в летописном рассказе об ордынском нашествии с Поучением о казнях Божиих, читаемых в Повести временных лет, один из самых авторитетных современных российских историков В. А. Кучкин утверждает, что эти параллели «представляют значительный интерес для суждений об источниках новгородского свода 30-х годов XIV в. или его протографов, но не для суждений о том, как понимал и оценивал иноземное иго новгородский летописец... Детальный анализ цитаты вскрывает уже не мысли людей XIII—XIV вв., а идеи XI столетия»¹. Между тем, сам факт использования «идей XI столетия» для описания, а, самое главное, для оценки произошедшего в XIII в., несомненно, свидетельствует о схожести — для автора и «актуальных» для него читателей анализируемого текста — самих событий и их оценок.

Столь же неясно, как быть с текстами, источники которых установить не удаётся. Недаром исследователи раннего отечественного летописания время от времени «ударяются» в поиски ранних протографов Повести временных лет. Так, в поисках летописных памятников X в. М. Н. Тихомиров и Б. А. Рыбаков привлекали летописи XVI в., содержащие своеобразные (отсутствующие в «Повести») известия о древнейшем периоде, — Устюжский свод и Никоновскую летопись². Или — последний по времени пример — привлечение в докторской диссертации Ю. Д. Акашева³ Иоакимовской летописи XVII в.⁴. Без этого придётся

¹ Кучкин В. А. Монголо-татарское иго в освещении древнерусских книжников: XIII — первая треть XIV в. // Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн: X — начало XX в.: Сб. научн. трудов. — М., 1990. Вып. 1. — С. 24, 61 (прим. 49).

² Тихомиров М. Н. Начало русской историографии // Вопросы истории. — 1960. — № 5. — С. 43—48, 51—52; Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 160—173.

³ Акашев Ю. Д. Историко-этнические корни русского народа. — М., 2000.

⁴ Ещё в XIX в. было надёжно установлено, что данная летопись представляет собой позднейшую компиляцию из русских и иностранных известий с присоединением литературных, подчас баснословных «украшений», характерных для XV и особенно XVI—XVII вв. Этот вывод впоследствии был подтверждён С. К. Шамбинаго (*Шамбинаго С. К.* Иоакимовская летопись // Исторические записки. — [Б.м.,] 1947. — Вып. 21. — С. 254—270) и С. Н. Азбелевым (*Азбелев С. Н.* Новгородские летописи XVII в. Новгород, 1960, и др.). Поэтому полагать, что совершенно мифический рассказ о весте сне «князя» Гостомысла о будущем рождении у его дочери Умилы сына, наследующего Гостомыслу, является следом осознания и

признать (как это делал М. Н. Тихомиров, критикуя, правда, не свои выводы — Д. С. Лихачёва), что если относить начало русского летописания к XI в., то окажется, что «вся древнейшая история Руси фактически представляет собой пересказ различного рода преданий, а тем самым и достоверность сведений по истории Руси первой половины XI века снижается до крайности. Какую ценность как исторический источник может иметь, например, рассказ о княжении Игоря, если он записан более чем за 100 лет после описываемого в нём события?»¹. Именно отсюда берут своё начало мифические «Сказания о первоначальном распространении христианства», «Сказание о русских князьях X в.», «Повесть о начале Руси», летописи Осколда и Ярослава Святославовича, древлянская летопись, свод Владимира и другие гипотезы, не находящие текстологического обоснования². Их авторы, говоря словами Я. С. Лурье, «невольно возвращаются к дошахматовским методам разложения летописных сводов на отдельные элементы»³. Вот откуда — а вовсе не из текстологических наблюдений — неодолимое стремление непременно учуять дух русского фольклора, народных преданий, «устных летописей» в ранних летописных сообщениях.

Всё это — проявления определённого кризиса традиционного «понимания» (или, лучше сказать, непонимания или недопонимания) древнерусских летописей и древнерусских источников вообще, основывающегося на традиционном текстологическом анализе. До определённого момента такой подход вполне себя оправдывал. В значительной степени он не потерял своего значения и по сей день. Именно благодаря ему мы имеем развёрнутый историографический нарратив, посвящённый Древней Руси. Однако всё чаще исследователи сталкиваются с тем, что он — как и любой другой подход — имеет свои ограничения. И их уже нельзя игнорировать.

Видимо, настало время поставить вопрос о пределах использования «филологической» текстологии и разработке текстологии «исторической», которая отличается от первой целями и функциями. Подобно ей, она

легитимации нового порядка наследования в Древней Руси, по меньшей степени, наивно. Перед нами — вольное переложение геродотовой легенды о предсказании рождения Кира: сон Астиага о том, как из чрева его дочери Манданы выросла виноградная лоза (*Геродот*. I, 108).

¹ Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР: Учеб. пос. [2-е изд.]. — М., 1962. — Вып. 1: С древнейших времён до конца XVIII века. — С. 66.

² Черепнин Л. В. Повесть временных лет, её редакции и предшествующие ей летописные своды // Исторические записки. — [Б.м.,] 1948. — Вып. 25; Тихомиров М. Н. Начало русской историографии. — С. 56; Рыбаков Б. А. Древняя Русь... — С. 187 и 190—192. В рассказе о «чудовищной мести» Ольги Б. А. Рыбаков ощущает «древлянский дух» (там же. стр. 180—181). Более убедительным представляется истолкование этого рассказа как фольклорного в своей основе повествования, прославляющего мудрость Ольги (ср.: Лихачёв Д. С. Русские летописи... — С. 132—137).

³ Лурье Я. С. Изучение русского летописания // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1968. — Вып. 1. — С. 30.

занимается установлением (в специальном смысле этого термина) текстов и их генеалогией, а также выявляет источники, на которые опирались авторы и редакторы анализируемого произведения. В то же время, в отличие от текстологии «филологической», основная её цель, видимо, состоит не в определении «канонического» текста или «последней воли автора» (что необходимо литературоведам для подготовки публикации данного произведения), а в реконструкции генеалогии текста источника как таковой. И здесь на помощь историку приходят методы так называемой генетической критики, разрабатываемой во Франции в течение последних тридцати лет¹.

«Традиционный» текстологический анализ опирается на признание текста источника *произведением* (при всех оговорках и условностях применения этого термина по отношению к древнерусскому источнику вообще и летописи в частности²). Именно такое признание — осознаём мы это или нет — лежит в основе шахматовской методики изучения текстов. В таком виде — как произведение (т. е. как завершённый на некотором этапе текст) — письменный источник стал объектом структурного анализа, одним из воплощений которого и явился анализ текстологический.

Между тем, любое древнерусское произведение почти всегда предстаёт перед исследователем во множестве вариантов, не совпадающих в точности друг с другом. Как правило, это трактуется как последовательное изменение текста, связанное с его многократным переписыванием. Однако мы на таких же основаниях вправе полагать, что перед нами — определённая последовательность своеобразных черновиков текста произведения, ни один из которых не претендовал на «каноничность». Каждое изменение в предшествующем тексте — ещё один «авторский» вариант (проба пера, что ли?). Каждое дополнение или, напротив сокращение текста вполне сопоставимо с той работой, которую современный нам автор ведёт над своей рукописью.

Мы вновь — после А. А. Шахматова — уходим от идеи исторического источника как законченного произведения. Любой список не даёт нам полного представления о данном произведении в полном смысле слова. Это — лишь набросок, черновик, правка промежуточного текста — в том виде, в котором он должен был предстать перед своим основным, окончательным Читателем. Такой взгляд на источник и позволяет использовать для его исследования постструктуралистскую методологию, на которой, в частности, базируется генетическая критика.

Последовательные этапы развития текста, установленные с помощью классической текстологии, вполне можно рассматривать как генетическое

¹ Подробнее см.: Генетическая критика во Франции: Антология. — М., 1999.

² Подробнее см.: Лихачёв Д. С. Текстология: На материале русской литературы X—XVII вв. 2-е изд., перераб. и доп. — Л., 1983. — С. 129—131 и др.).

досье¹: подборку последовательных вариантов, «выписок» цитат, сокращений, дополнений и вообще любой правки «исходного» текста. Причём это досье будет заведомо неполным, поскольку значительная часть его утрачена по разным причинам. Прежде всего, потому, что никто не собирался хранить его. На основе генетического досье воссоздаётся авантекст произведения²: «его новое синтетическое прочтение, реконструирующее последовательность генезиса»³.

Анализ имманентного развития смысловых структур и потенциалов каждого сюжета или сообщения — наряду с контекстуальным анализом цитат, которые использует (не может не использовать при общем центонно-

¹ Ср.: «Досье рукописного свода считается составленным, когда исследователь завершил работу по материальной идентификации входящих в него элементов и когда в его распоряжении оказывается свод рукописей, систематизированный и разбитый на отдельные подмножества» (*Биази де, П.-М.* К науке о литературе: Анализ рукописей и генезис произведения // Генетическая критика во Франции : Антология / [Отв. ред. А. Д. Михайлов]. — М., 1990. — С. 69); «Произведение работает как «жесткий определитель» своего генезиса. Ретроспективно и со всей произвольностью свершившегося факта произведение производит жесткий отбор генетического материала, восстанавливая его порядок на основе следов генезиса, обнаруживаемых в завершённом произведении, или даже кладя в основу материальные характеристики, объединяющие отдельные части генетического досье с произведением (в соответствии с данным принципом в генетической критике осуществляется воссоздание генетического досье на основе имеющихся материалов). В этом смысле можно сказать, что *не генезис детерминирует текст, а сам текст определяет свой генезис*» (*Феррер Д.* Шапка Клементиса: Обратная связь и инерционность в генетических процессах // Генетическая критика во Франции... — С. 230—231).

² Термин, предложенный Жаном Бельменом-Ноэлем в книге «Текст и авантекст» (*Le Texte et l'avant-texte.* Paris: Larousse, 1972), где авантекст определяется как «собрание черновиков, рукописей, вёрсток, „вариантов“, которые материально предшествуют произведению, рассматриваемому как текст, и могут образовать с ним единую систему» (р. 15). Ср.: «Авантекст как таковой [—] ... нечто, отличное от литературного произведения, но отличное и от тех „вариантов“, которые творцы академических изданий печатают в приложениях, отрывая их от генетической почвы, отправляя в конец тома, в научный аппарат. Между этими двумя полюсами располагается гетерогенное пространство, заполненное случайными, произвольными фигурами, — пространство, в котором проект, импульс переходят с нейронного уровня на вербальный, где слово ищет свой голос и свой путь, где текстuality воплощается в изобретение, — пространство, открытое для всех, кто исследует познавательную способность, процесс высказывания и специфику творчества» (*Грезийон А.* Что такое генетическая критика? // Генетическая критика во Франции... — С. 45—46). При этом подчёркивается, что «авантекст (или изучение генезиса) представляет собой реконструкцию тех генетических операций, которые предшествовали созданию текста. Авантекст не есть свод рукописей, но выявление той логической системы, которая организует рукописи. Авантекст не существует вне аналитического дискурса, который, собственно, его и порождает, и потому авантекст зависит в первую очередь от компетенции генетического критика, который занимается его составлением, используя результаты анализа рукописей». Воссоздание же авантекста «заключается прежде всего в выборе конкретной точки зрения, специфического метода, позволяющего реконструировать преемственность между тем, что предшествовало тексту, и этим самым текстом в его окончательной данности» (*Биази де, П.-М.* К науке о литературе: Анализ рукописей и генезис произведения // Генетическая критика во Франции... — С. 65, 66).

³ *Биази де, П.-М.* К науке о литературе... — С. 78.

парафразном — «компилятивном» — способе «производства» древнерусского текста) автор в своих описаниях, — позволяет добраться до общего смысла, понимания текста источника. Подобная методика, кажется, ближе всего стоит к тому, что Жака Деррида называет деконструкцией текста (хотя и не полностью с ней совпадает): «разборка концептуальных оппозиций, поиск „апорий“, моментов напряжённости между логикой и риторикой, между тем, что текст „хочет сказать“, и тем, что он „принуждён говорить“»¹.

Полагаю, двойное — «систематическое» и «несистематическое», «извне» (текстологическое) и «изнутри» (генетическое) — прочтение древнерусских источников позволит историкам и России, и Украины ближе подойти к пониманию их текстов, сделать следующий после А. А. Шахматова шаг в научном изучении литературных произведений Древней Руси как исторического источника и, главное, сделает их выводы максимально верифицируемыми.

Наряду с развитием такого — «понимающего», герменевтического — источниковедения, перед современными историками обеих стран стоит чрезвычайно сложная и ответственная задача разработки общего социокультурного тезауруса, позволяющего более или менее адекватно описывать древнерусские реалии IX—XII в. С одной стороны, это потребует нового анализа (как раз, с точки зрения герменевтических подходов к источнику, о котором шла речь выше) той образной системы и системы представлений, которыми пользовались авторы древнерусских текстов². С другой стороны, — назрела необходимость проведения «инвентаризации» понятийно-категориального аппарата, который применялся и применяется в историографии в течение последних двух веков. Для этого, как представляется, придётся проанализировать русско- и украиноязычную историю исторической мысли с точки зрения всё того же герменевтического подхода, когда труды историков прошлого будут рассмотрены под источниковедческим углом зрения, как исторические источники особого рода. При этом особое внимание, видимо, стоит уделить различиям в содержательном наполнении одних и тех же терминов у разных историков (скажем, что понимали под «государством» Н. М. Карамзин, С. М. Соловьев,

¹ Автономова Н. Деррида и грамматология // Деррида Ж. О грамматологии. — М., 2000. — С. 71.

² Подробнее см.: Данилевский И. Н. Русский социокультурный тезаурус // Русский исторический журнал. — 1998. — Т. 1. — № 1. — С. 117—127; Юрганов А. Л., Данилевский И. Н. «Правда» и «вера» русского средневековья // Одиссей. Человек в истории: Культурная история социального. — М., 1998. — С. 146—170; Данилевский И. Н. Древнерусская государственность и «народ Русь»: возможности и пути корректного описания // Ab Imperio: Теория и история национальностей и национализма в постсовет. пространстве. — 2001. — № 3, и др.

В. О. Ключевский, М. С. Грушевский, Б. Д. Греков, Б. А. Рыбаков, И. Я. Фроянов и др.).

Думаю, соотнесение результатов первого и второго «срезов» позволит заложить достаточно надёжную базу (во всяком случае, создаст определённые условия) для разработки такого тезауруса, что, в свою очередь, будет способствовать дальнейшему решению проблемы верификации историографического нарратива, столь остро стоящей сегодня перед учёными обеих стран ¹.

Володимир Ричка

КИЄВО-РУСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ

Суспільно-політичні потрясіння початку 90-х рр. минулого століття справили потужний поштовх на шляхи розвитку історіографічного процесу в Україні. Стараннями професійних патріотів та вчорашніх компартійних пропагандистів тоді було випродуковано чимало наукових, радше, білянаукових праць, покликаних подавити і, сказати б, поліпшити українську історію. Пафос подібних видань визначає головна ідея безперервної тяглості українського етнодержавотворення, що своїми витокami сягає буцімто ще скіфо-сколотських і навіть ще більш ранніх часів.

Намаганням «виправити» історію України можна пояснити і сплеск міфоманії у пострадянському історіографічному просторі, якою перехворіла Європа ще наприкінці XVIII — на початку XX ст. Наполегливі і вельми небезуспішні спроби увести до наукового обігу такі фальсифікати, як «Велесова книга», «Книга Коляди», «Боянів гімн», «Послання оріян хозарам» є не такими вже й безневинними забавами дилетантів. Забронзовілої репутабельності останнім додає, наприклад, репутабельно-монументальна антологія, що має гучну назву «Тисяча років української суспільно-політичної думки». До першого з черги тому цього видання, що з'явився у 2001 р., з-поміж інших документальних матеріалів упорядники включили такі «пам'ятки української язичницької культури», як «Послання оріян хозарам», «Велесову книгу» та «Відроджену пам'ятку дев'ятого століття» — «Літопис Аскольда». Тим самим, як стверджується в анотації до книги, «в науковий, культурний обіг вводиться величезна кількість матеріалів і документів, багато з яких

¹ Некоторые пробные шаги в этом направлении автор попытался сделать в своих недавно опубликованных курсах лекций (*Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков: IX—XII вв.: Курс лекций. Учебное пособие для студентов вузов. — М., 1998 [2-е, испр. и доп. изд.]. — М., 2001; Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков: XII—XIV вв.: Курс лекций. — М., 2001*).

раніше були недоступними навіть для фахівців з різних галузей гуманітарних знань»¹. Ще б пак. Тепер вони доступні і для учнівської та студентської молоді. Наприклад, «Велесова книга» (як і Геродотова «Історія») в навчальному посібнику пера А. О. Карасевича й Л. Г. Лисенко є «першоджерелом» з історії політичної думки Київської Русі. На думку уманських викладачів — авторів посібника, остання — «видатна пам'ятка давньослов'янської писемності, джерело інформації про історію слов'ян, єдина священна книга на теренах Європи, що дійшла до нас з дохристиянських часів»².

Ось чому актуальним й інтелектуально привабливим науковим завданням для української гуманітаристики уявляється започатковане професором Григорієм Грабовичем на сторінках часопису «Критика»³ обговорення контроверсійних питань природи, а також прийомів і механізмів «відкриття» / «конструювання» національних прадавніх пам'яток.

Як відомо, дослідницькі можливості вивчення історії Київської Русі вкрай обмежені внаслідок слабкої забезпеченості писемними джерелами. І сподіватися на їх поповнення не доводиться. Тим більшою несподіванкою стала поява у респектабельному київському видавництві «Наукова думка» реконструйованого М. Ю. Брайчевським літописного твору, що його вчений називає «Літописом Аскольда». На думку М. Ю. Брайчевського, останній був започаткований у 865—866 рр. і доведений до 883 р. До того ж, «в Літописі запроваджено особливу еру — «Руську еру» — особливе літочислення, що передбачало відлік років від 860 р. — року успішного походу київського зверхника на Константинополь і запровадження грецької віри»⁴. Очевидно, у цій аудиторії немає потреби доводити гіпотетичність і штучність запропонованої реконструкції⁵. Цей історіографічний казус слід розглядати як рецидив «рибаковщини» (волютаристського способу історичних реконструкцій), притаманний лідеру радянської медієвістики.

Між тим, задуманий на початку 1990-х рр. грандіозний проект перевидання на належному науковому рівні оригінальних давньоруських та староукраїнських писемних джерел так і не був повністю реалізований. Упродовж минулого десятиліття з'явилося репринтне видання Києво-Печерського патерика⁶. Ця пам'ятка була також перекладена І. В. Жиленко на

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки : У 9 т. — К., 2001. — Т. 1: (X—XV ст.) / [Упорядкув. і приміт. О. Сліпушко; Передм. О. Сліпушко, В. Яременка; Ред. Ю. Косенко]. — С. 5.

² Карасевич А. О., Лисенко Л. Г. Київська Русь: історія політичної думки та її джерела : Навч. посіб. — К., 2002. — С. 89.

³ Грабович Г. Вічне повернення містифікацій // Критика. — 2001. — Ч. 1—2; Порівн.: Данилевский И. Н. Попытки «улучшить» прошлое: «Влесова книга» и псевдоистории // Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.) : Курс лекций. — М., 1999.

⁴ Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. — К., 2001. — С. 52.

⁵ Ширше див.: Ричка В. М. «Літопис Аскольда» як історіографічний феномен // Могилянські читання 2003 року: Зб. наукових праць. — К., 2004. — С. 319—331.

⁶ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. — [Репринт. вид.]. — К., 1991.

сучасну українську мову¹. Нею ж перекладено українською й «Синопис», приписуваний І. Гізелю. Широкою популярністю й досі користується також виданий українською мовою Л. Є. Махновцем «Літописець Руский» (Іпатіївський літопис)² Однак переклади, які б досконалі вони не були, не є повноцінним історичним джерелом. За образним висловлюванням Умберто Еко, вони, у кращому разі, являють собою протези (на кшталт вставної щелепи чи окулярів).

Помітною, проте недостатньо поцінованою дослідниками подією стала публікація «Кройніки о Русі» Феодосія Софоновича³. Нещодавно з'явилося коментоване, споряджене дослідницькими статтями україномовне видання Галицько-Волинського літопису⁴. Найближчим часом очікується поява академічного видання Густинського літопису.

У дослідницькій практиці вивчення основних проблем історії Київської Русі в Україні останнім часом намітився відхід від універсалізації формаційного підходу, що дає змогу з'ясувати тільки один аспект історичного буття — соціально-економічний. Якщо раніше в центрі уваги вітчизняних учених були переважно проблеми розвитку виробничих відносин і політико-подійної історії Київської Русі, то віднедавна спектр досліджуваних питань урізноманітнився за рахунок, зокрема, культурних аспектів політичних зв'язків, історії ідей та ментальностей.

З-поміж іншого, цьому сприяла поява у пострадянському історіографічному просторі незалежних часописів та спеціалізованих періодичних видань. Таким, передусім, є започаткований 1992 р. О. П. Толочком та Н. М. Яковенко науковий збірник «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей». Від 2002 р. Центр досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАН України почав видавати науковий періодичний збірник «Ruthenica». Перші чотири випуски цього альманаху середньовічної історії та археології Східної Європи здобули схвальні відгуки критики.

Зі зрозумілих причин, предметом особливої рефлексії українських науковців залишалися питання, пов'язані з формуванням давньоруської державності. Як і раніше, дослідницька думка пульсувала здебільшого довкола хронології і обставин виникнення Київської Русі, основних етапів її розвитку та соціальної сутності й форм державності. Цій проблемі присвятив низку своїх досліджень М. Ф. Котляр. Часом виникнення «першої східнослов'янської (ще не Давньоруської) держави» він, з певними застереженнями, пропонує

¹ Патерик Кисво-Печерський: Року Божого 1998 / [Упоряд., адаптувала укр. мовою, склала дод. та приміт. І. В. Жиленко]; За ред., написаною 1462 р. по Різді Христовому печер. ченцем Касіяном. — К., 1998.

² Літопис руський / За Іпат. списком пер. [з давньорус.] Л. Є. Махновець. — К., 1989.

³ Софонович Ф. Кройніки о Русі // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підготов. тексту до друку, передм., комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — К., 1992.

⁴ Галицько-Волинський літопис: Дослідж. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра; [Дослідж., текст В. Ю. Франчук]. — К., 2002.

вважати середину IX ст.¹. Вчений пропонує називати цю державу в хронологічних межах середини IX — більшої половини X ст. надплемінною.

М. Ю. Брайчевський послідовно й наполегливо боронив думку про те, що саме в середині IX ст., тобто в епоху напівлегендарного Аскольда, «завершується формування давньоруського феодалізму (sic !) і Давньоруської держави»². Аскольд у візії М. Ю. Брайчевського та його шанувальників із громадського об'єднання «Товариство Аскольда» був фундатором Київської Русі (України) й, евентуально, її першим святим.

Виникнення держави у східних слов'ян Б. О. Тимощук натомість пов'язує з часом появи князівських фортець наприкінці IX—X ст. Дослідник вважає: «Спорудження князівських фортець, куди надходили данини-рента, сприяло утвердженню державності, створенню податкової системи. Дружина утворювала єдиний апарат управління у Київській Русі, сприяла поширенню на її території великокнязівської влади. На великокнязівській дружині і князівських фортецях трималася єдність Київської держави»³. І справді, князівська дружина, яка хоч і залишалася впродовж усього IX і більшої половини X ст. розбійницькою зграєю, все ж несла в собі зародки державності. Тому небезпідставним є поширене у новітній літературі визначення Київської Русі IX—X ст. як дружинної держави.

Сучасні наукові інтерпретації походження Київської держави та її ранньої історії дедалі виразніше позбуваються магічних чар літописної нарації, подійна канва якої досі визначала схему історіописання. Вдумливе й обережне ставлення до оповідальних парадигм і формул літописних текстів демонструє, зокрема, узагальнююче дослідження з історії Київської Русі пера О. П. і П. П. Толочків. Автори переконливо показали хибність хрестоматійних наукових конструкцій про хронологічну першість княжіння в Новгороді та наступного його перенесення до Києва і «шляху з варяг у греки» як стрижня, вздовж якого буцімто й утворилася, мовлячи історіографічним кліше минулих часів, «відносно єдина Давньоруська держава з центром у Києві»⁴.

За усталеною історіографічною традицією, точкою її відліку вважається 882 р. (чи близько цього). Тоді, як сповіщає «Повість временних літ», з новгородської Півночі «поиде Олегъ, поимъ воя многи, варяги, чюдъ, словяни, мерю, весь, кривичи, и приде къ Смоленську съ кривичи, и прия градъ, и посади мужъ свои, оттуда поиде внизъ, и взя Любець, и посади мужъ свои. И придоста къ горамъ хъ киевскимъ». Фізично усунувши від влади місцевих правителів — Аскольда і Діра, «...сяде Олегъ княжа въ Киеве, и рече Олегъ: „Се буди мати градомъ руськимъ“»⁵.

¹ Котляр М. Ф. Утворення Давньоруської держави. — К., 1993. — С. 27. — (Історичні зошити); Його ж. Історія давньоруської державності. — К., 2002. — С. 25.

² Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. — К., 2001. — С. 51.

³ Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII—X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1999. — С. 80—81.

⁴ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / [Заг. ред. В. А. Смоля]. — К., 1998. — С. 23—26. — (Україна крізь віки ; Т. 4).

⁵ Повесть временных лет / Подгот. текста Д. С. Лихачёва; Пер. Д. С. Лихачёва и Б. А. Романова; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М. ; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 20.

Вважається, що тим самим Олег об'єднав Русь в одне державне тіло з центром (головою) в Києві. Уявлення про поділ Русі на Новгородську і Київську «половини» були сформовані літописцями кінця XI — початку XII ст. Свого часу ще О. О. Шахматов було встановив, що Початковий літописний звід 1095 р., який передував «Повісті временних літ», відкривався словами: «Временьник(ъ), иже нарицається Л/л(/е)тописание Русьских к(ъ)нязь и земля Русьския, и како избъра Бог(ъ) страну нашу на посл(/е)днее время, и град(и/а) почаша бывати по м(/е)стом(ъ), преже Новъгородская волость и потом(ъ/ъ) Киев(ъ)ская (виділено мною. — В. Р.), и о статии Кыева, како вѣменовася Киев(ъ)»¹.

Процеси формування державності на півночі і на півдні східнослов'янського світу відбувалися асинхронно і нерівномірно. До того ж не треба перебільшувати ступінь політичної міцності та й виразності цих первісних об'єднань². Віддалені один від одного сотнями кілометрів, укритих густими лісовими масивами й непрохідними болотами, ці протодержавні утворення різнилися рівнем соціально-економічного, політичного і культурного розвитку і впродовж IX — середини X ст. аж ніяк не скидалися на сполучені посудини, а розвивалися незалежно одне від одного.

Останнім часом суттєвої трансформації зазнали наукові уявлення про роль варягів в утворенні Київської держави. Після повного заперечення радянською історіографією їхньої участі в державотворчих процесах на сході Європи, нині спостерігається цілковита реабілітація ідей норманізму. У багатьох працях проблема утворення Русі розглядається в односторонній залежності від скандинавської активності у Східній Європі. За цією схемою Давньоруська держава починається в районі Приладожжя, звідки об'єднавчі імпульси поширюються на київський Південь. За такого підходу, як слушно зауважує О. П. Толочко, «вектор історії залишається цілком літописним: вона пересувається з півночі на південь». При цьому дослідник слушно наголошує на тому, що вся військово-економічна діяльність скандинавів IX—X ст. (прокладення і організація ними торговельних магістралей, заснування поселень протоміського типу і т. п.), «насправді до історії Русі як такої, тобто Київської держави, не мають жодного стосунку. З погляду її наступної історії, більшість феноменів, перед тим детально обстежених і досліджених, доводиться визнавати свого роду глухими гілками розвитку»³. Інакше кажучи, необхідно чітко розмежувати історію скандинавської інфільтрації на терени Східної Європи від власне історії Русі.

У цьому зв'язку цікавою є запропонована у фундаментальному дослідженні Ф. О. Андрощука реконструкція моделі культурної взаємодії

¹ Шахматовъ А. А. Повесть временныхъ летъ. — Петроградъ, 1916. — Т. 1: Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. — С. 359.

² Лебедев Г. С. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? // Старожитності Русі-України : Зб. наук. пр. — К., 1994.

³ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / [Заг. ред. В. А. Смолія]. — К., 1998. — С. 28. — (Україна крізь віки ; Т. 4).

норманів і слов'ян доби раннього середньовіччя у межиріччі Дніпра та Десни¹. Простежуючи механізм формування «дружинної» поховальної культури у цьому регіоні, вчений дійшов висновку, що остання являє собою «матеріалізоване» відображення культури русів, її специфічний просторово-часовий континуум. Руси, на думку Ф. О. Андрощука, являли собою досить окреслену етнографічну групу, яка хоч і була етнічно пов'язана зі Скандинавією, але сформувалась у Східній Європі під потужними слов'янськими та орієнтальними культурними впливами.

З'ясування ролі орієнтальних впливів на плин річища давньоруської та й пізнішої української історії і культури уявляється мені вкрай актуальним й інтелектуально привабливим науковим завданням. Сформований на хвилі сумної пам'яті кампанії боротьби з космополітизмом, ініційованої радянським керівництвом у 1948 р., страхітливий образ Хозарії як «Степової Вовчиці» подекуди й досі блукає історіографічним привидом у літературі. Між тим, накопичений і введений останнім часом до наукового обігу археологічний матеріал, здається, відкриває перспективу для зваженого переосмислення сутності й змісту русько-хозарських взаємин². Їхній характер визначався не тільки і не стільки воєнним протистоянням, як це змальовують літописні тексти. Майже трьохсотлітнє домінування Хозарського каганату в Східній Європі не могло не позначитися на формуванні матеріальної та й політичної культури Русі. Київські князі вважали себе певною мірою спадкоємцями хозарської спадщини. Ці претензії виявлялися, як доводять дослідники, зокрема, у запозиченні від володарів Хозарії титулу «каган» і діархічної структури політичного володарювання в Києві IX—X ст.³.

Вельми перспективним напрямом наукових студій, що поступово окреслюється у вітчизняній історіографії, обіцяє стати подальше вивчення політико-ідеологічних уявлень старокиївських книжників і мислителів про початки державності на Русі. Сучасні дослідники звертають увагу на прагнення укладачів «Повісті временних літ» будь-що «пов'язати ранню руську історію з історією Імперії, часто навіть залучаючи до свого викладу події, які безпосередньо не стосувалися Русі [початок правління Михаїла (852 р.), війна імператора Михаїла з Болгарами (858 р.), початок правління Василя (868 р.), правління імператорів Льва та Олександра (887 р.), війна імператора Льва з

¹ Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні: (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999.

² Див.: *Петрашенко В. О.* До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі-України : Зб. наук. пр. — К., 1994; *Сухобоков О. В.* Хозари та слов'яни у Північно-причорноморському Лісостепу // Південна Україна: Проблеми історичних досліджень : Зб. наук. пр. — Миколаїв, 1998. — Ч. 1; *Приходнюк О. М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К. ; Чернівці, 2001. — С. 79—101.

³ Детальніше див.: *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — Киев, 1992. — С. 20—22; *Гольдельман (Богачек) М.* О диархии в Древней Руси (IX—X вв.) // *Ιουδαϊκή αρχαιολογία: in honour of professor Moshe Altbauer.* — Jerusalem, 1995. — P. 73—78. — (Jews and Slavs ; vol. 3).

Болгарами (902 р.)], але створювали ілюзію пов'язаності двох історій»¹. У цьому зв'язку не можна оминати увагою і літописні свідчення про настійливі домагання перших київських князів оружно долучитися до слави і блиску Константинополя, який для молодих «варварських» народів, окрім іншого ще й був ідеально легітимним локусом державності і царственої влади. Отож організовані ними збройні походи туди здійснювалися не тільки і не стільки заради багатого здобичі, але й, не в останню чергу, були продиктовані бажанням присвоїти цю легітимність собі.

Оскільки центром містичного плину світової історії для староруських книжників був Царгород/Константинополь вони витворили політико-ідеологічні засади епонімічного міфу про легендарного полянського князя Кия, який буцімто «ходив Царюгороду... ко царю, якоже сказано, яко велику честь прияль от царя, при которомь приходивъ цари»². Відповідно до тогочасних уявлень східних і південних слов'ян, їхня державність нібито походила від Візантії. Це і прагнув продемонструвати літописець, пов'язуючи виникнення стольного граду Русі та її правлячої династії узами співпричетності з візантійським імператорським домом.

Визначальне значення для легітимації Київської держави в тогочасному християнському світі мав візит княгині Ольги (945—969 рр.) до Константинополя. Ставши хрещеницею імператриці Елени, київська княгиня продемонструвала тим самим свою духовну спорідненість із візантійським імператорським домом³. Ольга прибула до Константина VII Порфирогенета у візантійську столицю подібно до того, як цариця Савська приїхала до Соломона в Єрусалим (2 Пар. 9:12). Ці відвідини мали обґрунтувати думку про те, що «народження» Київської держави сталося нібито за сприянням Бога і з благословення володаря царгородського престолу — міфічного глави сім'ї усіх християнських народів тогочасного світу.

Запровадження християнства у Київській державі за Володимира Святославича остаточно закріпило цю легітимність, або «удержавило» державність. Християнізація Русі означала входження її до «Візантійської спільноти» (the Byzantine Commonwealth, за Д. Д. Оболенським), віднайдення нею свого, чітко визначеного місця в цій світовій співдружності християнських держав. Завдяки принизливому для візантійського імператорського дому шлюбу Володимира з Анною Порфирогенет київський князь одразу посів у цій ієрархії чільне місце.

З прийняттям християнства Київська Русь ніби очистилася від скверни, знайшла духовне прозріння: «Благословень господь Иисусь Христос, иже

¹ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / [Заг. ред. В. А. Смолія]. — К., 1998. — С. 31. — (Україна крізь віки ; Т. 4).

² Повесть временных лет / Подгот. текста Д. С. Лихачёва; Пер. Д. С. Лихачёва и Б. А. Романова; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 13.

³ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.) / Пер. А. В. Назаренко; Под ред. К. К. Акентьева. — СПб., 1996. — С. 344.

възлюбил новыя люди, Русьскую землю, и просвети ю крещеньем святымъ»¹ й, відтак, з недержави стала державою². При цьому слід мати на увазі (і це є моє принципове застереження), що саме слово держава до XVII ст. вживалося не у високому значенні, а побутовало лиш як одне із визначень верховної влади, було метафорою її царственості й могутності³.

Отже, годі навіть уявити, щоб хтось із мешканців княжого Києва, Чернігова чи іншого давньоруського міста міг подумати про те, що він живе у Давньоруській/Київській або якійсь іще *державі*. (Принагідно зауважу, що автори модерних західних досліджень з історії Київської Русі уникають застосування щодо неї терміну «держава»⁴).

Такими ж двоїстими були в середньовічній Русі й уявлення про владу: «влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, приймаючи її від старших, може від імені всіх розпорядитися нею так як треба. Влада — це сила роду, якою час від часу наділяють одного з його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово держава в такому вживанні означає просте держання влади»⁵. Прийняття князем Володимиром Святославичем християнства, розцінене літописцем як чудесне прозріння⁶, символізує перевтілення самого Володимира, перетворення його влади на святу і царствену (грец. βασιλεία). Невипадково після хрещення Володимир прибирає ім'я Василія, яке не тільки символізувало його небесного християнського патрона, але й було тотожне йменню шурина — візантійського імператора Василія II.

Культурно-антропологічний аналіз уявлень про владу і соціокультурні механізми її функціонування, проведений у низці праць О. П. Толочка⁷, переконливо засвідчив, що за умов давньоруського реалітету формою існування держави була сім'я. «Рюриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі протягом другої половини X ст., були, — зауважує дослідник, — сакральним князівським родом, для якого влада є іманентною сутністю, а держава — єдино можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору

¹ Повесть временных лет / Подгот. текста Д. С. Лихачёва; Пер. Д. С. Лихачёва и Б. А. Романова; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М. ; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 82.

² Детальніше див.: Ричка В. Середньовічна Україна-Русь: становлення ідеї християнської держави // Укр. історик. — 1997. — Чис. 1—4.

³ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — С. 276.

⁴ Див. напр.: Franklin S. and Shepard J. The emergence of Rus, 750—1200. — London ; New York, 1996.

⁵ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — С. 268.

⁶ Див.: Повесть временных лет / Подгот. текста Д. С. Лихачёва; Пер. Д. С. Лихачёва и Б. А. Романова; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М. ; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 77.

⁷ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — Киев, 1992; Толочко О. П. Образ держави і культ володаря в Давній Русі // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — 1994. — Т. 3; Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. — К., 1994. — (Історичні зошити).

такої сім'ї, і одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності. ...Князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло»¹.

Суттєвого перегляду зазнають останнім часом і наукові погляди на природу окремих інститутів влади Київської Русі. Новизною дослідницьких підходів до їх вивчення вирізняються, зокрема, праці Т. Л. Вілкул, присвячені проблемам історії давньоруського віча та рецепції цього явища в літописах XI—XIII ст.² На основі ґрунтовного джерелознавчого аналізу літописних текстів, дослідниця запропонувала оригінальну реконструкцію соціальної природи й компетенції віча. З'ясовано, що віче було зібранням соціальної верхівки, а його склад зазвичай збігався з дружинним оточенням князя.

Разом з тим, спільним місцем у вітчизняній історіографії залишається положення про Київську Русь як «відносно єдину» ранньофеодальну за своїм характером державу, що з початку 30-х років XII ст. вступає в період феодальної ж роздробленості з притаманним йому прогресуючим розвитком виробничих відносин. Успадкована від С. В. Юшкова і Б. Д. Грекова, така схема розвитку феодалізму на Русі по суті й досі не зазнала істотних змін³. Тим часом жваві дискусії щодо філософії історичного процесу, зокрема, теорії формацій⁴, які мали місце протягом останнього десятиліття в зарубіжній історіографії, актуалізують підхід до, на мій погляд, засадничого для вітчизняної медієвістики питання про природу феодалізму та його хронологію на Сході Європи.

Розхоже розуміння феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів, є однобічним. Адже при такому підході увага акцентується тільки на соціально-економічному аспекті й натомість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його інститути. На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їх відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому І. П. Лисяк-Рудницький свого часу наголошував на тому, що суспільно-політичний лад Київської Русі «можна назвати феодальним лише з великим застереженням». «На Русі не було, — на його думку, — формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними

¹ Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. — К., 1994. — С. 10. — (Історичні зошити).

² Вілкул Т. Л. Давньоруське «чадь»: соціальна інтерпретація терміна і поняття // Укр. іст. журн. — 1997. — № 4; *Її ж*: Віче в паралельних повідомленнях літописів // Укр. іст. журн. — 1998. — № 4; *Її ж*: Віче в Давній Русі у другій половині XI—XIII ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001.

³ Порівн.: Історія України: нове бачення : У 2 т. / [Під заг. ред. В. А. Смолія]. — К., 1995. — Т. 1. — С. 62—70; Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. — К., 2002. — С. 53—54, 136—169.

⁴ Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // Культура и общество в средние века — раннее новое время. Методика и методология современных историко-антропологических и социокультурных исследований : Сб. аналит. и реф. обзор. — М., 1998.

ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський Великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скорше міжродинних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом»¹.

Сучасний російський дослідник І. М. Данилевський вважає, що недосконалість системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше незакріпленість їх меж довго «не давало змоги у Східній Європі розвиватися „нормальним“ феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі — з характерними маєтностями-бенефіціями, всілякими імунітетами і скрупульозною регламентацією васальної служби — тільки на зламі XIII—XIV ст. і набули повного розвитку в XVI ст. До цього часу, — на думку історика, — зв'язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи, існували в більш патріархальній формі особистих стосунків, пов'язаних з централізованою експлуатацією земель, що перебували в корпоративній власності»². Попри, можливо, певну категоричність висновку вченого, сформульовані ним основні положення є все ж цілком прийнятними.

Важливими щодо цього, проте досі недостатньо поцінованими наукою, залишаються спостереження Б. М. Флорі щодо інституту так званої «служебної організації» та її ролі у розвитку суспільно-політичного ладу Київської Русі XI—XII ст. На основі порівняльного аналізу джерельного матеріалу XIV—XV ст. дослідник дійшов висновку про те, що «служебна організація» побутувала лише в тих країнах, де соціальні відносини ґрунтувалися на системі централізованої експлуатації при незначній питомій вазі або навіть повній відсутності приватно-феодальних елементів. «Виникнення „служебної організації“ було не результатом створення великого вотчинного господарства і поглиблення поділу праці в процесі стихійного економічного розвитку, а планомірною акцією ранньофеодальної держави, спрямованою на задоволення її різноманітних потреб в умовах слабкого розвитку товарно-грошових відносин. Виділивши з підвладного населення частину людей для відбування певних служб, держава забезпечила собі послуги, продукти й вироби, що було не під силу членам підвладних їй общин, які були постійно зайняті звичайним землеробським господарством»³. Такий характер відносин між владою і населенням у перші століття існування Київської Русі і моделював, як уявляється, своєрідність її суспільного устрою.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : [В 2 т.]. — К., 1994. — Т. 1. — С. 49.

² Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.) : Курс лекций. — М., 1999. — С. 117.

³ Флоря Б. Н. «Служебная организация» и её роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // Отечеств. история. — 1992. — № 2. — С. 58.

Від початку 1990-х рр. було зламано чимало списів довкола етногенетичних процесів, що відбувалися в давньоруському суспільстві, проблеми формування української національної ідентичності. Незважаючи на обмежені можливості і межі етнічної реконструкції, стійкими залишаються прагнення окремих дослідників будь-що піймати момент виникнення українського етносу. Так, його появу М. Ю. Брайчевський відносить до середини I тис. н. е. Ототожнюючи, з певними застереженнями, антів візантійських авторів з українцями, він указував на необхідність чітко розрізнити Русь-Україну, яка була «деміургом Київської держави від VII ст., і Русь-Росію, яка почала формуватися в XII ст. і своє остаточне оформлення отримала у післямонгольські часи»¹.

Середина I тис. н. е. є етновизначальним рубежем у формуванні «праукраїнського етнокультурного комплексу», а Київська Русь — відповідно «праукраїнською державою» й для Л. Л. Залізняка².

Я. Д. Дашкевич доводить, що «з утворенням Київської держави виник її творець, державна нація, русь». Процес формування русі як політичної і етнічної нації в IX—X ст., на його думку, «відповідає тим принципам етнічності, які висуває етносоціологія у відношенні до націй, правда, вже після періоду Французької революції»³.

Утворення єдиного українського етносу В. Г. Балушок відносить до кінця XII — початку XIII ст., доводячи, що появі останнього передували групи племінних етносів (поляни, сіверяни, древляни та ін.), а також земельних етносів (чернігівці, галичани, полочани тощо)⁴.

Задаймося, однак, услід за Едвардом Кінаном аж ніяк не риторичним питанням: «Як можна обговорювати питання «нації» та «етнічності» на прикладі передмодерного суспільства..., де перше поняття майже нічого не означало, а друге важило куди менше, ніж інші типи «належності» — родинний, соціальний, функціональний тощо?»⁵.

Етногенетична проблематика як ніяка інша вкрай погано забезпечена писемними джерелами. Отож і доводиться навпомацки, та ще й з допомогою

¹Брайчевський М. Русь-Україна і Русь-Росія // Історія українського середньовіччя: Козацька доба : Зб. наук. пр. (На пошану історика Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. — К., 1995. — Ч. 1. — С. 28—35; Його ж. Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. — К., 1995. — Вип. 1 (4). — С. 72—81.

²Див.: Залізник Л. Л. Походження українського етносу. // Матеріали до української етнології. — Вип. 1 (4). — С. 115 - 123; Його ж. Київська Русь: праукраїнська держава чи «спільний стовбур» східних слов'ян? // Укр. історик. — 1998. — Чис. 1—4.

³Дашкевич Я. Д. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.) — Львів, 1995. — С. 8—15; Його ж: Нація і утворення Київської Русі // Матеріали до української етнології. — Вип. 1 (4). — С. 97—102.

⁴Балушок В. Г. Про завершальний етап етногенезу українців // Проблеми історії та археології України: Зб. Доповідей міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові. — Харків, 2003. — С. 109.

⁵Кінан Едвард. Російські історичні міфи / Переклад Віктора Шовкуна. — К., 2001. — С. 69.

недосконалого методологічного інструментарію, шукати історичні коріння українського етносу в ген тисячолітній історичній ретроспективі. Такою є спроба цілісного осмислення етноісторичного розвитку стародавнього населення України, здійснена нещодавно авторами колективної монографії «Етнічна історія Давньої України»¹. Вони намагалися не тільки відтворити за наявними археологічними даними плин етноісторичних процесів з найдавніших часів до доби Середньовіччя на обширах південної половини Східної Європи, але й відслідкувати латентне визрівання передумов для формування українського етносу.

Останнім часом зросла увага дослідників до досвіду західної історіографії й етносоціології, намітилися тенденції до зваженої верифікації старих підходів і створення нових. Здається, чи не першим кроком на цьому шляху стала зустріч за «круглим столом» істориків України «Формування української нації: історія та інтерпретації», проведений у серпні 1993 р. Видруковані окремою книжкою його матеріали², проте, так і залишилися «не прочитаними», тобто не були належним чином поціновані наукою (принаймні, мені не траплялися прямі чи бодай опосередковані поклики на це видання у літературі).

Між тим, перебіг етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі продовжує залишатися чи не найбільш контроверсійною для східноєвропейської науки темою. Своєрідним «каменем спотикання» для неї залишається питання про те, існувала чи не існувала давньоруська народність. Спектр думок сягає від повного несприйняття самого концепту «давньоруська народність» до обережних суджень про незавершеність формування давньоруської етнокультурної спільності, її невиразності тощо³. У цьому зв'язку перспективним уявляється здійснене Н. М. Юсовою дослідження змісту і поняття «давньоруська народність» та його еволюція у радянській історіографії⁴. Для незаангажованого національними й політичними симпатіями сучасного російського (!) історика анахронізмом видаються уявлення про населення Київської Русі як «єдину давньоруську народність».

¹ Див.: Етнічна історія Давньої України. — К.: Ін-т археології НАН України, 2000. — 280 с.

² Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.) — Львів, 1995. — 127 с.

³ Порівн.: *Моця О.П.* Давньоруська народність // Укр. іст. журн. — 1990. — № 7. — С. 3 — 13; *Дзира І., Пінчук О.* Чи була спільна колиска трьох братніх народів (історико-лінгвістичний нарис) // Неопалима купина. — 1993. — № 3—4. — С. 5—16; *Ісаєвич Я.Д.* Проблема походження українського народу: історіографічний й політичний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність /Зб. наук. праць. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 3—17; *Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996. — С. 246—255; Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу» // Укр. іст. журн. — 2001. — № 3. — С. 3—47.

⁴ Див.: *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» в радянській історичній науці // Укр. іст. журн. — 2002. — № 6. — С. 35—64; *Її ж:* Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник. — 2001. — К., 2002. — С. 34—78.

Це були люди «з різною зовнішністю, мовою, матеріальною і духовною культурою. При всій, здавалося б, спорідненості вони різнилися системами метрології й словотворення, діалектними особливостями мови й улюбленими різновидами прикрас, традиціями і обрядами»¹. Разом з тим іншою крайністю було б твердження про глибоку закоріненість новітніх націй і держав Східної Європи у спільній киево-руській спадщині.

Точку відліку національних історій, або «народження» тієї чи іншої нації у Європі, мабуть, слід пов'язувати з появою перших перекладів Біблії на національні мови². Згадаймо, у цьому зв'язку перекладацьку діяльність Мартина Лютера (1483—1546 рр.) у Німеччині. Переклад чотирьох Євангелій на давньоукраїнську ж літературну мову створено в 1556—1561 рр. стараннями архімандрита Григорія в Пересопницькому Пречистенському монастирі. Відтак, Пересопницьке Євангеліє можна вважати своєрідною декларацією народження української нації.

Питання про право російського й українського народів на цю спадщину віддавна дебатуються в науці. Московські книжники-історіографи другої половини XVI—XVII ст. сформулювали концепцію тотожності Київської Русі і Московського царства, що мала продемонструвати споконвічну присутність останнього у світовій християнській історії³. Як завше, і тут не обійшлися без допомоги українців (московити самі б до такого не додумалися). Продуковані ними книжки та ідеї, що накочувалися разом з емігрантами-кліриками потужними хвилями з Києва до Москви у XVII ст. «навчили росіян осмислювати в нових поняттях не тільки православ'я та питання культурної автентичності, але й східнослов'янську єдність; саме вони принесли в Росію іредентистські та національно-історичні моделі думання, які згодом стануть «типово російськими»...саме вони, прямо чи не прямо, відродили ідею «Третього Риму» та інші сумновідомі міфи»⁴.

Прищеплене тоді в російській історичній свідомості почуття єдиного історичного досвіду некритично успадкували й розвинули наступні покоління історіописців, які почасти й дотепер поділяють думку про те, що лише Великоросійська держава була спадкоємницею державно-політичних інститутів, духовних і культурно-релігійних традицій Київської Русі. Альтернативою цій «схемі» стала запропонована понад дев'ять десятиліть тому концепція М. С. Грушевського викладена ним у програмній статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

¹Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX — XII вв.). — С. 171. Порівн.: С. 282.

²Цьому спостереженню я завдячую надвечірньому спілкуванню з Віктором Єленським та Олексієм Толочко, за що і складаю їм свою сердечну подяку.

³Плюханова Мария. Сюжеты и символы Московского царства. — Спб., 1995. — С. 54—55, 233.

⁴Кінан Едвард. Російські історичні міфи. — С. 64.

Історик вважав «нераціональним» «сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII—XIV ст. так, наче се останнє було його продовженням». Натомість він твердив, що «київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII ст., потім литовсько-польський XIV—XVI ст. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені й відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не приємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції»¹.

Ця «раціональна» модель-схема опиралася, як зауважив О. П. Толочко, на відмінну від великоруської літописну традицію Іпатієвського зводу, який є об'єднанням київського та галицько-волинського літописань, що сталося не пізніше часів Данила Романовича. Механічне об'єднання Київського й Галицько-Волинського літописів, що припало на початок XIII ст., ймовірно, істориком «було сприйнято як момент «переходу» від одного періоду до іншого»². Втім, не думаю, що поділяючи історію України-Руси на київський і галицько-волинський періоди, М. С. Грушевський знаходився у полоні літописних джерел і сліпо слідував за ними. Очевидно, він просто наслідував погляди свого вчителя В. Б. Антоновича, який пов'язував історію Київської Русі з розвитком українських земель й першим увів до наукового обігу термін «Україна-Русь»³.

Отже М. С. Грушевському йшлося про структуризацію й вдосконалення відповідної термінології, аби підкреслити тяглість та безперервність плину української історії. Либонь саме тому в третьому томі своєї «Історії України-Руси» він виділив спеціальний розділ під промовистою назвою: «Галицько-Волинська держава». Проте дослідник не аргументував історичну сутність Галицько-Волинської держави, вважаючи, вочевидь, цей термін досить умовним.

Артикульована Мацеєм Стрийковським й українськими хроністами другої половини XVII ст. теза про перенесення столиці з Києва до Галича, яка у 50-х рр. Минулого століття стараннями А. І. Гесьорського здобулася статусу середньовічної формули «Галич — другий Київ»⁴ ґрунтується на тих самих

¹ Цит. за виданням: *Грушевський М.С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Без місця вид., 1964. — С. 13 — 14.

² *Толочко О.П.* Коли перестала існувати «Київська Русь»? (Історіографічна доля одного терміну й поняття) // Київська Старовина. — 1992. — № 6. — С. 12.

³ *Когут Зенон.* Формування української національної історіографії // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26—29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття. — Одеса; Київ; Львів, 1999. — С. 7.

⁴ Див.: *Гесьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). — К., 1958. — С. 86—87.

історіографічних засадах що й «звичайна схема» російської історії. Тому говорити про Галицько-Волинське князівство, чи то пак державу як єдину спадкоємницю Київської Русі не доводиться. Такі розхожі у вітчизняній історіографії уявлення суттєво обмежують і збіднюють зміст історії давньоруської середньовічної державності, заперечуючи тим самим її існування на теренах Київщини і Чернігівщини¹. Створене Романом Мстиславичем у 1199 — 1205 рр. Галицько-Волинське об'єднання було, як слушно наголошує М.Ф. Котляр, складовою частиною Києво-Руської держави². Галич насправді був важливим, проте не єдиним осередком давньоруської державності в Південній Русі. Його могутній суперник — Чернігівське князівство виступало проти експансіоністських планів владимиро-суздальських і смоленських князів встановити тут свою гегемонію³.

Незважаючи на державну деструкцію Київської Русі й цезуру монгольського завоювання, її столий град залишався найвизначнішим осередком політичного й духовного життя, центром притягання для всієї Русі України. В суспільній свідомості Київ був не тільки основним політичним і культурним центром, а й центром сакральним, осередком християнського благочестя. Завдяки цьому в другій половині XIII—XIV ст. зберігалася конфесійна єдність всієї території Київської Русі, що живила у масовій свідомості уявлення про неї як єдину державу. Гадаю, що такою вона залишалася до кінця XIV ст. Терміни «київський» і «московський», як відомо, протиставляються один одному тільки від середини XV ст. як у політичному, так і церковному значенні.

Тому важливим науковим завданням є подальше з'ясування конкретних шляхів і механізму континуїтету, або перетікань Київської Русі в Русь-Україну і Русь-Росію. Обговорення цієї проблеми у «новій» історичній науці було започатковано на Другому Міжнародному конгресі українців у 1993 р. доповідями О. П. Толочка, Б. М. Флорі та Н. М. Яковенко і їхніми ж більш розгорнутими публікаціями на цю тему в науковій періодиці⁴. У 1995 р. в Санкт-Петербурзі з'явилося блискуче, в Україні, на жаль, майже не помічене, дослідження М. Б. Плеханової «Сюжеты и символы Московского царства», у

¹ Ричка В. М. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // *Rossica: научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике*. — Прага, 1997/2. — С. 27 — 32.

² Котляр М. Ф. Від Києва до Галича (Осередки державності у Південній Русі XII — XIII ст.) // Роль столиці у процесах державотворення: Історичний та сучасний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції. — К., 1996. — С. 36 — 37; *Його ж*: Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 154 — 155.

³ Коваленко В. П. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII—XIII ст.: (До питання про перші осередки української державності) // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22—28 серпня 1993 р.: Доп. і повідомл.: Історія. — Львів., 1994. — Ч. 1. — С. 22—23.

⁴ Див.: Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22—28 серпня 1993 р.: Доп. і повідомл.: Історія. — Львів., 1994. — Ч. 1. — С. 3, 68—83; Толочко О. П. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // *Сучасність*. — 1994. — № 1; Яковенко Н. Родова еліта — носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною // *Сучасність*. — 1994. — № 1.

якому вона торкається питань обробки московськими книжниками київської історичної традиції та її осмислення в контексті своєї власної, московської історії.

Таке співвіднесення історичної свідомості на поворотах різних епох із київським минулим, переконаний, відкриває незрівнянно ширші перспективи для осягнення східнослов'янської єдності і східнослов'янської ж роз'єднаності, спроможностей інтерпретації національно-культурної автентичності східнослов'янських народів і розмежування чи, радше, розпаювання нашої спільної історії.

ДИСКУСІЯ

Зенон Когут. Розпочинаємо дискусію. Доктор Володимир Коваленко, прошу.

Володимир Коваленко. Ми прослухали дві прекрасні доповіді, але настільки різнопланові й різноформатні, що для дискутантів постає питання, як це все об'єднати. Тому ми з п. Олексієм Толочком спробуємо якимось розмежувати свої функції дискутантів. І, оскільки мені доведеться звертатися насамперед до п. Ігоря Данилевського, дозвольте перейти на російську мову.

Начну с того, что отмечу общий момент в обоих выступлениях, который прозвучал буквально рефреном: нехватка источниковой базы, что, собственно, и приводит к тем искривлениям в интерпретации летописи и появлению фальсификаций типа Велесовой книги и прочих фантазий. Вместе с тем, как бы ни прискорбно это звучало, хочу вернуться к тому, с чего начинал академик Борис Рыбаков ещё в 1930—40-е гг. ряд своих публикаций.

Несмотря на такую вот катастрофическую нехватку исторических источников, по-прежнему остаётся неостребованным колоссальный потенциал материалов археологии. По-прежнему сохраняется отношение к ним как к вспомогательной, вещеведческой дисциплине. Хотя на сегодняшний день работами того же Борис Рыбакова и Пётр Толочко однозначно доказано, что решать 90 % проблем истории Руси без археологии уже невозможно. Город и село, ремесло и сельское хозяйство, торговля и быт, христианство и язычество, этнический состав населения, архитектура и прикладное искусство — ни один из этих вопросов, как и многие другие, сегодня решить на данных только письменных источников практически невозможно.

И переходя уже ко второй части этого выступления, попробую некоторые из этих моментов проиллюстрировать, как я их себе вижу.

Не вставал бы вопрос о едином первоочаге или первотолчке в образовании восточнославянской державы (откуда ж пошла Русь — с севера или юга?), если бы эти попытки бороться за «наследство Киевской Руси» сознательно не только не поднимались в XVI—XVII вв., но и не опускались в IX и даже в VIII века. Ведь, собственно говоря, гипотеза о двух центрах Руси

— в Киеве и в Новгороде — это такая же искусственная гипотеза, как и о разделе затем этого «наследия» на украинское и российское. Если внимательно посмотреть на проблему, опираясь на те же археологические материалы, то точно такие же «осередки державності» («очаги государственности») существовали в это же время и на других территориях. Это и не менее мощный (а может, для конца IX — начала X в., даже и более мощный) северянский союз, который существовал на Левобережье Днепра; огромный союз волынян-дулебов, существовавший в Карпатах и на Волыни, и ряд других — вятичи, радимичи, древляне, уличи, тиверцы... Историческая судьба этих протогосударственных объединений сложилась так, что их летописание не дошло до нас, а скорее, его тогда ещё и не было, но это были не менее мощные очаги ранней государственности, чем Новгород и Киев — и по территории, и по количеству населения. Если мы будем это сбрасывать со счетов, мы будем и дальше спорить на тему: чьё же это «наследие» и куда затем «перетекла» власть — в Суздаль или в Вильно. А всего-то и нужно отбросить веками устоявшиеся заполитизированные схемы и посмотреть на эту проблему с точки зрения полицентричности исторического развития, и тогда исчезнут и остальные вопросы. Больше того, и в XII, и в XIV в. продолжается та же полицентричность, что и в XIII веке. И если мы опять-таки отбросим политические шоры и схемы, то заметим, что и в эти времена не было только двух политических центров. Ну не был Галич центром Юго-Западной Руси до тех пор, пока в 1199 г. Галицкие и Волынские земли объединились под властью Романа Мстиславича, и пробыл он в этой роли всего пять лет — до его смерти, после чего вскоре здесь опять начинается раздробленность. Ну не был, не мог быть и Владимир альтернативой Киеву в Северо-Восточной Руси, потому что и там в XII—XIII вв. больше было периодов упадка и раздробленности, чем единения. Да, акция Андрея Боголюбского 1169 г. стала серьёзным ударом по его престижу, но Киев и до, и после того брали не единожды — от Владимира Великого и Ярослава Мудрого и до Михаила Черниговского и Даниила Галицкого. И в большинстве случаев — вовсе не для того, чтобы раздавать его жителям бесплатную гуманитарную помощь. Так что же — после каждого подобного события «переносить» в очередной раз «центр политической и экономической жизни Руси» на новое место?

Вместе с тем, и продолжать считать Киев главным и единственным политическим центром Руси даже и после XIII века, как нас уговаривал Владимир Рычка, только потому, что он продолжал ещё долго оставаться её Сакральным Центром, я тоже не согласен.

Константинополь, пане Володимире, як Вам відомо, і досі є релігійно-культурним центром для всіх православних християн, але давно вже перестав бути столицею Візантійської імперії. Так що тут є свої певні складнощі.

И уж, кстати, если мы поднимаем этот вопрос: что такое вообще «единство державы», если мы до сих пор не договорились о том, что же такое «державна» в применении к эпохе Киевской Руси. Мы сначала пытаемся в

понятия XVIII—XIX вв. (а то и в современные, да ещё и в марксистские, причём нередко в упрощённо-вульгаризированном виде) впахнуть Киевскую Русь и спросить: была держава или её не было? Когда банда разбойников во главе с Рюриком и Олегом превращается в князей державы? На каком этапе? Да Бог его знает, на каком этапе; это зависит от того, что же считать державой. Да они с самого начала и были державой, потому что они здесь попытались навести определённый порядок и установить определённые правила игры. Если мы с этим согласимся — всё станет понятным. Если нет — будем спорить: в XVI, XVII или XVIII в. сформировалась у нас держава. То есть тут мы опять имеем дело с простой несопоставимостью терминологии.

В целом же не знаю, как по отношению к более поздним периодам, но по отношению к истории Киевской Руси можно чётко и определённо сказать: ныне мы находимся в состоянии кризиса истории как науки. Все наблюдаемые за последнее десятилетие отчаянные попытки отказаться от формационного подхода, выйти за его рамки (а у большинства и наших, и российских историков мы имеем дело скорее с имитацией этих попыток) ни к чему не приведут, пока мы не решим, а чем же будем заменять это всё, и всё ли стоит безоглядно выбрасывать? То есть, образно говоря, мы начали строить новый мост, так предварительно и не решив, как же будем строить: вдоль или поперёк реки? Вот поэтому, прежде всего, и возникает целая масса проблем в связи с теми ситуациями, о которых мы с Вами говорили. Можно об этом было бы ещё очень много рассуждать, да, боюсь, время не позволяет. Но если у кого-то возникнут вопросы, я готов поделиться своими мыслями по это поводу.

И чтобы закончить эту тему: у нас (я имею в виду историков Киевской Руси) есть сейчас две большие внутренние проблемы.

Проблема первая — это отсутствие контакта между разными отраслями наук. Мы сегодня не знаем, что делают в этой сфере философы. А посмотрите их программу кандидатских экзаменов в академических институтах — они же Велесову книгу изучают, как Библию! Это не секрет ни для кого, и мы об этом говорим открыто, мы не знаем, что делается в филологии по этому поводу, в искусствоведении, часто в архитектуре и даже в этнографии — то есть мы разобщены и пытаемся каждый решать свои узкоспециальные проблемы, а потом удивляемся, почему «вдруг» появляются книги типа «Новой хронологии» Анатолия Фоменко. Это первое.

И второе — это разорванность связей даже между профильными научными центрами. Я не говорю уже о московских или тверских институтах. Да мы в Украине не знаем толком, что делается во Львове, Луцке или в Луганске. Вот вдруг в Луганске появляется целая серия публикаций по истории Черниговского княжества. (Как бы ни с того, ни с того. Где Луганск, а где Чернигов.) Публикаций разных — и хороших, и чисто компилятивных, иногда «еретических», но они нас интересуют. А узнаём мы о них через несколько лет, да и то часто случайно. Мы друг с другом утратили контакт, и его нужно срочно восстанавливать. Нельзя же и в XXI в. по-прежнему продолжать

каждому «изобретать велосипед» на своём хуторе. Это уже непозволительная и непростительная роскошь, иначе рискуем скоро и здесь утратить первенство, и будем скоро по заокеанским учебникам изучать историю нашей так и неподелённой державности.

В связи с этим есть ряд предложений, на первый взгляд, несколько крамольных. Прежде всего, есть необходимость вот эти наши конференции, дабы мы потом не рассказывали опять, что последняя прошла много лет назад, и нам опять друг без друга было скучно, сделать если не ежегодными, то хотя бы поставить в какую-нибудь систему. Раз в три, два года, пять лет, а лучше ежегодно. Год в России, год в Украине. И давайте вспомним, что у нас есть ещё один «претендент на древнерусское наследие» — Белоруссия. Давайте иногда заглядывать и туда. Они тоже что-то делают и что-то могли бы сказать. Во всяком случае, послушаем и будем знать, что они про нас думают. С археологами мы уже предварительно договорились. Мы в этом году уже провели полевой семинар в Рязани и договорились о том, что он дальше станет ежегодным, и на будущий год эту инициативу подхватит Шестовицкая экспедиция, и мы такой семинар по изучению древнерусского наследия проведем там. Но брать нужно шире: археологи хоть и передовой, но не единственный отряд по изучению Руси.

И самая крамольная идея в этой связи. Учитывая уникальность Киевской Руси как государства, расположенного на стыке и северных, и южных, и восточных, и западных традиций, собственно говоря, последнего форпоста европейской цивилизации на границе со степью, на рубеже кочевого и земледельческого миров, мне кажется, что надо было бы совместно подумать о создании специального Института Киевской Руси. Пускай сначала он будет виртуальным. Давайте мы как-то вместе соберёмся и придумаем для этого какой-нибудь фонд. Для начала следовало бы создать специальный большой тематический портал в Интернете, чтобы элементарно обмениваться накопленной информацией, «загонять» письменные источники, тем более что многие из них уже там есть. Да и не только письменные. Вот я посетовал, что Вы не учитываете археологию, а суть-то заключается в том, что на сегодняшний день на постсоветском пространстве археологические источники не изданы совершенно. Да, появляются в печати и монографии, и статьи, но это наши авторские интерпретации полученных в ходе раскопок материалов, наша оценка их, а не собственно источники. Представьте себе, что Вы будете изучать «Повесть временных лет» только по работам Алексея Шахматова или Дмитрия Лихачёва, не читая самого текста. Вот то же самое наблюдается сейчас и в археологии. Нужно начинать издавать по томам корпус археологических источников, и тогда многое в истории Руси станет понятным. Не надо будет каждый раз городить новый огород и решать, что же было на самом деле.

Понятно, что в полном объёме эту задачу разрешить будет сразу невероятно трудно. Поэтому давайте разработаем такую интернет-программу,

которая позволит для начала сделать наши первоисточники более доступными. Ведь уже сейчас (давайте мы опять-таки признаемся) все мы в основном перестали «стучать» на пишущей машинке. Издательства перешли все на компьютерные версии, значит, у всех наших новых книг, журналов и сборников есть электронные версии. Минимум усилий, и интернет-библиотека будет сформирована, и добраться туда каждый сможет в любой момент. У профессора Данилевского есть две прекрасные книги по истории Киевской Руси. Это, наверное, сейчас одни из тех немногих, которые я, идя на лекции, беру, чтобы показать студентам. Но их в Чернигове всего две, и обе у меня. *(Сміх у залі).*

Следующий этап — создание (с помощью будущего Института Киевской Руси) системы тематических грантов на конкурсной основе для разработки и решения наиболее сложных и дискуссионных проблем, что позволит привлечь для этого лучшие научные силы и сдвинуть телегу с мёртвой точки. В противном случае мы все вместе надолго застрянем на уровне 60-х гг. прошлого века, продолжая заниматься дележом славы предков. Вот коротко о том, что я Вам хотел сказать. Спасибо.

Зенон Когут. Дякуємо. До слова запрошуємо доктора Олесія Толочка.

Олексій Толочко. Мы прослушали два довольно разных доклада, по-разному построенных. Если Игорь Николаевич, главным образом, говорил о внутренних проблемах дисциплины, как дисциплина видится практикующему историку изнутри ситуации, Владимир Михайлович пытался начертить более общую картину того, что происходило в этой дисциплине на Украине за прошедшие десять лет. И при всей несхожести структуры докладов для меня любопытным оказалось то, насколько схожий путь проделали эти две дисциплины за десять лет. Оказывается, что разница, в сущности, между нами состоит в объёмах и масштабах. Нас меньше, «узок наш круг», как говорил один классик, которого мы уже не читаем. В России людей, занимающихся этими временами и этими текстами, больше, но, в сущности, и внутридисциплинарные проблемы стоят перед нами одинаковые, и внешние вызовы к дисциплине предъявляются почти идентичные. Часто по форме, но главным образом и по сути. История Руси — Киевской ли, Древней ли, просто Руси — действительно специфическая дисциплина в том смысле, что круг, корпус источников определился давно. Никогда больше, очевидно, он не пополнится. И одна из самых больших проблем каждого, кто занимается этой дисциплиной, — как преодолеть это фундаментальное ограничение. Велесова книга, гимн Бояна (что там ещё?) — это как бы вещи более новые, но надо сказать, что подобные тексты преследуют Киевскую Русь с самого начала её становления как научной дисциплины.

Правда, Игорь Николаевич вспомнил и Иоакимовскую летопись, которую он считает в XVIII в. утраченной и в выписках Василия Татищева

сохранившейся. Я думаю, что Иоакимовская летопись существует, и рукопись её существует, только рукой Татищева написанная. Это единственная форма, в которой Иоакимовская летопись когда-либо существовала. Но у Татищева была та же самая проблема, что и у нас с Вами сейчас: ему страшно хотелось найти новые источники, которые бы объяснили всё — имена князей и жён Владимира, которых мы до сих пор не знаем и, наверное, никогда не узнаем, хоть как бы нам не хотелось... Та же ситуация была в конце XVIII в., когда Гавриила Державин придумывал всякие любопытные тексты (в книжке Владимира Козлова можно найти впечатляющий список подобных мистификаций). Не буду здесь упоминать той крамольной мысли, что один из наших коллег — Эдвард Кинан — считает, будто и «Слово о полку Игореве» появилось приблизительно в то же время и, может быть, из тех же побудительных соображений.

В общем, дисциплина остаётся в каком-то постоянном состоянии довольно долгое время. Любопытно, что и у нас, и в России публика склонна верить этим мистификациям всегда больше, чем трезвому, спокойному и, надо признаться, скучному тексту профессиональных историков.

Схожесть, очевидно, путей наших двух историографий за эти десять лет тем примечательнее, что мы развивались независимо... (нельзя сказать, что совершенно независимо — контакты никогда не прерывались, перетекание литературы, текстов и идей всё-таки существовало). Наука всегда основывается на личных контактах, меньше — на институциональных, да?.. Очевидно, эта схожесть объясняется тем, что, говоря словами того же классика, которого мы перестали читать, мы знаем «от какого наследства мы отказываемся».

В конце 1980-х гг. мы пребывали приблизительно в одной и той же ситуации в рамках одной дисциплины, в рамках одного научного пространства, даже институционально организованного единым образом. В этом смысле украинские историки делили все конвенции советской историографии. Для них так же были важны проблемы феодализма и не феодализма в Киевской Руси, начала и не начала феодальной раздробленности Киевской Руси, раннефеодального государства и зрелого феодального государства. Все эти вещи, о которых мы, по-моему, уже лет десять не говорим и совершенно не вспоминаем, потому что вместе с уходом советских конвенций, подобные темы стали совершенно неинтересны и несущественны для дисциплины. Их место, однако, заняли другие темы, которые изнутри дисциплины тоже видятся как бы чужими и внешними, но которые постоянно дисциплине этой навязываются и на которые дисциплина должна отвечать. Вот это социологизирование такого постмарксистского толка заменилось особенным вниманием к этническим и национальным моментам. Ну и, конечно же, здесь главная тема, которая особенно в российско-украинском контексте всегда возникает, — это тема наследия. Кто наследник Киевской Руси? Кто есть наследник по праву, а кто «карманный вор», который поздно пришёл и пытается чужое достояние уже отобрать?

В последнее время из вот такой системы, в которой ещё Михаил Грушевский готов был полемизировать, из системы конструирования схем национальной истории этот разговор перешёл в плоскость этнической истории. Русь принадлежит тому, кто этнически составлял ядро или был доминирующей этнической силой в этой Руси. Надо сказать, что я не очень знаю российскую ситуацию, но в Украине историки, занимающиеся собственно домонгольским периодом, проявляют какое-то удивительное равнодушие к дискуссиям подобного рода. Наиболее активные люди — это, скажем, Леонид Зализняк, чья специальность мезолит, и люди, которые пришли в эту дисциплину из бывшей истории партии. Вот для них это существенные вопросы, очень животрепещущие и важные.

Но надо сказать, что вот те внутренние, исследовательские задачи дисциплины, о которых говорил главным образом Игорь Николаевич, и задания дисциплины дидактические, о которых я только что говорил (как поместить этот период в общую схему истории этнической ли, государственной ли) — эти задачи не совпадают, и едва ли когда-нибудь совпадут. Поэтому я ощущал сложное положение Владимира Михайловича, который пытался интегрировать в одном тексте проблемы и того, и другого рода. У нас с Россией разная Русь. Правда, у нас Русь «короткая», она очень быстро переходит в Литовский период, дальше это другая дисциплина. А в России Русь «длинная», особенно у филологов, которые пытаются продолжить её до XVII в., до Петровской эпохи. У них как бы есть к этому основания потому, что в Рукописном отделе БАН лежат рукописи до XVII в., значит, и это якобы имеет текстуальное «оправдание».

И эти две разных — «короткая» и «длинная» — истории Руси меня наталкивают на мысль, что мы никогда эти схемы не согласуем, что, может быть, нам их и не стоит согласовывать. Историкам Руси, может быть, надо делать вид, что этих длинных схем национальных историй не существует вовсе. Если мы «живём» в XII в., мы не знаем, что будет в XVII в., и, по идее, не должны знать. От исторической ретроспективы само исследование Руси не должно меняться, и в этом смысле гораздо более важные и интересные вещи состоят, конечно, в поиске новых прочтений источников, в чём я совершенно солидаризируюсь с Игорем Николаевичем. Будет ли это шахматовская текстология, которую я бы не назвал такой классической (у Алексея Шахматова очень специфическая текстология, правда?). Будет ли это какая-то другая — все эти новые вещи должны, конечно, приветствоваться, ибо именно здесь лежит способ понимания эпохи и исследования эпохи, а не навязывание ей тех представлений и стереотипов, которые возникнут через много сотен лет, после того, когда эта эпоха закончится и будет закрыта. Спасибо.

Зенон Когут. Дякую. Тепер слово надається доповідачам для відповідей та коментарів. Нагадую, що відповідно до розкладу, за п'ятнадцять хвилин повинна починатися друга секція.

Игор Данилевский. Коротко отмечу основные моменты. На наш взгляд, история Киевской Руси не этническая, а, условно говоря, этноконфессиональная. Это касается не только русской земли, но и всех народов, которые упоминаются. Они не народы в смысле этноса современного. Я могу это утверждать с полным основанием.

Конечно же, наряду с письменными источниками, надо привлекать археологический материал. Но подход, о котором речь шла в докладе, даёт ещё один момент. Я сейчас скажу, с одной стороны, может быть, тривиальную, с другой — парадоксальную вещь: по подсчётам экспертов, от домонгольской Руси сохранился 1 % всего книжного наследия. При этом 99,9 % его историки не используют и никогда не читали. Почему? Потому, что это богослужебные, богословские книги. А чего их, мол, читать? Они все переводные, там и так ясно, о чём идёт речь. Ничего подобного. Это, в общем-то, тот арсенал семантики, который закладывается во всех остальных письменных источниках, вне всякого сомнения. Это образы, это фразеология, это лексика. Без них мы не можем изучать все остальные источники. Если мы их привлекаем, мы увеличиваем нашу источниковедческую базу как минимум в несколько раз. А с привлечением еще и археологических источников у нас формируется прекрасная источниковая база.

Еще один момент, на который я хотел бы обратить внимание, — вопрос о ранних летописях и деление на светских и духовных авторов. Это взаимосвязанные вещи. Когда Михаил Присёлков, развивая мысли Алексея Шахматова, пишет о том, что летописец — политикан, который извращает историю своего народа, переставляет события, изменяет даты, имена и смотрит в рот князю, он в 1940 г. делает совершенно железный вывод: «Повесть временных лет» — источник ненадёжный, на него нельзя опираться. Что после этого надо делать? Заканчивать изучение истории Древней Руси? Ничего подобного. Присёлков берет «Повесть временных лет» и начинает писать историю Киевской Руси так же, как поступают абсолютно все. Потрясающая непоследовательность, но за этим следует ещё один шаг. Надо обосновать ранние данные. Откуда их брать? Появляется Аскольдова летопись, «Летопись Остромира» — изобретение Бориса Александровича Рыбакова, «Сказание о первоначальном распространении христианства на Руси» Дмитрия Сергеевича Лихачёва, появляется якобы «Повесть о начале Русской земли» Михаила Николаевича Тихомирова. Никаких текстологических оснований под такими гипотезами нет, они все тянут только к одному: любимыми силами, любимыми способами забить какую-то базу под фактический материал, используемый абсолютно во всех исследованиях, которые заимствуются из раннего летописания. На самом деле этот путь совершенно бесперспективный, текстологически он абсолютно никак не обосновывается. Мало того, один из моих студентов текстологически проверил гипотезу Дмитрия Лихачёва о существовании «Сказания о первоначальном распространении христианства...». Всё рассыпалось. Текста нет, он исчезает. Потому что, как

только начинаем отделять светское от духовного — текст распался. Только через сакральные тексты, конечно, мы можем эти тексты понимать.

Несколько слов о терминологии. Я сказал о том, что нам необходимо разрабатывать социокультурный тезаурус, который позволял бы адекватно описывать те процессы, которые мы наблюдаем в источниках, в вещественных источниках, в письменных, изобразительных источниках и так далее. Речь идёт вот о чём: с одной стороны, необходима колоссальная работа по анализу историографии. В каком смысле, в каких значениях используются те или другие термины. Государство у Сергея Михайловича Соловьёва — это не то государство, о котором пишет Борис Дмитриевич Греков (в этом я уверен на 100 %). Нам необходимо, с одной стороны, посмотреть терминологию, проанализировать, как она изменяется, что туда закладывается. С другой стороны, нам следует посмотреть источники с тем, чтобы найти там, в общем-то, термины, которые используются («термины», конечно, условно, потому что язык нетерминологичен), какие понятия и представления там существуют и насколько они соотносимы с нашей терминологией.

И последнее: нам необходимо радикально изменять наше представление о том культурно-литературном контексте, в котором рассматриваются источники Киевской Руси. Потому что искусственно загнанные рамки («только переводные произведения») дают совершенно чудовищные результаты. В Киеве существовал мощный переводческий центр, где переводили с греческого, латыни, древнееврейского... Я могу привести пример, когда в основе одного из сюжетов Киево-Печерского патерика используется махаянская сутра II в. до н. э. Я не знаю, как туда попал умомянутый сюжет. Я не знаю, какими путями, но это совершенно другая культурно-литературная ситуация, другой культурно-литературный контекст. Вне такого подхода мы, конечно, никогда не поймём источников хотя бы в более или менее приличном виде. Спасибо.

Зенон Когут. Доктор Володимир Ричка.

Володимир Ричка. Буду дуже коротким. Одне з головних завдань, яке стоїть перед нами — не тільки публікація археологічних джерел, оперативне залучення їх до наукового обігу. Очевидно, мова повинна ще йти й про оновлення на сучасному науковому рівні корпусу писемних джерел.

Подивіться, за ці десять років маємо репринтне відтворення Києво-Печерського патерика, його ж сумнівний переклад на українську мову, здійснений Іриною Жиленко. Єдине, що заслуговує на увагу, — це видання «Хроніки» Феодосія Софоновича. І все. Щоправда, готується до друку Галицько-Волинський літопис і Густинський літопис. І це за десять років!..

Для мене є дуже привабливим проект, який у приватній розмові ми вчора обговорювали з Ігорем Миколайовичем — перевидання «Повісті временних літ». Ми ж до цього часу користуємося власне зіпсованим ліхачовським

виданням, а також маємо до своєї диспозиції оновлений Михайлом Свердловим його варіант.

Безперечно, потрібна вузька камерна конференція для обговорення проблем термінології та періодизації. Так слово «держава» сьогодні кілька разів згадувалося в різних конотаціях. Хочу, щоб мене правильно зрозуміли: я не кажу про те, що не існувало держави як такої. Я говорив, що Київська держава, як і будь-яка держава, виникає із «розбійницької зграї». Про це свого часу казав святий Августин. (*Шум у залі*).

А насамкінець зазначу, що на сакраментальне питання «Що робити?» в мене є відповідь. Я запозичив її в одного актора, якого запитали: «Як Вам вдається так гарно всі ролі грати, багато зніматися?». Той каже: «Учіть роль». Тож і нам треба вчитися відчитувати Київську Русь...

Зенон Когут. Я дуже дякую всім за участь.

Проблеми російсько-українських взаємин середини XVII — середини XVIII ст.

Головує: *Наталя Яковенко*

Доповідачі: *Тетяна Яковлева, Сергій Плохій*

Дискутаннти: *Віктор Горобець, Сергій Лемякко*

Татьяна Яковлева

ПРОБЛЕМЫ РУССКО-УКРАИНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В СЕРЕДИНЕ XVII в.

В данном докладе речь пойдёт об основных тенденциях и проблемах историографии рассматриваемого вопроса, а также будут затронуты некоторые конкретные проблемы и дискуссии.

История Гетманщины вообще и в частности — проблемы русско-украинских взаимоотношений, являются одной из наиболее политизированных страниц истории Украины. И эта политизированность по прошествии 400 лет не становится меньшей. С другой стороны, особенностью историографии данного вопроса является довлывшая над историками Украины и России более сорока лет схема «Воссоединения Украины с Россией». Идеологический подход, навязанный историографии, отрицал саму возможность наличия противоречий в русско-украинских отношениях после Переяславской рады 1654 г. Все факты, не вписывавшиеся в эту схему (в частности русско-украинские военные конфликты и т. д.), замалчивались, а в работах использовались штампы вроде «изменники-гетманы».

Распад Советского Союза, изменение политической ситуации привели к появлению множества работ по проблемам Гетманщины, и возникла необходимость новой концепции событий. Однако выявился ряд негативных моментов в изучении русско-украинских взаимоотношений середины XVII в.

С одной стороны — это явная односторонность исследований, из-за практического отсутствия российских работ по данному вопросу. Между тем, большинство архивных источников, прежде всего по истории Левобережья, находятся в Москве и Санкт-Петербурге, и зачастую остаются недоступными (в частности по финансовым причинам) для украинских исследователей. В последнее время большую работу по публикации документов РГАДА, в частности касающихся русско-украинских взаимоотношений, проводит Б. Н. Флоря, до своей смерти этим занимался Л. В. Заборовский¹. Большим

¹ *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты: Пробл. религии в рус.-пол.-укр. отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII в. : Документы. Исследования. — Ч. 1. — М., 1998.

негативным моментом является слабое поступление новейших украинских изданий в библиотеки России (в частности периодических изданий, публикаций документов и т. д.).

Отсутствие серьёзного исследования истории Украины в России имеет и ряд других негативных последствий. В частности — возобновление старой схемы «воссоединения Украины с Россией» даже теми историками, которые ей не пользовались до распада Советского Союза. В частности Б. Н. Флоря является сторонником «идеи единой славянской нации», в рамки которой не вписывается понятие казацкого государства. Многими русскими историками допускается путаница и в использовавшихся на Украине в XVII в. понятиях «Руси», «княжества Руського», «русской мовы», которые, по их мнению, служат доказательствами существования единой славянской общности. При этом язык, использовавшийся казацкой старшиной, считается ими лишь «канцелярским». Эти теории и концепции чаще всего базируются на полном незнании фактов и источников. Так, среди московских дипломатов XVII в. понятие «воссоединения» земель Московского государства и Гетманщины не использовалось. На переговорах с Польшей необходимость сохранения за Москвой украинских земель доказывалась исключительно добровольностью принятия казаками «высокой царской руки».

Следует отметить, что на самом деле изучение многих аспектов истории Московского государства середины XVII в. без знания событий на Украине невозможно. И тенденция российских историков дистанцироваться от спорных вопросов русско-украинских взаимоотношений рассматриваемого периода нежизненна.

Совершенно по-другому обстоят дела с изучением Гетманщины украинскими историками. С появлением независимого государства Украины, началась массовая публикация работ по рассматриваемому периоду. При этом здесь имеются как позитивные, так и негативные моменты.

К позитивным следует отнести публикацию ряда ценнейших источников по истории Гетманщины. В частности, публикация сборника, собранного В. И. Гарасимчуком¹, и др. Наряду с этим, появилось огромное число популярной литературы, подчас написанной известными учёными. Это иногда приводит к уходу от фактов, появлению политизированных схем и несёт тенденцию к постмодернизму. Как уже здесь говорилось, одна идеология зачастую попросту сменяется другой.

Серьёзные работы в основном концентрируются на внутренних проблемах развития Гетманщины, в частности на оценках казацкого государства, значения Хмельниччины, теории национальной революции и т. д. Появился и ряд серьёзных биографических работ о казацких гетманах и старшине (наряду с поверхностно-популярными работами на эту же тему). При

¹ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку; Василь Гарасимчук: життя і творчість // Львів. іст. пр. Джерела. — Л., 1994. — Вип. 1.

этом значительные проблемы имеются с изучением 60-х гг. XVII в., событий после Гадячского договора. Этот период, не отражённый в «Історії України-Руси» М. С. Грушевського, по-прежнему остаётся «белым пятном» в истории Гетманщины. Как иллюстрацию, приведу пример, что небольшая биографическая статья Я. Р. Дашкевича о Павле Тетере¹, содержащая множество фактических ошибок и неточностей, стала неожиданно концептуальной для оценки событий 1660-х гг. Хотя ни по своей задаче, ни по глубине использованного материала, она явно не претендовала на такую роль. Заметна также тенденция (которая берёт свои корни ещё в историографии XIX в.) к противопоставлению истории Правобережной и Левобережной Украины. При этом в некоторых работах Правобережье вдруг становится единственным носителем идей государственности Украины.

Наконец необходимо отметить практически полное отсутствие исследований, посвящённых непосредственно русско-украинским взаимоотношениям. Те авторы, которые всё же обращались к этим вопросам, чаще всего рассматривали их только в контексте внешней политики Гетманщины, ограничиваясь анализом договоров России и Украины, начиная с Переяславского 1654 г. и идя до Московских статей 1665 г.

Какие же основные недостатки характерны для современной украинской историографии? Прежде всего, это плохое знание русских источников. Причём речь идёт не только об архивах, но и об опубликованных материалах, начиная с хорошо известных «Актов Юго-Западной России», содержащиеся в которых документы для исследований по 60-м гг. XVII в. так и не стали хрестоматийными. Между тем, как уже подчёркивалось выше, именно русские источники являются ключевыми для понимания событий на Левобережье, нашедших лишь слабое отражение в польских документах.

С другой стороны, заметно слабое знание украинскими историками реалий Московского государства XVII в. В частности, его экономического и военного положения, задач внешней политики и т. д. При этом зачастую звучит традиционная оценка: «плохая Москва», навязывавшая гетманам всё более тяжёлые условия договоров. А Московское государство XVII в. рассматривается с точки зрения Российской империи XVIII в. И наоборот, заметна тенденция поголовного «обеления» всех казацких гетманов, включая даже Ивана Брюховецкого. Отсюда и появление ряда мифов, в частности об авторстве «Московских статей».

Тенденция к выгораживанию казацкой старшины сказывается и в замалчивании крайне негативной и деструктивной роли анархо-запорожского крыла «показаченных», оказывавших сильное давление на гетманов. Апогеем этой силы, объективно выступавшей против Гетманщины и гетманской администрации, стала кровавая Чёрная рада 1663 г.

¹ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Іст. портрети. — К., 1995. — С. 254—284.

Наконец, в украинской историографии совершенно недостаточно уделяется внимания истории русско-польских переговоров в 50—60-х гг. XVII в., явившихся на самом деле одним из главных внешних факторов, определивших судьбу Гетманщины. Практически последней крупной работой на эту тему стала монография З. Вуйчика¹, написанная в 50-е гг. XX в. Но и он в своей книге ушёл от украинского аспекта переговоров. Безусловно, реалии перипетий переговоров на самом деле крайне неприятны как для русской, так и для польской сторон. Удивительно другое, что украинская историография тоже не дала оценку Андрусовского договора как фактического раздела Украины между Московским государством и Речью Посполитой. Между прочим, здесь просматривается безусловная аналогия с дальнейшими разделами самой Речи Посполитой. В традиционной русской (как и в советской) историографии Андрусов оценивается как вынужденная территориальная уступка Москвы из-за её тяжёлого военного положения, а вовсе не как целенаправленная политика двух держав, преследовавшая своей целью расчленение непокорной Гетманщины и сведение гетманской администрации обоих берегов к рамкам узкой автономии.

Возвращаясь к вопросам русско-польских взаимоотношений, хотелось бы отметить, что главным залогом объективности оценки является рассмотрение договоров между Москвой и Украиной (и прежде всего Переяславского 1654 г., лежавшего в основе всех дальнейших соглашений) в исторической практике. Т. е. как положения, записанные на бумаге, соотносились с реальным положением вещей.

Второй момент: необходимость рассматривать сами русско-украинские отношения в их генезисе. Внешнеполитическое, военное положение Московского государства на протяжении десятилетий значительно менялось, что оказывало существенное влияние на позицию Москвы по отношению к украинскому вопросу. С другой стороны внутреннее положение самой Гетманщины, прежде всего социально-политические проблемы как наследие и незавершённость реформ Хмельниччины, всё больше довлели над гетманами, диктуя многие решения и вынуждая к тем или иным шагам.

Поэтому позволю себе предложить хронологию генезиса русско-украинских отношений, отправными пунктами в которой служат вовсе не русско-украинские договора как таковые.

1654—1656 гг. — «союзнические», или время компромисса

Как известно, ни одна из статей Переяславского договора 1654 г. при жизни Богдана Хмельницкого не выполнялась: он по-прежнему вёл независимую внешнюю политику и не платил ни копейки в Москву. Зато Россия получила доступ в Белорусско-Литовские земли, а Украина — значительное военное облегчение из-за начала русско-польской войны. Поэтому обе стороны делали вид, что соглашение остаётся в силе. Это был компромисс.

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. — Warszawa, 1959.

1657—1660 гг. — «стратегические», или попытки давления

В этот период, пользуясь резким осложнением внутреннего положения Гетманщины, Москва пыталась усилить своё влияние на гетманов и урезать их власть, а гетманы в свою очередь искали наиболее выгодный вариант соглашения с Москвой или Речью Посполитой.

1660 г. — Чудновская катастрофа

Разгром под Чудновом полностью изменил настроение Москвы и, в частности, её отношение к украинскому вопросу. Призрак поляков у стен Кремля замаячил как во времена Самозванца. Если ещё совсем недавно царское правительство всерьёз рассматривало честолюбивый проект избрания Алексея Михайловича польским королём, то теперь А. Л. Ордину-Нащокину поручалось добиться мира на любых условиях. И первым пунктом среди возможных уступок полякам значилась Украина. Причём не только Правобережная, но зачастую и Левобережная.

1664 г. — Конец польских военных иллюзий

Если для Москвы решающим аргументом стал военный разгром под Чудновом, то поляки смирились с необходимостью поделиться частью Украины только после провала похода на Левобережную Украину в 1664 г. Польской шляхте пришлось проститься с мечтой с помощью сабли вернуть свои былые владенья и покорить Украину. Теперь у них был один только путь — договориться с Москвой о разделе непокорной Гетманщины. Таким образом, мы пришли к Андрусовскому договору.

1667 г. — Андрусовский договор

Завершая свой доклад, хотелось бы ещё раз подчеркнуть необходимость к более тесному взаимодействию русской и украинской историографий. Угрюмое молчание одной и политизированность другой явно не идут на пользу исторической науке.

Сергій Плохій

ТІНІ ПЕРЕЯСЛАВА: РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ДИСКУСІЇ У ПІСЛЯРАДЯНСЬКИЙ ЧАС *

У березні 2000 р. українська редакція радіостанції Бі-бі-сі транслювала програму, присвячену гетьманові Богдану Хмельницькому (1595—1657 рр.) та його історичній спадщині¹. Вона складалася з інтерв'ю, проведених з

* Текст доповіді є скороченою версією статті, що первісно вийшла під назвою: *The Ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era // Europe-Asia Studies*. — 2001. — 53, № 3 (May). — Р. 489—505 (переклад з англійської Романа Шияна).

¹ Запис програми Бі-бі-сі про Богдана Хмельницького див. на сайті <http://www.bbc.co.uk/ukrainian>. Відносно образу Хмельницького в сучасній історіографії див.: *Frank E. Sysyn. The Changing Image of the Hetman: On the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi*

істориками з України, Росії та Канади, а також пересічними українськими, російськими і польськими громадянами. Всіх їх попросили відповісти на питання, що для них означає ім'я «Хмельницький»? У той час, як для мешканців Варшави ім'я Хмельницького асоціювалося насамперед із козацьким повстанням 1648 р., у Києві та Москві його політична спадщина сприймалася перш за все через призму Переяславської ради 1654 р., згідно з рішеннями якої українська козацька держава перейшла під протекторат московських царів і з якої почався тривалий період російського володарювання в Україні.

У Москві, на думку істориків та пересічних громадян, Богдан Хмельницький уособлював людину, яка через укладання Переяславської угоди досягла об'єднання Росії і України. На думку відомого російського історика Г. О. Саніна, Богдан Хмельницький був великою людиною не лише тому, що сприяв об'єднанню Росії і України, але й тому, що планував створення великої східноєвропейської федерації, до якої крім Росії та України увійшли б Молдавія, Валахія та балканські країни. Щодо мешканців Києва, то вони сприймали роль Хмельницького у підписанні Переяславської угоди дещо інакше. У відповідь на запитання кореспондента Бі-бі-сі, одна киянка навіть зауважила, що вона не є певною, що Богдана Хмельницького можна вважати українцем, адже росіяни також вважають його своїм героєм. На думку деяких киян, роль, яку Богдан Хмельницький відіграв під час Переяславської ради, була обумовлена впливом низки негативних факторів. Один з респондентів вважав, що перед Богданом Хмельницьким було три варіанти вибору — прийняти турецьке, польське або російське підданство — і він, з ряду причин, обрав російське. Подібну думку підтримав ще один з респондентів, який також зауважив, що зроблений гетьманом вибір був виправданим, якщо виходити з тогочасних умов¹. Загалом слід зазначити, що, судячи з проведених Бі-бі-сі інтерв'ю, незважаючи на певні симпатії щодо постаті Богдана Хмельницького серед населення незалежної України, його статус національного героя істотно страждає саме через його роль в укладанні Переяславської угоди.

Отже, виникає питання: чому пересічні росіяни та українці настільки по-різному оцінюють наслідки Переяславської угоди? Що спричинило цю різницю у сприйнятті події, яка ще п'ятнадцять років тому, перед початком гласності та розвалу Радянського Союзу, однозначно сприймалась як позитивний момент в історії обох народів як з боку російських, так і українських істориків? Відповідь на це питання слід шукати як у специфіці радянської історіографії, так і в тих змінах, що відбулися у свідомості істориків

Uprising // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1998. — 46, № 4. — P. 531—545 (україномовний варіант: Мінливий образ гетьмана // Критика. — 1998. — 2, № 12 (грудень). — С. 4—8).

¹ Схожі думки також побутують в українських засобах масової інформації та серед українських істориків. Див. статтю українського журналіста та історика : Махуна С. Як розірвати коло взаємного рахунку образ? // День. — 1999. — 25 грудня.

та історіографіях нових незалежних країн після дезінтеграції СРСР. Відповідь на вищезгадане питання має також урахувати співвідношення між історичною і національною ідентичністю в колишніх радянських республіках, і зокрема Росії, Україні та Білорусі. У зв'язку з цим виникає також супутнє питання про те якою мірою згадані зміни в історичній свідомості у незалежних пострадянських країнах вплинули на проекти націотворення і, навпаки, якою мірою вони сприяли — або ж стримували — становлення спільної ідентичності в православних слов'янських країнах? Головне завдання цієї статті я бачу не у спробі дати відповіді на згадані вище питання, а радше у окресленні завдяки ним теоретичних підходів, які я застосовую до аналізу цілком конкретної історіографічної дискусії про значення та наслідки Переяславської ради 1654 р.¹.

На мою думку, було би важко знайти більш вдалу відправну точку для початку запропонованого мною дослідження ніж 21 червня 1992 р., коли 338 років після укладання Переяславської угоди, активісти Українського козацтва — суспільно-політичної організації, що виникла в Україні наприкінці 80-х рр. — зібралися на нову раду у цьому тихому провінційному українському містечку. На порядку денному ради було лише два питання: скасування клятви на вірність російському цареві і принесення клятви вірності українському народові. У тексті декларації, прийнятої Переяславською радою 1992 р., козаки проголосили про скасування клятви вірності Росії на підставі того, що російські царі начебто зрадили наївних і шануючих Бога козаків, вступили у таємні відносини з ворогами української держави, захопили українські землі, забороняли українську мову та звичаї, і нарешті, готові були розшматувати територію України кігтями двоголового орла — давнього царського герба, який прийняв уряд Бориса Єльцина в якості герба нової Росії. Згідно із резолюцією ради, козаки розірвали клятву російському цареві для того, щоби ті, хто мріє про нове підкорення України, не мали змоги використати історичний прецедент Переяславської ради 1654 р.².

З історичної та юридичної точок зору рішення козацької ради 1992 р. були абсолютним анахронізмом, адже угоду 1654 р. було денонсовано маніфестом до іноземних урядів гетьмана Івана Виговського менш ніж п'ять років після її підписання. Натомість, символічність денонсації умов Переяславської угоди 1654 р. стає зрозумілою, якщо поставити цю подію у контекст українського націотворення, українсько-російських відносин та тогочасних парламентських дискусій в Україні за двома згаданими

¹ Щодо однієї з перших спроб переглянути спадщину української історіографії див. *Советская историография* (1996) під редакцією Ю. Н. Афанасьєва. Відносно питання про зв'язок між національною ідентичністю та історичною пам'яттю в Україні див. : *Kuzio, Taras. Ukraine: State and Nation Building.* — London and New York, 1998. — P. 198—229; *Wanner, Catherine. Burden of Dreams History and Identity in Post-Soviet Ukraine.* — University Park: Pennsylvania State University Press, 1998.

² Див. текст декларації в кн.: *Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва.* — Мельбурн — К., 1999. — С. 306.

проблемами. У цьому контексті не викликає здивування той факт, що рішення козацької ради від 1992 р. про розрив клятви 1654 р. оголошено не будь-ким, а В. М. Чорноволом — відомим радянським дисидентом та кандидатом на посаду Президента України на виборах 1991 р. У 1992 р. В. М. Чорновіл також обіймав посаду гетьмана Українського козацтва та лідера «Руху» — провідної опозиційної сили у Верховній Раді. Слід зазначити, що присутність заступника голови українського парламенту на церемонії розірвання стародавньої клятви вірності російському цареві також вплинула на піднесення символічного значення події.

На думку учасників козацької ради 1992 р., пляма Переяслава, що залишалася найчорнішою сторінкою в історії українського козацтва мала бути ліквідована. Виходячи із сучасної української точки зору повстання Богдана Хмельницького сприймається як важливий момент у формуванні нової національної парадигми української історії, яка, в свою чергу, є тісно пов'язаною із національним будівництвом¹. Протягом поколінь політична орієнтація української еліти визначалася за її ставленням до умов Переяславської угоди. Зазначена тенденція зберігається і в сучасному суспільно-політичному і культурному житті України².

Участь українського козацтва у процесі націотворення не обмежилась денонсацією угоди 1654 р. між російським царем і козацькою Україною. У 1995 р. козацтво на чолі з головним ідеологом Збройних сил України генералом В. С. Мулявою взяло участь у святкуванні річниці Конотопської битви (1659 р.), у якій об'єднана україно-татарська армія під командуванням гетьмана Івана Виговського одержала перемогу над чисельно-переважаючими московськими військами. Святкування річниці Конотопської битви поряд із численними публічними заходами включало проведення наукової конференції, в якій взяли участь провідні українські історики. Учасники конференції звернулися до історії, щоб пригадати світові найбільш славетний епізод української боротьби з московською агресією, який свідомо замовчувався російською імперською та радянською історіографіями. На політичному рівні

¹ Про особливості національного проекту в Україні див. : *Arel, Dominique*. Ukraine: The Temptation of the Nationalizing State, in Tismaneanu, Vladimir (ed.) // *The International Politics of Eurasia: Volume 7: Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*. — Armonk, NY and London, UK, 1995. — P. 157—188; *Szporluk, Roman*. Nation-Building in Ukraine: Problems and Prospects, in J. W. Blaney (ed.) // *The Successor States to the USSR*. — Washington, DC, 1995. — P. 173—183; а також відповідні розділи в кн.: *Motyl, Alexander J*. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. — New York, 1993 та *Kuzio, Taras*. Ukraine: State and Nation Building. — London, 1998.

² Огляд історіографії Переяславської ради подано в кн.: *Basarab, John*. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. Відносно різниці у підходах російських та українських істориків до інтерпретації української історії див. : *Velychenko, Stephen*. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992; *Його ж*. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. — New York, 1993.

подібний захід козацтва як неурядової організації, що тісно співпрацювала з шерехом національно-демократичних партій та сил в українському парламенті, перетворювався на аргумент у боротьбі проти загрози українській територіальній цілісності, яка на той час виходила з боку впливових політичних кіл Російської Федерації¹.

Повернення в Україну в останніх роках існування радянської влади козацького міфу — комплексу ідей та уявлень пов'язаних з історичною спадщиною козацтва сприяло відновленню раніше пригніченої української національної ідентичності. Разом з тим, це не було просте повернення старої козацької традиції. У незалежній Україні козацький міф перетерпів чимало змін. Це пов'язано, серед іншого, з тим, що козацька доба залишила дуже неоднозначну спадщину у сфері відносин України з Росією — важливим «іншим» у структурі сучасної української самоідентифікації. З одного боку, козацтво брало участь у численних повстаннях і війнах, спрямованих проти російської влади в Україні: повстання під проводом гетьмана Івана Мазепи на початку XVIII ст. становить найяскравіший приклад козацької ворожості по відношенню до Росії. З іншого боку, не менш відомий козацький гетьман — Богдан Хмельницький — сприяв встановленню російського протекторату над Україною.

Починаючи з 1990-х рр. тема Переяславської ради входить в коло політично важливих сюжетів, які систематично порушуються під час прямих, а ще частіше опосередкованих наукових дискусій між українськими та російськими істориками. З моменту розпаду СРСР, представники двох національних історіографій зайняли повністю протилежні позиції у своїх поглядах на історичне значення та важливість згаданої угоди. Однією з найконтroversійніших тем у сучасному діалозі істориків Росії та України є практика використання терміну «возз'єднання» по відношенню до Переяславської ради та її наслідків. Українські історики рішуче відкинули це старе радянське кліше, яке канонізував Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу у 1954 р. з приводу 300-ліття Переяславської ради. Схвалені ЦК КПРС «Тези» характеризували цю подію як «возз'єднання України з Росією». В радянській історіографії «возз'єднання» сприймалося як апофеоз кількарічної боротьби, що отримала назву «визвольна війна українського народу». Застосування такого терміну мало підкреслити тезу про те, що боротьбу вели українські трудящі, спрямовуючи її як проти соціального

¹ Там само. Відносно діяльності сучасного українського козацтва та його зв'язків із політичними партіями та Збройними силами України див. : *Hryb, Olexander*. *New Ukrainian Cossacks — Revival or Building New Armed Forces?* // *Ukrainian Review*. — 1999. — 46, № 1 (Spring) — P. 44—53. Відносно ролі козацької спадщини в ідеології українського національного відродження наприкінці 80-х — початку 90-х років див. : *Sysyn, Frank E*. *The Reemergence of the Ukrainian nation and Cossack Mythology* // *Social Research*. — 1991. — 58, № 4 (Winter). — P. 845—864; *Plokhyy, Serhii*. *Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute* // *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. — Armonk, NY and London, UK, 1994. — P. 147—170.

гноблення з боку правлячих кіл українського суспільства, так і проти національного гноблення з боку польської влади, за «возз'єднання» з братерським російським народом. Задля того, щоб довести правильність цієї концепції радянська історіографія запропонувала вважати дату Переяславської ради — січень 1654 р. — кінцевою датою «визвольної війни». Отже, згідно із радянською концепцією, на той час усі головні завдання війни було виконано — польське ярмо було скинуто, «возз'єднання братерських народів» відбулося, Росія та Україна об'єднали свої сили у боротьбі проти соціального та національного гніту¹.

Щодо незалежної України, то тут самий термін «возз'єднання» повністю зник з лексику політиків та науковців, зі сторінок наукових та популярних видань. «Возз'єднання» також вилучили із назви Дніпропетровського державного університету, який носив ім'я «300-ліття возз'єднання України з Росією», а також із назв інших українських установ.² Втім, незважаючи на приклад України, цей термін продовжує вживатись в Росії як на науковому, так і на політичному рівнях. У вищезгаданому інтерв'ю, проведеному компанією Бі-бі-сі, російський історик Г. О. Санін зауважив, що йому особисто подобається термін «возз'єднання», оскільки він начебто вказує на добровільний характер союзу між Росією та Україною³.

Свою підтримку вживанню цього терміну надав також інший російський історик, Л. В. Заборовський — спеціаліст з історії російської зовнішньої політики середини XVII ст. У виступі на московській конференції російських та українських істориків у травні 1996 р., Л. В. Заборовський зазначив, що на відміну від своїх українських колег, російські історики мають менше підстав для того, щоб змінювати свої погляди на історію Переяславської ради. Він також зазначив, що політичний контроль за радянських часів був суворішим в Україні, ніж він був у Москві і, що він навіть не читав сумнозвісні «тези» 1954 р.⁴ Особисто — відзначав російський історик — він завжди сприймав термін «возз'єднання» як штучний і унікав його використання у своїх працях. Втім, за свідченням Л. В. Заборовського, останнім часом він змінив свою думку про згаданий термін з огляду на нові джерельні матеріали, які засвідчили — якщо не сам термін, то ідея «возз'єднання» була доволі популярною за часів Переяславської ради 1654 р. Це, начебто, підтверджується свідченнями мешканців України, зафіксованими московськими дипломатами у середині XVII ст. Загалом, Л. В. Заборовський виступив за збереження терміну

¹ Див. : *Basarab, John. Pereiaslav 1654. A Historiographical Study.* — Edmonton, 1982. — P. 275.

² Характерно, що навіть автори розкритикованого в Україні та діаспорі указу президента України про святкування 350-ї річниці Переяславської ради з березня 2002 р. старанно уникали «возз'єднавчої» термінології.

³ Див. запис програми Бі-бі-сі про Богдана Хмельницького на сайті <http://www.bbc.co.uk/ukrainian>.

⁴ Див. ст. : *Заборовский Л. В. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы и исследования // Россия—Украина: история взаимоотношений.* — Москва, 1997.— С. 39.

«возз'єднання» за умови позбавлення його ідеологічного навантаження радянського минулого¹.

З погляду на все вищесказане, виникає таке питання: чим саме пояснюється збереження симпатій російських істориків по відношенню до терміну «возз'єднання», яким довгий час зловживала радянська історіографія? Одне з можливих пояснень даного феномену полягає у тому, що поняття «возз'єднання» не було винаходом суто радянської історіографії. У ХІХ ст. цей термін популяризовано у працях П. О. Куліша, який, виступаючи проти «західних» впливів на українське культурне та політичне життя, писав про «возз'єднання Русі»². У середині ХХ ст. поняття «возз'єднання Русі» було підмінено концепцією «возз'єднання України з Росією». При цьому вона поєднувала в собі деякі елементи старого передрадянського російського націоналізму з визнанням за радянських часів існування окремої української нації.

Навряд чи викликає здивування той факт, що політично мотивований підхід у висвітленні проблем повстання Богдана Хмельницького та Переяславської ради в працях російських істориків, які займаються вивченням історії ХVІІ ст., є представлений найбільш повно у працях тих російських авторів, які пишуть на теми сучасної політики. У середині 90-х рр. устами С. М. Самуйлова — голови департаменту Інституту США і Канади Російської Академії Наук — представлено погляди на історію російсько-українських відносин, які, судячи з усього, поділяють його колеги з російського академічного та дипломатичного середовища. У статті С. М. Самуйлова, яку надруковано в російському часопису «США: економіка, політика, ідеологія», піддано критиці погляди американського дослідника Дж. Мроза та українського історика О. В. Павлюка, які були висловлені в їх статті, що з'явилася на сторінках «Foreign Affairs» влітку 1996 р.³ Головний аргумент С. М. Самуйлова полягав у тому, що українці так і не склалися, як нація, що Україна ніколи не була незалежною країною, а отже не могла бути насильно захопленою Московською державою. Практична мета цієї статті полягала у спробі спростувати «помилкові» стереотипи щодо української історії, які, начебто, побутували в американському політичному істеблішменті, та попередити зацікавленні кола в США про можливі помилки в американській зовнішній політиці.

¹ Там же.— С. 39, 45.

² Про історичні погляди Куліша див. : *Velychenko, Stephen*. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992. — Р. 167—172; *Luckyj, George*. Panteleimon Kulish: A Sketch of his Life and Times. — Boulder, CO, 1983. Відносно трактування «возз'єднання» в українській емігрантській літературі крізь призму аншлюсу Австрії Німеччиною, див. : *Rudnytsky, Ivan L*. Pereiaslav: History and Myth, in John Basarab, Pereiaslav 1654, сс. xx-xxi.

³ Див. : *Самуйлов С. М.* О некоторых американских стереотипах в отношении Украины // США: экономика, политика, идеология. — 1997. — № 3. — С. 84. Щодо української відповіді Самуйлову див. : *Гарань О. В.* Про расизм Грушевського та «польську інтригу». Російська наука долає «американські стереотипи щодо України» // *День*. — 1997. — 5 серпня.

Розглядаючи історію української державності, С. М. Самуїлов не міг не приділити уваги повстанню під проводом Богдана Хмельницького, значенню та наслідкам Переяславської угоди. У своїх спробах переглянути історію російсько-українських відносин, російський дослідник не приховує джерел деяких з своїх поглядів та історичних побудов. Для С. М. Самуїлова це, безперечно, праці М. І. Костомарова — українського історика XIX ст., який, незважаючи на свій вагомий внесок у становлення української історичної науки, вважав росіян і українців представниками двох гілок (народностей) одного й того самого народу¹. Не випадково, С. М. Самуїлов називає М. І. Костомарова «справжнім науковцем», протиставляючи його засновникові української національної історіографії М. С. Грушевському і звинувачуючи останнього у всіх можливих гріхах, включаючи расизм². Натхненний костомарівською концепцією вікової боротьби між Руссю і Польщею та симпатіями М. І. Костомарова до православ'я, С. М. Самуїлов пише, що повстання Богдана Хмельницького було викликано бажанням України спасти і захистити себе як російський слов'яно-православний етнос від насильницької польсько-католицької асиміляції³.

С. М. Самуїлов відкидає пропагований радянською історіографією образ Богдана Хмельницького як лідера, який мріяв про «возз'єднання» України з Росією. Замість цього російський історик стверджує, що Богдан Хмельницький проводив пропольську міжнародну та внутрішню політику, але був вимушений через тиск з боку широких народних мас заключити договір із російським царем. Спростовуючи тезу про насильницьке включення України у склад російської держави, С. М. Самуїлов піддає сумніву незалежність держави Богдана Хмельницького на момент укладання угоди 1654 р. і стверджує, що Україна добровільно приєдналася до російської держави. Виступаючи проти європейської орієнтації у зовнішній політиці України та підриваючи віру українських інтелектуалів у європейськість їхньої культури, С. М. Самуїлов

¹ Іронія полягає у тому, що в очах російських істориків XIX століття погляди М. І. Костомарова на Богдана Хмельницького та Переяславську угоду носили анти-російське спрямування. Відносно поглядів Миколи Костомарова та його критику учнем Сергія Соловйова Геннадієм Карповим див.: *Basarab, John. Pereiaslav 1654...* — P. 103—109. Див. також біографію М. І. Костомарова: *Prymak, Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography.* — Toronto, Buffalo and London, 1996.

² Політична біографія М. С. Грушевського докладно викладена в кн.: *Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture.* — Toronto, 1987. Історіографічні погляди М. С. Грушевського аналізує Франк Сисин. Див.: *Sysyn, Frank E. "Introduction to the History of Ukraine-Rus", in Mykhailo Hrushevsky // History of Ukraine-Rus, vol. 1: From Prehistory to the Eleventh Century.* — Edmonton—Toronto, 1997. — сс. ххі-ххіі. Стосовно поглядів М. С. Грушевського на історію українського козатства див.: *Plochy, Serhii. "Revisiting the Golden Age: Mykhailo Hrushevsky and the Early History of the Ukrainian Cossacks", introduction of Mykhailo Hrushevsky // History of Ukraine-Rus', vol. 7: The Cossack Age to 1625.* — Edmonton and Toronto, 1999. — сс. ххvii-lіi.

³ *Самуїлов С. М. Вказ праця // США: економіка, політика, ідеологія.* — 1997. — № 3. — С. 93.

стверджує: насправді українці стояли і стоять ближче до росіян, ніж до поляків, про що начебто свідчить той факт, що за часів Хмельниччини більшість українців емігрувало не на католицький Захід, але у православну Росію. У своїх спробах довести «неєвропейскість» України, С. М. Самуйлов часом звертається до доволі сумнівних прикладів, як-от участь Богдана Хмельницького у військово-політичному союзі із Кримським ханством¹.

На думку російського автора, православна Росія та російський слов'янський православний народ врятував «малоросів» (українців) від повної асиміляції за польсько-католицьким зразком². У цьому випадку, ідеї С. М. Самуйлова знаходять паралелі не стільки у писаннях М. І. Костомарова про роль національності та релігії в укладанні російсько-українського союзу, скільки з «тезами» 1954 р. Згідно із положеннями «тез», історична значущість Переяславської ради для українського народу полягала передусім у тому, що союз із Росією в межах однієї держави врятував Україну від влади польської аристократії та від її анексії турецькими султанами³. Головна відмінність між «тезами» 1954 р. і концепцією С. М. Самуйлова полягає в тому, що, на відміну від своїх радянських попередників, сучасний російський історик заперечує саме існування окремої української нації та концептуально повертається у ХІХ ст., називаючи український народ частиною російського суперетноса. Отже, висновки С. М. Самуйлова виглядають достатньо простими: Україна належить до загальноросійської культури та православної слов'янської цивілізації та приречена на існування у міцному союзі із Росією⁴.

Причини продовження вживання терміну «возз'єднання» в сучасній Росії, очевидно, слід шукати в тому, що представники сучасної російської інтелектуальної еліти схиляються до думки, що єдиний російський етнос було розірвано кордонами пострадянських часів, але у майбутньому має відбутися «возз'єднання» цього єдиного народу. Відроджуючи ідеї передреволюційних істориків, про єдність «російського» народу та православну солідарність його окремих частин, та продовжуючи вживання терміну «возз'єднання», російські історики та політологи не виключають можливості нового «возз'єднання» у майбутньому.

Які головні риси сучасних українських підходів до історії повстання під проводом Богдана Хмельницького? Передусім варто ще раз зазначити, що сучасна українська історіографія повністю відкинула парадигму запропоновану «тезами» з нагоди 300-ї річниці «возз'єднання України з Росією». Втім, опрацювання нової методології і нових інтерпретацій згаданої історичної події виявилось досить складною проблемою⁵. На перший погляд, у українських

¹ Там же. — 1997. — № 4. — С. 93.

² Там же. — 1997. — № 3. — С. 95.

³ Див. : *Basarab, John. Pereiaslav 1654...* — Р. 275.

⁴ *Самуйлов С. М.* Вказ. праця // США: економіка, політика, ідеологія. — 1997. — № 4. — С. 90.

⁵ Про розвиток української історіографії після набуття Україною незалежності див. : *Subtelny, Orest. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies.* — 1993. — 18,

істориків існувало два шляхи розв'язання цієї проблеми: або повернутися до концептуальних здобутків передрадянської української історіографії, або прийняти ідеї, висловлені в працях істориків української діаспори, як це часто робилося після 1991 р.

Дійсно, при висвітленні Хмельниччини пост-радянські українські історики часто посилались на праці представників української діаспори, особливо тих, що належали до т.зв. «державницької школи» і через цю призму оцінювали саме повстання 1648 р. і роль у ньому окремих особистостей. Згідно із цією парадигмою, головним результатом повстання стало створення української козацької держави, а головною заслугою Богдана Хмельницького — успішна реалізація проекту українського державотворення. Перші елементи «державницької» інтерпретації Хмельниччини стали помітними в деяких працях українських радянських істориків вже наприкінці 1980-х рр., а з моменту здобуття Україною незалежності у 1991 р., зазначена парадигма стала головною в історичних і політичних дискусіях на тему Переяславської ради. Восени 1995 р. український уряд на державному рівні підтримав святкування 400-ї річниці народження Богдана Хмельницького. Президент України і голова українського парламенту взяли участь у святкуваннях, які відбулися в колишній гетьманській столиці Чигирині. В офіційних промовах і статтях, які надруковано на честь згаданої події, Богдана Хмельницького було представлено у контексті історії державотворення як засновника ранньо-модерної української держави.

Незважаючи на те, що пост-радянські українські історики продовжують звертатись до концептуальних напрацювань істориків з діаспори, вони також висловили певні застереження щодо використання певних «діаспорних» термінів і концепцій. Подібні заперечення існують, наприклад, стосовно офіційно-прийнятної назви повстання під керівництвом Богдана Хмельницького. Традиційно в українській народницькій та державницькій історіографії побутував термін «Хмельниччина». Через низку причин він не повернувся в український історичний обіг після 1991 р. На думку одного з провідних українських фахівців з історії даного періоду Ю. А. Мицика, вживання такого терміну як «Хмельниччина» було неможливим у новій українській історіографії з політичних міркувань, адже ще з радянських часів використання імені керівника в назві суспільного руху часто-густо мало негативний відтінок. Український рух і українські політичні діячі не становили виключення з цього правила. Прикладами цьому можуть слугувати, на думку Ю. А. Мицика, «петлюрівщина», — термін, який мав визначати українську

№ 1—2 (Summer-Winter). — P. 33—54; *Hagen, Mark von*. Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. 1995. — 54, № 3 (Fall). — P. 658—673 та *Козым З.-С.* Відчитування Гетьманщини: Державотворчі державошукування // *Критика*. — 2000. — 4, № 6 (червень).— С. 4—8. Відносно використання історичних аргументів у російсько-українських дискусіях див. : *Wilson, Andrew*. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes // *Journal of Contemporary History*. — 1995. — 30, № 2 (April). — P. 265—289.

державу 1919—1920 рр. та її лідера С. В. Петлюру, — та «бандерівщина» — термін, який вживався по відношенню до українського руху опору та його провідника, лідера Організації українських націоналістів, С. А. Бандери. Інша причина того, що термін «Хмельниччина» залишається непопулярним серед сучасних українських істориків полягає у тому, що дослідники не бажають вживати політично та ідеологічно доволі нейтральне поняття для характеристики такої визначної події в історії України, як повстання 1648 р. Історики незалежної України явно потребували новий термін і нові хронологічні межі, які б відбивали їхнє нове «незалежницьке» бачення історії України¹.

Не викликає сумнівів той факт, що сучасні пошуки українськими істориками концептуального і політично-прийнятого терміну для характеристики повстання під проводом Богдана Хмельницького слід розглядати, як спадщину старої радянської історіографії. Витоки спроб дати політично-правильне визначення повстанню Богдана Хмельницького слід віднести до 20-х рр. ХХ ст., коли школа українських істориків-марксистів, яку очолював М.І. Яворський, працювала над створенням власної концепції історії України. У дискусії про історичну схему М. І. Яворського, яка відбулася у травні 1929 р. в Харкові, вживалося три варіанти щодо назви Хмельниччини. Сам М. І. Яворський користувався терміном «козацька революція». Його студент, В. Сухино-Хоменко, визначав повстання, як національну та буржуазну революцію. Нарешті, інший учасник дискусії — історик М. І. Карпенко, бачив у повстанні «селянську війну»². У довшій перспективі перемогла ідея озвучена М. І. Карпенком: у 30-х рр. радянські історики були змушені прийняти погляди, згідно з якими селяни у повстанні під проводом Богдана Хмельницького відігравали ведучу роль. Як було зазначено у «тезах» 1954 р., головною і вирішальною силою війни було селянство, яке водночас боролось проти соціального гніту з боку польських та українських феодалів та іноземного поневолення³. Подібний підхід у висвітленні цієї сторінки української історії зберігався в радянській науці до кінця 80-х рр.

¹ Див. : *Мицик Ю. А.* Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. (Підсумки, проблеми о перспективи дослідження) // *Битва під Корсунем і Національно-визвольна війна середини XVII ст. Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 360-річчю битви під Корсунем.* 26 травня 1998 р. — Корсунь-Шевченківський, 1998. — С. 34—35. Мицик також згадує про вживання терміну «Корнілівщина» в радянській історіографії, втім перелік подібних прикладів можна поповнити офіційними визначеннями «націоналістичних ухилів» в лавах Компартії України, як-от «Волобуївщина», «Скрипниківщина», «Шелестівщина» та ін.

² Див. публікацію матеріалів дискусії в : *Літопис революції.* — 1930. — № 3—4. — С. 213—218; 1930. — № 5. — С. 295—297, 317—319, 322—323; також див. : *Сухино-Хоменко В.* На марксистському історичному фронті // *Більшовик України.* — 1929. — № 17—18. — С. 47—51.

³ Див. *Basarab, John.* *Pereiaslav 1654...* — P. 273.

Існують також інші паралелі між працями сучасних українських істориків та ідеями, які висловлювались їхніми попередниками ще за радянських часів. Свідомо, чи ні, але деякі з сучасних українських істориків популяризують положення офіційної радянської історіографії 30-х рр., за яким прийняття Україною російського протекторату вважалося меншим злом у порівнянні із можливістю підданства Польщі або Туреччині. Саме в цьому дусі писав та висловлювався один з найбільш політично активних українських істориків 90-х рр. П. П. Толочко. На його думку, враховуючи місце України в агресивних планах Польщі, Туреччини та Кримського ханства в половині XVII ст., співвідношення сил та начебто не вигідні умови можливого шведського протекторату над Україною, Хмельницький у Переяславі «дійшов єдино правильного рішення — об'єднатися з Росією, з якою ми мали не тільки спільну історію, а й єдину православну віру». П. П. Толочко також вважав, що не було варто робити з Івана Мазепи нового героя з єдиною метою заміщення ним на цьому п'єдесталі Богдана Хмельницького. На думку П. П. Толочка, внесок Хмельницького у справу українського національного відродження був більш вагомим, ніж внесок Івана Мазепи¹.

До певної міри подібні думки можна зустріти і в працях директора Інституту історії України НАН України і колишнього віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань В. А. Смолія. У своїх працях В. А. Смолій, подібно до П. П. Толочка, відмовляється розглядати Переяславську раду, як помилку Богдана Хмельницького. Згідно з його поглядами, Богдан Хмельницький, поставлений перед проблемою вибору між Оттоманською імперією і Росією, вибрав Росію оскільки релігійний фактор переважив мірки терезів на користь православної країни. На думку В. А. Смолія, цей вибір Хмельницького став підсумком болючих роздумів гетьмана про долю України та її майбутнє². В. А. Смолій не бачить в Переяславській угоді події, що призвела до підкорення України. Натомість, посилаючись на ідеї, висловлені ідеологом української національної державності Д. І. Донцовим, В. А. Смолій стверджує, що Україна не з'єдналася із Росією в єдину державу, але взяла участь у створенні російсько-української конфедерації³.

Втім, на сьогодні найбільший вплив на українських дослідників повстання Богдана Хмельницького справляють ідеї історика-дисидента 60-х рр. ХХ ст. М. Ю. Брайчевського. Він був першим серед радянських істориків, хто відверто виступив проти «тез» 1954 р. У середині 60-х рр. М. Ю. Брайчевський написав довгу статтю у якій виступив за заміну надмірно-політизованого терміну «возз'єднання» більш нейтральним поняттям «приєднання». Дослідник

¹ Див. : Толочко П.П. Від Русі до України: вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. — К., 1997. — С. 296.

² Див. Смолій В.А. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. — Київ, 1995. — С. 15.

³ Там само. — С. 21—22; Його ж: Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військ. мистецтво: Сб. стат. — Київ, 1998. — С. 18—19.

також виступив за відновлення класового підходу при висвітленні української історії та проти спадщини сталінізму та великоросійського шовінізму в історичній науці. Стаття М. Ю. Брайчевського, що називалася «Приєднання чи возз'єднання?» так і не побачила світ у друкованому вигляді в Україні; її поширювали через самвидав, а з часом вона потрапила на Захід, де була видана українською та англійською мовами. У Радянському Союзі ця публікація призвела до того, що М. Ю. Брайчевського усунули з посади в Інституті історії (АН УРСР). Крім того, його змусили виступити з заявою проти публікації власної праці за кордоном без дозволу автора ¹.

У згаданому памфлеті М. Ю. Брайчевський зробив вдалу спробу розвінчати з позицій класового підходу панросійський міф про «возз'єднання». На його думку, запровадження поняття «возз'єднання» сприяло оформленню тези про зверхність росіян над рештою народів СРСР, ідеалізації російського самодержавства і замовчуванню позитивних наслідків визвольної боротьби українського народу. Водночас, разом із спростуванням панросійського міфу, М. Ю. Брайчевський зробив спробу на основі класового підходу і за допомогою національно-визвольної термінології створити нову національну концепцію Хмельниччини. Він, зокрема, запропонував замінити офіційний радянський термін «визвольна війна українського народу» на термін «національно-визвольна війна українського народу». У середині 60-х рр. термін «національно-визвольна війна» мала позитивну конотацію в Радянському Союзі, адже він асоціювався із антиімперіалістичними, національно-визвольними рухами в країнах т.зв. «третього світу». Слід зазначити, що позицію М. Ю. Брайчевського поділяли і інші українські радянські історики. Приблизно у той самий час, як з'явився вищезгаданий памфлет, деякі з колег М. Ю. Брайчевського, включаючи переслідувану у 70-х рр. дослідницю історії українського козацтва О. М. Апанович, почали використовувати цей політично-привабливий термін по відношенню до ранньо-модерної української історії. При цьому вони так чи інакше підкреслювали пріоритет національного фактору над фактором соціальним у війні під проводом Богдана Хмельницького ².

Ідеї «шестидесятника» М. Ю. Брайчевського завоювали чимало прихильників серед українських істориків 70-х та 80-х рр., і згодом — серед істориків незалежної України. Великий вплив мала не лише використана М. Ю. Брайчевським «національно-визвольна» термінологія, але й

¹ Див. : *Брайчевський М. Ю.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. — Торонто, 1972; *Braichevsky, Mykhailo Iv.* Annexation or reunification: Critical Notes on One Conception, translated and edited by George P. Kulchysky. — Munich, 1974. Огляд того, що було відомо про М. Ю. Брайчевського в той час на Заході подає : *Solchanyk, Roman.* Politics and the National Question in the Post-Shelest Period, in Bohdan Kravchenko (ed.) // *Ukraine after Shelest.* — Edmonton, 1983. — С. 12.

³⁰ Див. : *Апанович О.М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // *Укр. іст. журнал.* — 1965. — № 12. — С. 29—38; *Бойко І.* Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // *Укр. іст. журнал.* — 1966. — № 2. — С. 84—87.

застосування класового підходу для деконструкції пан-російської концепції повстання під проводом Богдана Хмельницького. Саме у дусі методології М. Ю. Брайчевського історик з Кам'янця-Подільського В. С. Степанков переглянув радянську хронологію повстання і відкинув тезу про те, що війна закінчилася із підписанням Переяславської угоди 1654 р. У своєму дослідженні селянських повстань другої половини XVII ст. В. С. Степанков прийшов до висновку, що селянська війна в Україні не скінчилася у 1654 р., а тривала до 70-х рр. XVII ст. Первісно дослідник зробив ці висновки на основі класового підходу, наголошуючи на селянському характері війни, але з часом змінив позицію і побудував власні аргументи на засадах методології державницької школи. На думку В. С. Степанкова, відмова гетьмана Петра Дорошенка від посади гетьмана у 1676 р. символізувала кінець козацьких змагань за об'єднання українських земель в єдину державу, і саме цю дату слід вважати за верхню хронологічну межу повстання 1648 р.

Новий термін, який В. С. Степанков запропонував застосовувати по відношенню до подій 1648—1676 рр., був «українська національна революція». Цей термін, як і нова періодизація повстання, отримали широкий резонанс в українському науковому середовищі, частково через те, що чимало праць В. С. Степанкова було написано у співавторстві із директором Інституту історії при НАН України В. А. Смолієм і набуло напівофіційного характеру. Отже, поняття «українська національна революція» потрапило до сьомого тому багатотомової серії «Україна крізь віки», який написали В. А. Смолій та В. С. Степанков, та відбилося у його назві: «Українська національна революція сімнадцятого століття (1648—1676 рр.)»¹. Запровадивши поняття «революція» в сучасну інтерпретацію Хмельниччини, В. С. Степанков до певної міри довів до логічного завершення класовий підхід М. Ю. Брайчевського і повернув сучасну українську історіографію до кінця XIX — перших десятиліть XX ст., коли цей термін було широко вживано як представниками української національної історіографії (включно з В. К. Липинським та М. С. Грушевським) так і істориками-марксистами².

³¹ Див. : Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст. 1648—1676. — Київ, 1999. Відносно використання старої радянської термінології та концепцій у працях В. А. Смолія та В. С. Степанкова див. рецензію-есе Н. М. Яковенко В кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — 2000. — № 3. — С. 58—78. Стосовно застосування терміну «революція» в історіографії Хмельниччини, див. : Sysyn, Frank E. War der Chmel'nyckyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der "grossen ukrainischen Revolte" und der Bildung des Kosakischen Het'manstaates // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1995. — 43, № 1. — P. 1—18 (україномовна версія: Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Просфонима. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича [Ред. Б.Якимович...] / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук праць. — Вип.5. — Л., 1998. — С. 571—578.).

³² Погляди В. С. Степанкова на термінологію та хронологію «української національної революції» представлені в його працях: Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського

Втім, недивно, що в новій пострадянській і ринковій Україні асоціація поняття «революція» із спадщиною поваленого СРСР спричинила доволі обережне ставлення до термінології В. С. Степанкова. Колега останнього, вищезгадуваний Ю. А. Мицик, виступив проти застосування терміну «революція» на підставі того, що це поняття акцентує увагу на першорядності саме соціального фактору у повстанні Богдана Хмельницького. Також, виступаючи проти запропонованої В. С. Степанковим верхньої межі повстання (1676 р.), Ю. А. Мицик базує власні висновки на ідеях представників «державницької школи». За його логікою, українська державність не припинила існування із залишенням Петром Дорошенком посади гетьмана, адже на Правобережній Україні її сліди простежуються аж до 20-х рр. XVIII ст., а на контрольованому росіянами Лівобережжі — до другої половини того століття. На думку дослідника, повстання Богдана Хмельницького, як фаза війни за національну незалежність, закінчилася у 1658 р. із підписанням Гадяцької угоди між козацькою Україною та Річчю Посполитою. На переконання Ю. А. Мицика, згадана угода юридично завершила конфлікт між Україною та Польщею, що розпочався у 1648 р., і призвела до ліквідації української незалежності¹. Наслідуючи М. Ю. Брайчевського та ідеї радянської української історіографії 60-х рр. XX ст., Ю. А. Мицик визначив період 1648—1658 рр. як «національно-визвольну війну».

Вжитий Ю. А. Мициком термін «національно-визвольна війна» є сьогодні домінуючим в українській історіографії Хмельниччини. Разом з тим, повного консенсусу між українськими істориками з цього приводу не існує. Альтернативні назви та хронології повстання постійно змагаються між собою в працях українських дослідників. Як вже відзначалося, В. С. Степанков, а час від часу і В. А. Смолій, використовують термін «революція». Так, В. С. Степанков видав свою статтю про «українську національну революцію» у збірці «Національно-визвольна війна українського народу в середині XVII століття», до якої також було включено статтю В. А. Смолія «Національно-визвольна війна в контексті українського національного державотворення». У своїй статті В. А. Смолій всупереч В. С. Степанкову та навіть всупереч деяким власним висновкам виокремлює невеличкий період на початку повстання (січень — травень 1648 р.), і саме стосовно цього періоду застосовує поняття «національна революція»².

Незважаючи на певні казуси у використанні історичної термінології деякими з українських істориків, розбіжності між фахівцями відносно термінології та хронологічних меж повстання під проводом Богдана Хмельницького свідчать про певні позитивні зміни, що відбуваються в

народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військ. мистецтво / [Редкол.: Смолій В. А. (відп. ред.) та ін.]. — К., 1998. — С. 26—45.

³³ Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу... — С. 28—51.

³⁴ Смолій В. А. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення... — С. 10.

сучасній українській історіографії. Перш за все, йдеться про поступове професійне зростання української історичної науки, яка долає спадщину радянського ладу у вигляді ідеологічного однодумства. По-друге, поряд із розбіжностями у поглядах на хід повстання 1648 р. і оцінку значення Переяславської ради для України, прослідковується також тенденція щодо досягнення консенсусу по відношенню до певних важливих історіографічних питань. Наприклад, більшість українських істориків не погоджується із думкою, що Переяславська рада знаменувала завершення війни, і приймають термін «національна» у своєму визначенні подій середини XVII ст. Останній факт свідчить на користь того, що в українському історичному дискурсі відбуваються ґрунтовні зрушення. Протягом останніх років все більше дослідників почало приділяти особливу увагу національному факторові у повстанні Богдана Хмельницького. Якщо наприкінці 80-х — початку 90-х рр. XX ст. головна увага українських істориків зосереджувалась на державницькому аспекті діяльності Богдана Хмельницького¹, останніми роками акцент змістився на підкреслення визначної ролі гетьмана в українському національному будівництві.

«Сьогодні вже навряд чи потрібно доводити, що визвольна епопея XVII ст. започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність, а головною її метою стало створення у межах всіх етнічноукраїнських земель самостійної національної держави», — зазначив В. А. Смолій у статті «Національно-визвольна війна українського народу в контексті українського національного будівництва» (1998)². В. А. Смолій не тільки підсумовує результати попередніх дискусій в українській історіографії на цю тему, але й офіційно благословив подальший розгляд історії повстання з позицій націотворення. Як зазначив вже згадуваний російський історик Л. В. Заборовський з приводу національно зорієнтованого висвітлення повстання Богдана Хмельницького українською історичною наукою, це висвітлення набуло чітких ознак офіційної догми щодо цілей повстання у підручниках і популярній літературі³. Цікаво, що сам Л. В. Заборовський та низка інших російських істориків прийняли популяризований їхніми українськими колегами термін «національно-визвольна війна». Застосований по відношенню до війни триєдиного «російського» народу за звільнення проти польського панування, це поняття, очевидно, не вступає у протиріччя із традиційною російською парадигмою «возз'єднання Русі».

³⁵ Щодо державотворчої ролі Хмельницького крім праць В. А. Смолія, В. С. Степанкова та Ю. А. Мицика див. також промову П. П. Толочка з приводу вшанування 400-річчя з дня народження гетьмана: Богдан Хмельницький // Від Русі до України: Вибр. наук.-попул., крит. та публ. пр. — К., 1997. — С. 147—150.

³⁶ Смолій В. А. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення... — С. 10.

³⁷ Підхід українських вчених до інтерпретації повстання Хмельницького було піддано критиці їхніми російськими колегами на московській конференції у січні 1995 року, присвяченій 340-річчю Переяславської ради. Див. : Заборовский Л. В. Российско-украинская конференция, посвященная 340-летию Переяславской рады // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 217.

Як українські, так і російські історики, які останнім часом так чи інакше досліджували історію Хмельниччини, уникали детального розгляду юридичного змісту рішень Переяславської ради і угоди, підписаної у Москві у березні 1654 р., отримали надзвичайно мало уваги як в Росії, так і в Україні. У той час, як на початку ХХ ст. історики не могли дійти згоди відносно юридичного характеру Переяславсько-московської угоди (як протекторату, сюзеренітету, військового союзу, особистого союзу, реальної унії або повного підкорення), сучасні історики переважно обходять ці питання стороною. Л. В. Заборовський назвав саму дискусію із зазначеної проблематики «науковою патологією», у той час, як інші російські історики, зокрема Г.О. Санін, приймають думку, згідно із якою російсько-українська угода 1654 р. призвела до створення конфедерації¹. Цікаво, що хоча таке визначення угоди є цілковитим анахронізмом і не відбиває реалій 1654 р., воно сприймається як політично-доречне з боку багатьох українських істориків, адже відповідає їхньому бажанню визначити незалежний або напівнезалежний характер Гетьманщини часів Богдана Хмельницького стосовно російської держави. Поміркованіші з українських істориків говорять та пишуть про автономний статус України у складі Московського царства².

Сучасні дискусії щодо наслідків Переяславської угоди в російській і українській історіографіях і засобах масової інформації свідчать про те, що і російські, і українські історики у значній мірі знаходяться під впливом підходів до освітлення характеру російсько-українських відносин, які сформульовано ще їхніми радянськими попередниками. Мало хто з сучасних істориків так і не зробив спробу повністю розірвати з залежністю від концепцій радянської історіографії. Навпаки, шляхом вибіркового використання радянської історіографічної спадщини і реактуалізації ідей, популярних у певні моменти розвитку радянської історіографічної традиції, російські і українські історики намагаються легітимізувати та підкріпити свої нові підходи до історії Переяславської ради та її наслідків. У той час, як українські історики у своїх спробах розвінчати російські імперські концепції щодо української історії взяли за основу властиву радянській історіографії ідею інтернаціоналізму та класовий підхід, їхні російські колеги взяли на озброєння ті ідеї російської радянської історіографії, що одержали нове життя протягом останніх років правління Сталіна.

Не менш вибірковим був підхід російських та українських істориків до використання нерадянської історіографічної спадщини. В той час, як сучасні українські автори залучили чимало концепцій з арсеналу «державницької

³⁸ Приклади використання цього терміну в українській історіографії дають такі праці: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу... — С. 30; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 84.

³⁹ Стосовно критики інтерпретацій Переяславської угоди, як акту конфедерації див. : Longworth, Philip. Ukraine: History and Nationality // Slavonic and East European Review. — 2000. — 78, № 1 (January). — P. 115—124 at p. 117.

школи», російські історики головну увагу приділили використанню праць дореволюційних істориків імперської Росії. Разом з тим, дослідники з Росії поклалися на концептуальну спадщину тих українських істориків XIX ст., які все ще вважали Україну та її історію частиною всеросійської національної історичної традиції.

Зміна у поглядах на характер та наслідки Переяславської ради серед сучасних російських та українських істориків співпадає з істотними змінами у процесі становлення національних ідентичностей та державотворчих проектів в обох країнах. В Україні історіографічна дискусія про характер та наслідки повстання Богдана Хмельницького пройшла декілька етапів, назагал, наслідуючи зміни в офіційній державній ідеології та переносючи наголос з державотворення на націотворення. Однією з головних характеристик процесу розвитку української національної ідеології з моменту здобуття Україною незалежності стало відновлення національної традиції з її «прозахідною» орієнтацією та акцентом на відмінностях між українською та російською культурами та традиціями. Тепер виглядає так, що Україна становить виключення з православного слов'янського трикутника Росії, України та Білорусі, адже в сучасній Росії та Білорусі національне будівництво відбувалося переважно на «анти-західних» засадах і з наголосом на єдності слов'янських православних народів. Втім, фактом залишається і те, що тіні Переяслава, стривожені занепадом комуністичної ідеології та наступом пан-російського проекту стають усе більш реальними фактором сучасного російського та українського наукового та політичного дискурсу*.

ДИСКУСІЯ

Наталія Яковенко. Переходимо до обговорення доповідей. Прошу, пане Віктор Горобець.

Віктор Горобець. Спробую декілька своїх вступних секунд використати для того, аби сказати комплімент на адресу організаторів нашого зібрання, які в такий вельми продуктивний спосіб означили власне тематику нашої зустрічі саме як діалог історіографій. Аксиоматично, що історіографія може розвиватися лише в такому діалогічному просторі, і не інакше. Не потрібно, принаймні, я так сподіваюся, додаткових якихось аргументацій і пояснень стосовно того, що для української історіографії діалог з історіографією російською є найбільш потрібний, про це говорив і професор Пеленський, зокрема. Певний час, і досить-таки тривалий час, ми плавали в одному річищі,

* Дискусії, які викликав в Україні контрверсійний президентський указ з березня 2002 р. про відзначення 350-річчя Переяславської ради, здається, потвердили цей висновок, зроблений автором навесні 2000 р.

років 10—15 тому ми розійшлися по національних таких фарватерах, розвиваючись ізольовано один від одного. І зараз вельми цікаво побачити, що з того вийшло, з того нашого ізольованого плавання.

На прикладі проблематики другої половини XVII—XVIII ст. з впевненістю можна стверджувати, що:

а) Російська історіографія може спокійно без нас розвиватись, про що говорилося, власне, і в доповіді пані Тетяни Яковлевої, і пана Сергія Плохія. Це видно з тієї досить-таки незначної кількості історичних праць, які присвячені власне українським сюжетам. Прізвища їх авторів вже неодноразово сьогодні називалися і я, принаймні, не можу зазначений ряд ніяким чином і доповнити. Ото чотири — максимум п'ять прізвищ людей, які власне займаються українськими сюжетами.

б) Розвивати українську історіографію стосовно другої половини XVII—XVIII ст. без російського фактора на сьогодні завдання нереальне і неможливе. Таким чином, висновок попередній — в сучасній українській історіографії Росія представлена значно ширше, аніж Україна в сучасній російській історіографії.

Наступний блок питань — чи переросла українська кількість в історичну якість. Вочевидь, що цього не сталося в тій мірі, як би нам того хотілося. Мабуть через те, що самодостатня українська історіографія, а не історіографія як частина польського чи російського проекту, — це надзвичайно молода галузь гуманітарних знань і, відповідно, молодість визначає її схильність до такої романтизації, відданість романтизму і, відповідно, активному продукуванню певних міфологічних конструкцій. У російській історіографії, вочевидь, немає такої надто великої потреби і, варто сказати, й соціального замовлення з цього приводу (я маю на увазі продукування нових історичних міфів). Там достатньо зберегти старі; власне, (про що говорив пан Сергій) російська історіографія успішно цим і займається, значною своєю мірою намагаючись уберегти в непорушності старі історіографічні міфи.

Стосовно середини і другої половини XVII ст. вважаю, що саме таку консервацію старих міфів можна визначити як одну з головних тенденцій розвитку сучасної російської історіографії. Концептуально вона проявляється звичайно як реакція на націоналістичні конструкції української історіографії, реанімується так звана «общерусская концепция». Зрозуміло, що її постулати сформульовані наприкінці XIX — на початку XX ст. Вони не витримують вимог часу, і, зокрема, модифікуються. В XIX ст. взагалі стояло питання, що існує єдиний «общерусский литературный язык» і, відповідно, немає потреби в конструюванні окремо якоїсь української мови. Так тепер питання не стоїть. А проте, якраз зазначені підходи «общерусской концепции» є достатньо впливовими в сучасній російській історіографії (маю на увазі саме той період, про який йдеться). Аби в цьому переконалися, достатньо переглянути, наприклад, матеріали «круглого столу», який відбувся навесні 2001 р. під назвою «Восточные славяне в XVII—XVIII веках: этническое развитие и

культурное взаимодействие». Вони опубліковані в другому числі «Славяноведения» за 2002 р. Я не кажу вже про крайні вияви окресленої тенденції, як, наприклад, публікація, точніше, перевидання в 1998 р. статей початку ХХ ст. під промовистою назвою «Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола». Все-таки, це крайній вияв.

У площині конкретної історичної проблематики, як тут цілком слушно відзначав професор Плохій, найбільше уваги привертає в російській історіографії, звичайно, характеристика 1654 р. Зрозуміло, що на рівні сучасного «обыденного сознания» в Росії події ще довго розглядатимуться як возз'єднання, але, що найцікавіше, й на рівні істориків такі концепції теж дуже і дуже живучі. От буквально декілька днів тому з Головного архівного управління звернулися з проханням допомогти в організації спільної українсько-російської виставки документів із ЦДІА і з ЦДАДА, яка планується на вересень у Москві. Так, коли я подивився перелік тих матеріалів, які запропоновані з російської сторони, то побачив дуже виразне свідчення сучасного погляду на україно-російські взаємини: починаючи з початку ХVII ст., матеріали підібрані таким чином, що там ідуть лише прохання козака такого-то про службу до російського царя, прохання такого-то отамана про перехід або навіть про возз'єднання, прохання гетьмана Петра Сагайдачного (я так розумію, що вже після походу на Москву) про «воссоединение Украины с Россией» і т. д. Причому, питання про прийняття на службу до царя і про «воссоединение» — поняття, між якими ставиться знак рівності. Зрозуміло, що за такого підходу можна з певним правом, аргументовано, з документами, говорити про намагання України «воссоединиться с Крымом или с Османской империей». Такі документи, думаю, теж можна знайти.

Зрозуміло, що виривання з контексту окремих епізодів мало що дає для розуміння загального процесу. Стосовно Івана Мазепи, то там представлено такий документ як «Малорусская песня об измене Мазепы»... (*Сміх у залі.*) ...і просто дивуєшся, чому немає, наприклад, «Малороссийской народной анафемы изменнику Мазепе» — теж, у принципі, можна б таке уявити, було б логічно. Це на рівні, так би мовити, істориків-професіоналів, але такого собі «архівного» рівня. Щодо історичної еліти, про яку говорив професор Плохій, то теж виявляється, що термін «возз'єднання» там досить-таки живучий: він говорив уже і про Геннадія Саніна, і про покійного Льва Заборовського. З матеріалів «круглого столу» я з подивом, а точніше, з цікавістю прочитав аргументацію вельми шанованого мною Бориса Миколайовича Флорі. Як я зрозумів з вашого виступу, він взяв усе-таки за основу концепцію Льва Заборовського і саме розвиває свою аргументацію в тому плані, що акт 1654 р. в свідомості російського народу чомусь сприймався саме як акт «воссоединения» (ось таке протиставлення). Тоді, звичайно, виникає питання про те, як він сприймався з українського боку (чи з певних частин українського боку), тобто є велика проблема пошуку якогось спільного визначення для тієї чи іншої події. І тут потрібно або розрізняти подію та її пізнішу інтерпретацію,

або ж також треба й розрізняти певних історичних гравців, їхні інтереси, причому на певних етапах. Можна говорити про інтереси на березень чи на січень 1654 р., про інтереси на літо 1654 р. чи на осінь, наприклад, 1659 р.

Йдеться саме про таке коректне подання історичних фактів, про пошук адекватних визначень конкретної події, і тоді ми уникнемо як усенародного «стремлення к воссоединению», так і навішування ярликів «гетман-изменник», або кожен козацький бунт не сприйматимемо крізь збільшувальне скло державотворення. Це теж, у принципі, хвороба, яка в українській історіографії зараз дуже й дуже актуальна. Враховуючи час (у мене його немає більше), я не можу зупинитися на тому, які цікаві проблеми підняв професор Плохій з приводу і пошуку термінології для визначення тих подій, і пошуку хронології. Лише скажу, що кожна із запропонованих моделей на сьогодні має певні вади. Як знайти якусь оптимальну, не заідеологізовану, не «притягнуту за вуха» одну подію до якоїсь іншої події, — то проблема. Наприклад, те, що пропонує Юрій Мицик, — 1658 р. — добре, але чим це обґрунтовується? Що, 1658 р. — і цим усе завершилося?.. Той же гетьман Іван Виговський прийшов до влади в 1657 р., 1658 р. підписана Гадяцька угода — ну і що, скільки вона проіснувала, знову ж?.. Тобто, це проблема, яка є. Дякую.

Наталя Яковенко. Дякую. Прошу пана Сергія Лепявка.

Сергій Лепявко. Скорочуватимусь і порушу лише одну з проблем, яка, на мою думку, заслуговує на особливу увагу. А саме: якщо у нас предметом обговорення є проблема російсько-українських стосунків середини XVII — середини XVIII ст., то, на жаль, коли розглядається та ж сама Переяславська рада, майже ніколи не йдеться про її витоки і докладне їх дослідження. Найбільше, що обговорюється у цьому контексті – це перебіг подій війни Хмельницького і геополітична обстановка довкола України. Коли ж ми говоримо про глибші причини Переяславської ради і наступних російсько-українських стосунків, то як правило, аргументація зводиться до того, що було в радянському підручнику 4-го класу з історії СРСР — це варіації на тему споконвічного прагнення до об'єднання, або щось інше, але в наукових працях жодна з цих тез не розгорнута. Дослідник, який хоче розібратись у витоках Переяславської ради, не може підійти до книжкової полиці, взяти книгу, присвячену історії російсько-українських стосунків, зокрема, до середини XVII ст. і, відповідно, зробити для себе якісь висновки. Є окремі фрагментарні праці, скажімо, присвячені проблемам православної церкви, є окремі дослідження, присвячені стосункам козацтва і Москви, але генерально такої праці та серії таких праць не існує. А я вам наведу приклад, що поведінка Дмитра Вишневецького в середині XVI ст. і політика Богдана Хмельницького щодо Москви були практично однакові. Вишневецький пішов на службу до Москви, а потім покинув Івана Грозного. Богдан Хмельницький в іншій історичній обстановці, в іншій формі, але теж пішов з Військом Запорозьким до московського царя, а потім не знав як цей союз розірвати і, власне, все одно довів справу до фактичного розриву.

Тяглість оцих козацько-московських взаємин дійсно існувала. Вона не помічається істориками як окрема велика проблема. Є дослідження Віктора Брехуненка, який вивчає стосунки донських і запорозьких козаків, а переходячи, до стосунків російського уряду і козацтва в цілому, — козацтва як активного стану. Є публікація Бориса Флорі, яка теж присвячена становленню стосунків запорозького козацтва і російського уряду. Але це невеличкі фрагменти, які стосуються лише окремих сторін великої проблеми.

Між тим, у ставленні до українського козацтва і України політика російського уряду була послідовною і незмінною. І якщо простежити цю політику хоча б протягом 100 років, то її можна назвати однією з причин Переяславської ради. Українські козаки були потрібні Москві як військова сила на південному кордоні, а з часом стосунки з ними набрали характеру політичних комбінацій. Козаки неодноразово воювали проти Москви, однак вони ж поодинці та групами неодноразово переходили на службу до московського царя. Москва терпляче підсумовувала і додавала у власну скарбничку те, що у стосунках з козаками було для неї позитивом. Вона заплющувала очі на участь козаків у війнах проти неї, похід Петра Сагайдачного на Москву, не звертала уваги на всі інші ситуативні конфлікти. Москва переслідувала власні інтереси і, треба віддати належне, що це робилось абсолютно послідовно. З середини XVI ст. Москва давала приклад певної стабільності у ставленні до козацтва. Козацтво могло не любити Москву або бути байдужим до неї, але її політика щодо козацтва часто виглядала привабливішою, ніж політика Речі Посполитої, яка дратувала своєю непослідовністю.

Ставлення козацтва до Москви було суперечливим, що відображалось на поведінці козацьких лідерів і рішеннях, які вони приймали. Тому докладні дослідження проблематики російсько-українських взаємин до середини XVII ст. можуть дати багато для розуміння суті процесів, які відбувалися в часи Хмельниччини і Руїни.

Наталія Яковенко. Дякую. Шановні панове, переходимо до загальної дискусії над доповідями Тетяни Яковлевої і Сергія Плохія. Прошу до слова професора Пеленського.

Ярослав Пеленський. Тут згадувалося, що російська історіографія може спокійно розвиватися без уваги на Україну. Спокійно, бо, очевидно, той, хто мало знає, спокійно живе. (*Сміх у залі.*) Я думаю, це є величезною загрозою для тих, хто хоче розуміти Росію, бо без розуміння українських впливів, очевидно, ніколи не буде можливості глибше зрозуміти тогочасну Росію. Це явище характерне й для сучасної західної історіографії, хоча в часи, коли історією Московії займалися українофоби та білогвардійці (як Михаїл Флоринський, Миколай Рязановський і наш Георгій Вернадський), вони багато знали про Україну. Теперішні ж історики вивчають виключно Московію, без уваги до

українського контексту, і праці їхні я б назвав дедалі гіршими власне тому, що вони позбавлені тих «експансіоністських» тенденцій, що їх мали попередні покоління західних русистів.

Маю також одну репліку до дуже цікавої доповіді д-ра Плохія. Він сказав, що на початку 1990-х рр. українська історіографія більше наголошувала на державницьких, а в другій половині 1990-х — на національних аспектах. Я би вбачав у цьому певну офіційну тенденцію — спробу накинути такий собі «історичний солідаризм». Скажімо, свого часу точилися дискусії, і то гострі, між Михайлом Грушевським і так званою державницькою школою чи напрямом, але нині спостерігається тенденція обминати цю проблему задля утвердження «культу національної солідарності». Наприклад, як згадав д-р Плохій, у працях Валерія Смолія та Валерія Степанкова в одній сукупності тлумачаться і «національно-визвольна війна», і державотворення. Тож можемо очікувати й на появу «національно-державно-визвольної війни» чи чогось подібного, і тоді все буде об'єднане. Я бачу таку тенденцію, і мені було б цікаво послухати прогноз д-ра Плохія з цього приводу.

Георгій Касьянов. У мене зауваження щодо питання про консенсус. Один з моїх колег сказав, що складається консенсус щодо термінології; так чи інакше, ключові поняття обумовлюються, і вчені доходять якоїсь згоди. Справа в тому, що ніякого консенсусу немає. Є дуже проста річ: те, що термінологія, яка не апробована і не продискутована в наукових колах, дискусіях або навіть просто на сторінках журналів — входить автоматично в шкільні та вузівські курси. І, як практикуючий викладач, я дивлюся програму і державні стандарти — там є національна революція середини XVII ст. І це вже на рівні мікрочипа: воно вже в голові є, і в людини не виникає жодних сумнівів, бо це є нормативний документ. Таким чином, дискусія дискусією, ось так як ми зібралися, а масова свідомість і масове репродукування людей з цими «мікрочипами» — це абсолютно паралельний процес, який не має ніякого стосунку до консенсусу.

І другий коментар — стосовно твердження доктора Горобця про те, що молода у нас історіографія, і тому ці міфи нові. Я, наприклад, не знаю жодного нового міфу, який би зараз з'явився. Фактично, всі міфи — це ремейк того, що було в XIX і першій половині XX ст. плюс деякі мутації того, що вже вигадано, і в цьому контексті я дуже люблю такий приклад: портрет Михайла Грушевського на місці портрета Владіміра Леніна чи Карла Маркса — це фактично найкращий символ того, що відбувається. Дякую.

Олександр Кухарук. Коротке зауваження. Займаючись певною мірою військовою історією, я не став би акцентувати увагу на тезі про катастрофи для Росії, тому що це загалом був час катастроф для Московської держави. Катастрофа 1657 р. в Білорусії, катастрофи під Конотопом і Чудновом, катастрофа 1667 р. — вони були сприйняті, здається мені, однаково болюче.

Звичайно, потрібно мати якусь точку відліку. 1660 р. — кругла дата, вона зручна, але період катастроф для російських військ і винищення добірної дворянської кінноти — це якраз процес, розтягнутий на десятиріччя.

Наталя Яковенко. Skorиставшись перевагами ведучого, поставлю аж два питання — до обох доповідачів.

До пані Тетяни Яковлевої: «Чем Вы можете объяснить отсутствие интереса у современных русских историков к украинскому вектору русской политики середины — второй половины XVII в.?»

І питання до пана Сергія Плохія: «Чим Ви можете пояснити те, що настільки серйозно й завзято ведеться в сучасній українській історіографії абсолютно другорядна з методологічної точки зору дискусія про хронологічні цезури Хмельниччини й Руїни?» Адже це питання, по суті дидактичне, обговорюється вже з десятків років, починаючи від появи ще в 1987 чи 1988 р. відповідної брошури Валерія Смолія, виданої поліграфдільницею Інституту історії і присвяченої «новим пропозиціям» у періодизації та хронології.

Тетяна Яковлева. Прежде всего, я хотела бы поддержать оценку Ярославом Пеленским мнения Виктора Горобця относительно того, что Россия может очень хорошо существовать без Украины. Думаю, что это, безусловно, глубокая ошибка тех русских историков, которые так считают. Как Россия вообще не может жить без Украины в качестве ближайшего своего соседа, точно так же и российская историография теряет сейчас очень много тем, что исследователи глубоко не занимаются историей Украины и взаимоотношениями с ней. Тем более что, в принципе, ни один момент в истории Московского государства середины XVII в., ни вопрос церковной политики, ни какой-либо другой вопрос внешней политики Москвы, невозможно объяснить без знания реалий истории Украины.

Что касается вопроса пани Яковенко относительно отсутствия интереса в России к этим сюжетам, считаю, что здесь, как бы, есть два момента. Первый — относительно политики, которая существовала и, к сожалению, ещё существует во многих российских вузах, — отрицание самих проблем и какой-то возможности изучения. Их поставили в такие рамки, что, например, в Петербургском университете невозможно реально изучать историю Украины середины XVII в. То есть это безусловная политика, которая ещё идёт со старых времён. Надеюсь, всё-таки в скором времени она будет преодолена. А с другой стороны, — безусловный недостаток знания в российской исторической науке современных дискуссий и проблем украинистики. Такая ситуация связано и с отсутствием литературы, которая не доходит до России или очень ограниченно доходит. Безусловно связано и с тем, что практически полное отсутствие какой-либо литературы на русском языке в этой области...

Наталя Яковенко. То есть, как бы считается, что Геннадій Санин и Лев Заборовский уже давно и окончательно эту проблему решили?

Тетяна Яковлева. Да, безусловно, как бы вообще не нужно высказывать сомнения, что какие-то открытые проблемы и т. д. И здесь относительно позиции Бориса Флори, вопрос о которой поднимал Сергей Плохий. Я могу сказать, что в ноябре прошлого года кафедра истории южных и западных славян Московского университета проводила конференцию по проблемам истории восточных славян. Поднимались проблемы истории Украины, и у нас разгорелась жёсткая дискуссия с Борисом Николаевичем, почему он всё-таки придерживается термина «воссоединение Украины с Россией». Дело в том, что Борис Николаевич базируется на идее единой славянской нации как основе своей концепции, отсюда идёт и идея воссоединения. При этом в аргументации очень часто присутствуют ссылки на то, что «руська мова», «княжество Руськое», «Русь» и т. д. И вот ссылки на эти термины варьируются, трактуются ими как доказательство того, что речь, мол, идёт о едином вопросе, о едином народе, единой нации, едином государстве, понятии казачества и т. д. При этом совершенно нет реального обращения к источникам, в которых совершенно очевидна противоположность княжества Русского и Московского государства.

Наталя Яковенко. Наверное, Борис Николаевич их хорошо знает...

Тетяна Яковлева. Да, естественно. Борис Николаевич эти источники великолепно знает, но он не обращается к источникам для доказательства своей теории, он её просто как бы...

Проф. Наталя Яковенко. ...превращает в «символ веры»?

Тетяна Яковлева. Да, безусловно, это вера. А его сторонники — в основном филологи. По крайней мере, на одной конференции были такие люди, которые, действительно, никогда вообще этих источников не видели. И также, например, вот такой аргумент я им привела: на русско-польских переговорах, когда идёт аргументация почему всё-таки Украина должна быть за Россией, русский посланник никогда не приводит аргумент, что это русские земли, которые были возвращены и т. д. Всегда идёт речь о том, что казаки сами добровольно в этой ситуации пойдут «под высокую руку» царя и т. д. Т. е. вот этот момент, а аргументация воссоединения никогда не присутствует на русско-польских переговорах. Но относительно 1660-го г. всё-таки позволю себе не согласиться, потому что если взять опять же московские источники, там очень чётко видно, что именно в 1660 г. впервые была настоящая паника в Москве: люди боялись появления врага под стенами, закрывались ворота. И самое главное, что именно с 1660 г. — резкая смена политики Москвы по отношению и к украинскому вопросу, и конкретно в отношениях с гетманами, и, самое главное, на русско-польских переговорах.

Наталя Яковенко. Дякую, прошу доповідачів для заключного слова.

Сергій Плохій. По-перше, дякую за ті зауваги, які мені зробили; думаю, що всі вони цінні. Що стосується консенсусу, Георгію, то я погоджуюся, власне, з тим, що ти сказав. Звичайно, у «вільному польоті» переказу тексту я не завжди, можливо, виявився акуратним, але все-таки у свій захист хотів би сказати таке. На мою думку, щодо питання вживання терміну «національний», чи з революцією поєднаного, чи у поєднанні з національно-визвольною війною і т. д. в рамках дискусій, які точаться, чи точилися, чи різнобою якогось в українській історіографії, — в офіційній історіографії досягнуто консенсусу, і він існує.

Питання щодо терміну «возз'єднання» і президентського указу з березня 2002 р. Термін «возз'єднання» там не вживається. Взагалі дуже важко сказати, яке ідеологічне підґрунтя цього указу, бо його витримано в дуже нейтральних тонах. Але створюється, так би мовити, ця «посудина», яку можна наповнити дуже різним вином.

Відносно спочатку такого «державницького» ухилу і потім «націоналізації». Термін «державницький» вживався тут мною не стільки у сенсі традицій державницької історіографії, скільки у тому натиску взагалі на будування і утвердження держави Богдана Хмельницького, будь-якої держави взагалі. Питання національного складу чи національного характеру цієї держави, на мій погляд, наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., залишалося трошки збоку, а потім ставиться наголос на державницько-«націоналізації», тобто відбувається певна уніфікація, якої ще нема, але це крок до майбутньої «націоналізації» наративу. Готовий тут поступитися і прийняти ці Ваші коментарі та поправки.

Провокативне питання нашої голови: «Чому та дискусія відбувається?» Я не знаю, що відповів би Валерій Андрійович Смолій, до якого, напевно, висувалося питання в першу чергу, але мій погляд такий. По-перше, людям хочеться дискутувати, це нормальне явище, нормальний процес розвитку історичної науки, якого ми були позбавлені. Але на їх виправдання можу сказати, що, з моєї точки зору, хронологія дуже тісно пов'язана також із визначенням термінології певних подій. Це з одного боку, і це важливо в контексті «націоналізації», «одержавлення» історії, будь-якого іншого національного проекту. І наступний момент: хронологія є основою, і надзвичайно тісно пов'язана з періодизацією. Творення будь-якого нового наративу — це, перш за все, періодизація. І в тому розумінні, на мій погляд, за особами, за бажаннями до дискусії є якась більша, ширша правда і більший сенс...

Наталя Яковенко. Може, просто «ширша звичка» до творення культових дат?

Сергій Плохій. Я б сказав, на рівні побутування історії в суспільстві, в будь-якому суспільстві, будь-якої історії, це абсолютно закономірний і нормальний процес. Дякую.

Віктор Горобець. І останнє. Боюся видатися ідеологічно «дозрілим», але я вважаю, що це початок дискусії щодо хронології. Тут знову ж таки потрібно бачити руку Москви, передовсім. (*Сміх у залі*). Зрозуміло, що маємо справу зі «зворотньою реакцією» на дату 1654 р.; тобто потрібно було обґрунтувати іншу дату, аніж 1654 р. для завершення війни. Оце, власне, звідси все й почалося.

Наталя Яковенко. Дякую.

Україна у складі Російської імперії XIX ст. — початку XX ст.

Головує: *Роман Сенькусь*

Доповідачі: *Олександр Кухарук, Олексій Міллер*

Дискутаннти: *Костянтин Ячменіхін, Валентина Шандра*

Олександр Кухарук

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ РОСІЇ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ. УКРАЇНСЬКОЮ ІСТОРИЧНОЮ НАУКОЮ (1990—2002 РР.)

Не викликає сумніву, що у форматі доповіді чи шкіца доволі складно здійснити навіть поверховий огляд поставленої проблеми. Традиційно в Україні навіть фахівцями в більшості випадків історія Росії XIX — початку XX ст. ототожнюється з історією Російської імперії. Ця традиція, що складалася протягом тривалого часу, продовжує потужно впливати як на російських істориків, так і на світову русистику.

Очевидно, що вимушено, принаймні частково залишаючись у рамках історичної традиції, мова може йти лише про визначення основних тенденцій історичної науки в Україні стосовно історії Російської імперії, цієї спільної рами для полотен історії народів Росії та більшої частини України XIX — початку XX ст.

Загально визнано, що значення саме цього періоду складно переоцінити, виходячи з формування сучасних російської та української держав, національних культур, літературних мов, ідеологій.

Йтиметься загалом про вказаний хронологічний відтинок, залишаючи осторонь питання «короткого» чи «довгого» XIX ст. в контексті загальноєвропейського історичного процесу. Освоєння даного періоду національними історіографіями є важливою складовою процесу національної самоідентифікації, у сучасних умовах творення націй-держав, на жаль переобтяженою політико-ідеологічними чинниками.

Осмислення цих процесів історичною наукою в Росії та Україні наприкінці XX — на початку XXI ст. є спробою знайти відповіді новими поколіннями істориків приблизно на ті ж питання, що постали ще століття тому. Показово, що й зараз у демократичній Росії домінуючу позицію зайняло бажання подати історію Російської імперії та СРСР як історію власне Росії, за незначними винятками. Ситуація характерна ще для початку XX ст.¹

¹ *Шпорлюк Р.* Імперія та нації з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. — К., 2000. — С. 145—146, 182—183.

Як наслідок, більшість російських істориків, що досліджують ХІХ — початок ХХ ст. (шановний пан О. І. Міллер це стверджує, додаючи «переважна»), більшість істориків-русистів Заходу та Сходу, значна кількість істориків, що займаються цим періодом в Україні, усвідомлено чи підсвідомо розділяють цей період. У той же час формування повноцінної української національно-історичної думки неможливе без відходу від старих схем. Це питання не ідеології чи конфронтації, а звичайної наукової логіки¹.

Отже, щоб спробувати оцінити внесок або можливий внесок українських істориків у дослідження історії Росії ХІХ — початку ХХ ст., не варто оминати такі ключові питання:

1. Що є українською історіографією ХІХ — початку ХХ ст. в Україні й за її межами?

2. Якою мірою історія Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст. є історією Росії?

Як зазначалось, і в сучасній Росії існує потужна практика віднесення дослідження українських істориків ХІХ ст. до регіональної історіографії навіть не Російської імперії, а Росії, роблячи виняток для частини «самостійників»². Такі підходи узгоджуються з тенденціями до зростання впливу регіональних історій у Європі відповідно до декларацій по зростанню ролі «Європи регіонів». Зазначимо, що наукова компетентність редакторів заслуговує найвищої оцінки, як і їх можливості впливати на характер досліджень у Росії та пострадянському просторі⁴. На жаль, цей підхід є певним кроком назад навіть порівняно з радянською історіографією. Проте він поділяється частиною істориків в Україні, що приймають такі правила гри як унаслідок звички, виробленої москвоцентризмом радянського часу, так і внаслідок низки об'єктивних та суб'єктивних чинників. Серед них не останнє місце займає прагнення уникнути закидів у «хуторянстві» та «націоналізмі» та мати репутацію «модерніста» чи «академіста», що позитивно впливає на отримання стажування та гранту.

Ситуація для української історичної науки ускладнюється тим, що поняття «українська історіографія» не є достатньо виробленим, а найпроблемнішим є саме період ХІХ — початку ХХ ст.

Свого часу Л. Р. Винар охарактеризував українську історіографію як явище світового історичного процесу, що включає «наукові праці українських істориків або істориків українського походження, присвячені історії України,

¹ Боровський Я. Є. Джерелознавство історії України: Довідник / [Редкол.: Варшавчик М. Я. (голова) та ін.]. — К., 1998; Дашкевич Я. Стан і напрямки джерелознавчих досліджень історії України (др. пол. ХІХ — ХХ ст.): Доп. про друк. праці, подані на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. — К., 1994. — С. 3—4. — (На правах рукопису).

² Аймермахер К. Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. — М., 1999. — С. 60, 62, 84—89.

⁴ Поза іншим, Г. А. Бордюгов відомий як голова постійного семінару Московського центру Карнегі «Межнациональные отношения и этнические конфликты в России и СНГ» (1993—1996).

без огляду на місце їхнього перебування і мову, якою вони друкують свої праці»⁵.

Дане кваліфіковане визначення історика класичного вишколу відбивало ситуацію, в котру потрапила історична наука в Україні, коли після погрому 1930—50-х рр. та хвилі русифікації «українська історіографія на терені цілої УРСР втратила свій український характер і традиції», а більшість праць лежали «поза межами справжньої історичної науки»⁶. У той же час О. П. Оглоблин високо оцінював спроби істориків радянської України залишатись у рамках наукової методи, уважаючи, що не можна їх осуджувати, оскільки вони були підневільними⁷.

Незважаючи на досить песимістичні оцінки стану української історичної науки в 1977 р., у зв'язку з об'єктивними і суб'єктивними чинниками, ситуація як у суспільстві, так і в науці почала змінюватись. Як наслідок, Л.-Р. Винар окреслив актуальні завдання української історіографії, виходячи з тієї обставини, що українська історична наука є інтегральною частиною історіографії, бо «історія України безпосередньо в'яжеться зі світовим історичним принципом». Велика увага при цьому має приділятися удосконаленню методологій, а також мають бути відкинуті спроби писати історію, виходячи з партійних або публіцистичних аспектів, котрі не базуються на історичній науковій методології⁸.

Оцінюючи значення внеску Л. Р. Винара в історичну науку, Л. Д. Сакада зазначала, що оцінка ним історіографічної спадщини М. С. Грушевського в угрунтуванні якісно нових схем української історії має надзвичайно важливе значення. Ключовим серед них є завдання впровадження в українську й світову історіографію схеми історії України, базованої на осучасненій і доповненій схемі М. С. Грушевського з відповідною періодизацією і термінологією⁹.

Отже, для Л. Р. Винара й для більшості дослідників українська історична наука певною мірою ототожнюється з україністикою й фактично відбиває ситуацію й усередині України. До цього часу навіть у незалежній Україні відсутній Інститут історії, а продовжує існувати лише Інститут історії України, фундований 1937 р.

⁵ Винар Л. Перший загальний з'їзд українських істориків: Зауваження до програми з'їзду // Укр. історик. — 1997. — Чис. 1—2. — С. 105.

⁶ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 15.

⁷ Там само. — С. 21, 80.

⁸ Винар Л. «Український історик» з перспективи 35 років (1963—1998) // Укр. історик. — 1998. — Чис. 1—4. — С. 24.

⁹ Сакада Л. Любомир Винар як історик України й історіограф (За матеріалами журналу УІТ) // На службі Клію : Зб. наук. пр. на пошану Л. Р. Винара, з нагоди 50-ліття його наук. діяльності. — К. та ін., 2000. — С. 103—104.

Я. С. Калакура визначає, що «українська історіографія має своїм завданням аналізувати тенденції розвитку української історичної думки»¹⁰, залишаючись у руслі визначення О. П. Оглоблина про те, що предметом української історіографії є розвиток української наукової праці та дослідження минулого України й разом із тим розвиток української історичної думки¹¹.

У той же час О. П. Оглобин, розглядаючи проблеми культурного процесу в Україні, піддав критиці традиційну схему, за якою вважається українським лише написане українською мовою етнічними українцями. Він уважав, що все, що було створено на українській землі силами українських (територіальною й національною) культурних діячів (та установ), незалежно від їх етнічного походження й мовної форми, належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія твору. А. Є. Атаманенко вважає це не беззаперечним, хоч і визнає актуальним для науки й сьогодні¹². Саме такий підхід, розроблений науково-методично, дозволить вийти українській історичній науці на відповідний рівень.

О. П. Оглобин при об'єктивному ставленні до надбань українських істориків, уважав за необхідне й класичну наукову критику позицій іноземних істориків стосовно проблем історії, дотичної до історії України¹³. Це не може не передбачати відповідної розробки тем світової історії українською історичною наукою.

Тобто для відходу від складної конструкції «історіографії історії УРСР» і уникнення іншої крайності, звужуючи її до рамок «розвитку української наукової праці над дослідженням минулого України», Л. Д. Сакада слушно зауважує, що зміст поняття «українська історіографія» має включати в себе і «українське бачення всесвітньої історії». У той же час обсяг поняття «українська історіографія» «не є тотожним поняттю „історіографія історії України“», бо в нього включаються і праці з історії України («україністика»), виконані «чужоземними істориками (представниками інших націй)»¹⁴.

Виходячи з викладеного вище, у дуже наближеному вигляді автору здається доцільним сформулювати визначення терміну «українська історіографія» з урахуванням полісемантичності терміну «історіографія»: «Під українською історичною наукою („історіографією“ в XVIII — на початку ХХ ст.), розуміємо частину загальної історичної науки, що сформувалася в ході світового культурного процесу, включає наукові праці істориків і набутки відповідних наукових установ та інституцій в Україні та праці істориків

¹⁰ Калакура Я. С. Теоретико-методологічні засади української історіографії (За працями проф. Любомира Винара) // На службі Клію : Зб. наук. пр. на пошану Л. Р. Винара, з нагоди 50-ліття його наук. діяльності. — К. та ін., 2000. — С. 43.

¹¹ Там само. — С. 46.

¹² Атаманенко А. Є. Процес розвитку української історичної науки у навітленні Олександра Оглоблина // Укр. історик. — 2000. — Чис. 4. — С. 71.

¹³ Там само. — С. 75.

¹⁴ Сакада Л. Д. Деякі теоретичні аспекти української історіографії в обговоренні журналу «Український Історик» // Укр. історик. — 2000. — № 4. — С. 36.

українського походження і українських інституцій за межами України, без огляду на мову та місце друкування, при визнанні ними українського національного проекту як рівноправного, важливого елементу світового і європейського історичного процесів».

Не претендуючи на довершеність чи закінченість, запропоноване визначення все ж дозволяє класифікувати власне українську складову історіографії ХІХ — початку ХХ ст., а також виділити із досліджень української історичної науки ті праці, які можна віднести до «русистики», тобто досліджень історії Росії (Російської імперії без її основних північно-західних і південно-західних інонаціональних включень). Це визначення певною мірою дозволяє розв'язувати проблеми для ХІХ — початку ХХ ст., де до початку ХХ ст. досить складно виділити власне українські інституції та структури. Вони розчинялися в імперському морі або, принаймні, вважається, що розчинялися. Звичайно, таке визначення зустрине аргументовану критику. І, у принципі, це легко передбачити. Адже, аналізуючи праці джерелознавчого та історіографічного характеру, деякі сучасні дослідники йдуть далі, ніж офіційні «Историографии истории СССР».

Досить аргументовано рецензуючи твори колег, С. Г. Біленький доходить до парадоксального висновку, з яким складно погодитися: «А тепер увага: В. С. Іконніков, виявляється, працював у рамках офіційної російської історіографії, а В. Б. Антонович — у народницькому напрямку української історіографії. То, може, вони були підданими двох різних володарів (один із яких був українським королем з роду Омельковичів)? Чи служили в різних університетах і не належали до „київської школи істориків“? Цей ребус Авторка (О. О. Тарасенко. — *О. К.*) пояснює так: сьогоденна історична перспектива незалежної української держави потребує цілісного осмислення минулого. Що ж, вітаю читачів з поверненням в епоху Романтизму. Щоправда, тепер уже з префіксом „постнео-“»¹⁵.

Такий підхід, що має незаперечне право на існування, змикається з більш традиційним, виробленим представниками іншої школи. Віддаючи належне професіоналізму О. І. Журби, який справедливо критикує явища, викликані «хворобою зростання молоді нації», усе ж неможливо сприйняти як виважене та наукове твердження, що деякі особливості становлення української історіографії ХІХ ст. (це легко можна перенести й на сучасність) потребують зараз «суттєвого уточнення з урахуванням не лише доцільності, але й абсолютної неможливості розглядати історіографічну ситуацію в Україні того часу поза контекстом розвитку загальноросійської історичної науки та її структур, органічною складовою якої й були українські „регіонали“ антоновичевої школи». І далі: «Причому їхній регіоналізм здебільшого мав суто академічні параметри і, на рівні особистісної мотивації, не детермінований соціокультурними реаліями тих територій, що ними

¹⁵ Біленький С. Г. Історія як академічний проект // Український гуманітарний огляд. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 31.

вивчалися»¹⁶. Отже, знову ми маємо: «...ніяких українців не було, все це вигадки Австрійського генерального штабу». Виникає лише одне запитання, викликане попередніми зауваженнями цитованого шанованого дніпропетровського автора: «Чи можна вважати російську історіографію загальноросійською й самодостатньою?»

Приблизно такими ж термінами та підходами оперують К. Аймермахер та Г. А. Бордюгов — редактори і автори згадуваного піонерного проекту, що репрезентує широкий європейський та північноамериканський історичний загал. В ньому задекларувалося бажання розчистити завали перекручень та забобонів. Щодо успіхів у цьому напрямі, за браком місця, дозволимо відіслати до кваліфікованого та аргументованого розбору даного солідного наукового проекту, який здійснив В. В. Кравченко¹⁷.

Отже, що зробила чи, принаймні, могла зробити (і скоріше не зробила) українська історична наука в галузі русистики ХІХ—ХХ ст. Тут ми знову стикаємось із старою проблемою. Як зазначалося, уся українська історична наука 1990—2002 рр. більш-менш аргументовано може, в певних аспектах, відноситься і до історії Російської імперії регіонального виміру.

За підрахунками — ми маємо на виході близько 80 кандидатських і 20 докторських дисертацій, не кажучи про значну кількість статей, збірників, монографій. Число, на перший погляд, солідне, але в реаліях — навпаки. Досить порівняти цю цифру із масивом досліджень ХVІІ ст. або періоду 1917—1922 рр. Просте порівняння віддзеркалює пріоритети сучасної української науки. Характерно, що більшість робіт із тематики ХІХ—ХХ ст. лежить у руслі традиційної радянської історіографії та запропонованої саме нею тематики.

Збереження традиційних підходів та проблематики сприяє тенденції розгляду історії України як регіональної. Водночас навіть зараз не вироблено модерного (не кажучи про постмодерн) погляду на історію українців і росіян ХІХ—ХХ ст. Здавалося, що було б логічним після утворення незалежної України очікувати зростання наукового інтересу та появи низки досліджень у новому ключі.

За таких умов науковці мали б запропонувати і ґрунтовні праці з історії та культури України ХІХ — початку ХХ ст. та, відповідно (оскільки вони неможливі без загальноімперського матеріалу), праці, принаймні дотичні до історії Росії. З часом такі дослідження позбавились би емоцій, політичних нашарувань; базувалися на відповідних методологічних підходах. Поява таких робіт, без сумніву, стимулювала б наукову співпрацю з сусідами, оскільки російська історична наука переживає проблеми не менші, ніж українська, хоч і

¹⁶ Журба О. І. Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку ХІХ століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Д., 2001. — Вип. 2. — С. 65—66.

¹⁷ Кравченко В. В. У пошуках квадратури кола // Український гуманітарний огляд. — К., 2001. — Вип. 5.

часто іншого плану. Практично не вивченими залишаються питання становлення російської нації, виходячи з ситуації, коли «Сталин исчез со страниц наших исследований, но концепции его остались»¹⁸.

При загальній схожості історичних шкіл, попри більш високий рівень організованості російської науки та забезпеченості її архівами, українська наука може зробити свій внесок у розв'язання низки проблем. Це мав би бути своєрідний погляд збоку, надзвичайно важливий для кожної національної історіографії.

Тому, під українською історичною «русистикою» розуміються наукові студії, присвячені історії та культурі російської нації. Такі праці мають давати уявлення про життя сусіднього з українцями етносу — «старшого» чи «молодшого» брата (в залежності від погляду на вік чи статус сусіда, з яким протягом століть, із власного бажання, а часто-густо всупереч йому, українці мали найтісніші контакти, творячи як власну, так і загальноімперську культуру).

Як зазначалося, ми маємо розглядати праці, котрі вносять щось нове в історичну свідомість та відіграють певну роль для російської історичної науки. Хоч З. Когут уважає, що «модерна українська історична думка формувалася у взаємодії з більш розвиненими історіографіями Східної Європи — польською та російською»¹⁹, криза чи організаційна нерозвиненість української історіографії має, як не дивно, свої позитивні риси.

Л. В. Таран справедливо критикувала керівників української історичної науки за відсутність відповідних історичних структур, оцінювала стан методології як жорстку кризу²⁰. Але це відіграє й певну позитивну роль, принаймні в дослідженні проблеми російської історії XIX ст.

Складно не погодитися з точкою зору Я. В. Верменич, що в розвитку історичної регіоналістики в Україні, українська історична наука має потужніший ресурс, оскільки поліцентричність розширює як поле досліджень, так і документальну базу²¹. Однак, у специфічних умовах сьогодення, коли досить часто цілісна історія України підміняється історією регіонів, своєрідним позитивом є та обставина, що традиційно потужна на колишніх теренах СРСР українська історіографічна школа має свої різноманітні школи та представництва (Дніпропетровськ, Київ, Львів, Харків, Острог).

¹⁸ *Вдовин А. И.* Российская нация : Нац.-полит. пробл. XX в. и общенац. рос. идея. — М., 1995. — С. 10—21.

¹⁹ *Когут З.-Є.* Формування української національної історіографії // Четвертий міжнародний конгрес українців, Одеса, 26—29 серп. 1999 р. Історія: Доп. та повідомл. — О.; К.; Л., 1999. — Ч. 2 : XX століття. — С. 3.

²⁰ *Таран Л. В.* Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1.

²¹ *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні // Укр. іст. журн. — 2001. — № 6. — С. 3—7.

Навіть на тлі потужної російської історіографії набутки І. І. Колесник²², Л. В. Таран²³, В. В. Кравченка²⁴, С. П. Стельмаха²⁵ та інших своєю тематикою, підходами, дотичними до російської історіографії, можуть використовуватись їх колегами з російського боку кордону. Основою цікавого дослідження може стати порівняльний аналіз праць українських істориків, скажімо, з тематикою та підходами вінничанки М. І. Вандалковської²⁶, стародубця І. Д. Ковальченка²⁷, новозибковця С. І. Михальченка²⁸ та багатьох інших, що репрезентують російську історіографію й займаються схожими проблемами.

Ще один напрям, де контакти між російськими та українськими істориками є дуже перспективними, — це розроблення питань формування модерних націй на теренах Східної Європи, адже рівень табуїзованості в російській історіографії значно вищий, ніж в українській²⁹.

Також до проблем, що розв'язуються українськими та російськими істориками, рівнобіжно можна віднести й питання функціонування апарату управління Російської імперії на місцях. Показовими в цьому плані є роботи В. С. Шандри³⁰ та С. Величенка³¹, виконані на українському матеріалі. За своїм джерельним забезпеченням, концептуальними підходами ці праці теж мають прямі аналоги в сучасній російській історіографії. Актуальність цієї

²² Колесник І. Историческое сознание: феномен духовности и науки // История общественной мысли России и Украины XVII — начала XX ст. — Днепропетровск, 1992.

²³ Таран Л. В. Французская историография (70-е гг. XIX — 80-е гг. XX вв.). — Киев, 1991; *Её же*. Историческая мысль Франции и России: 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. — Киев, 1994.

²⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996.

²⁵ Стельмах С. П. Исторична думка в Україні XIX — початку XX століття. — К., 1997.

²⁶ Вандалковская М. Г. Вечный россиянин Александр Александрович Кизиветтер // Историки России, XVIII — нач. XX в. : [Очерки]. — М., 1996.

²⁷ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987; *Его же*. Сущность и особенности общественно-исторического развития (Заметки о необходимости обновленных подходов) // Исторические записки: Теорет. и методол. проблемы ист. исследований. — М., 1995. — Вып. 1 (119).

²⁸ Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Шк. зап.-рус. права). — М. ; Брянск, 1996.

²⁹ Див. наприклад: Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996; Струкевич О. К. Українська «нація до націоналізму»: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6; Його ж. Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціологічні аспекти дослідження // Укр. іст. журн. — 2001. — № 5.

³⁰ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. — К., 1998; *Її ж*. Київське генерал-губернаторство (1832—1914): Історія створення та діяльн., арх. комплекс і його інформат. потенціал. — К., 1999.

³¹ Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800—1914 років — всемогутність чи слабкість?: Деякі зауваження до методології й інтерпретації // Україна модерна. — Л., 1999. — Ч. 2—3.

проблеми для російських дослідників засвідчують розвідки А. В. Ремньова³² та С. С. Секіринського³³.

Прикладом використання праць українських науковців, що є бажаним для ширшого розуміння процесів, які відбувалися в Російській імперії чи власне в Росії, може служити дослідження американського русиста А.-Дж. Рібера із залученням результатів та висновків З.-Є. Когута³⁴. У джерелознавчому плані для російських істориків традиційно суттєве значення мають набутки українських істориків південного регіону, котрі стосуються як етнокультур, так і соціально-економічних процесів. Це впливає зі значимості даного регіону для розвитку всієї Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст.

Важливо, що українські історики вносять і певний безпосередній внесок у вивчення проблем історії Російської імперії та Росії. Вище говорилося про вихідців з України чи етнічних українців, котрі збагачували та збагачують історичну науку в Росії. Зараз формується й зворотній процес. Прикладом можуть слугувати досліди луганського професора В. І. Борисова, який плідно працює над історією Півдня Росії та України початку ХХ ст.³⁵

Один з найпродуктивніших осередків, що працює в галузі досліджень історії ХІХ — початку ХХ ст., склався й на півночі України — в Чернігові. В ньому продукуються як праці з історії України, так і дослідження історії власне Російської імперії. Зазначимо, що чернігівськими істориками у 1990—2002 рр. було підготовлено три докторські та близько десятка кандидатських дисертацій по зазначеному періоду (у тому числі докторська та кілька кандидатських робіт, присвячених безпосередньо російській історії). Так, К. М. Ячменіхін спеціалізується на дослідженнях військових поселень та російського консерватизму. В його працях спостерігаються нові підходи до розуміння місця й значення військових поселень як в історії Росії, так і України ХІХ ст.³⁶. Малодосліджені проблеми державних та військових реформ 30—50-х рр. ХІХ ст. досліджуються О. В. Кухаруком³⁷. Значення кантоністів для

³² Ремнёв А. В. Генерал-губернаторская власть в ХІХ столетии. К проблеме организации регионального управления Российской империи // Имперский строй России в региональном измерении (ХІХ — начало ХХ века) : Сб. науч. ст. — М., 1997.

³³ Секиринский С. С. Штрихи к портрету высшей бюрократии: губернаторы и беллетристы // История России ХІХ—ХХ веков: Новые источники понимания : [Сб. ст.]. — М., 2001.

³⁴ Рибера А. Социальная идентификация и политическая воля: русское дворянство от Петра І до 1861 г. // П. А. Зайончковский, 1904—1983 гг. : Ст., публ. и воспоминания о нём. — М., 1998. — С. 283—284, 311.

³⁵ Борисов В. И. Продовольственная политика на Юге России, август 1914 — март 1921 гг. : Дис. ... д-ра ист. наук. — М., 1996. — (На правах рукописи); Продовольственная политика на юге России в 1917 г. — Луганск, 1995.

³⁶ Список наукових праць К. М. Ячменіхіна // Україна і Росія в панорамі століть : Зб. наук. пр. на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. — Чернігів, 1998.

³⁷ Кухарук А. В. За Дунаем: неудачная кампания 1828 года в Европейской Турции // Родина. — 1998. — № 5—6. — С. 80 — 87; *Его же*. Могла ли столица Российской империи переместиться на берега Днепра // Родина. — 1998. — № 8. — С. 83 — 84.

підготовки кадрів військових та розв'язання освітніх проблем у Росії знаходяться в сфері інтересів В. К. Ячменіхіна³⁸.

На підході й цілий ряд молодих та перспективних дослідників. Саме в Чернігові склалася ситуація, коли у периферійному регіоні ведуться плідні студії з історії Росії XIX ст., що приносить користь як російській, так і українській історичним наукам. Внесок чернігівських істориків став би вагомим, якби в українській історичній науці відбулася інституціоналізація «русистики». Так, низка перспективних досліджень у піонерних тематиках комунітаризму земсько-міських реформ змушено переорієнтувалися на більш просту й звичну форму українознавчих студій.

Підсумовуючи кроки в напрямі пошуку початкових відповідей на поставлені проблеми, наближаємося до наступних висновків:

1) Вивчення українськими науковцями історії Російської імперії, Росії є необхідною умовою становлення розвитку модерної української історичної науки. Без таких дослідів надзвичайно складно розробити нові методологічні підходи, вичленити українську складову з імперської історії.

2) Такі студії мали б значення і для історичної науки Росії, оскільки українські дослідники змогли б порушити проблеми, повз які проходять їх колеги, відбувся би взаємний розвиток та взаємозбагачення.

3) Співпраця отримає повноцінне наповнення в результаті вироблення концепції української історії без «чорної діри» XIX — початку XX ст.

4) У будь-якому разі існує необхідність організації академічного координуючого центру із всесвітньої історії, можливо, у формі Інституту історії НАН України з відділенням історії Росії чи, принаймні, історії східних слов'ян.

5) Імовірно, така структура сприятиме залученню до співпраці хоч би частини сил істориків українського походження в Росії, котрі чисельно переважають українські наукові кадри на Заході. У такій ситуації вони могли б, принаймні, іноді репрезентувати українську науку в Росії, як робили й роблять українські науковці за океаном, що означало би співпрацю між українською й російською історичними науками на якісно новому рівні.

Алексей Миллер

**ИСТОРИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
КАК ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА:
В ПОИСКАХ НОВЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ПАРАДИГМ**

Автору ещё не написанной работы о том, как изучалась история империи Романовых как полиэтнического государства в конце прошлого и начале

³⁸ Ячменихин В. К. Подготовка армейского резерва в военных поселениях // Україна і Росія в панорамі століть : Зб. наук. пр. на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. — Чернігів, 1998.

нынешнего века, будет нетрудно определить начало 1990-х как границу между двумя существенно различными этапами.

В самой историографии действительно этапным событием стало появление в 1992 г. книги Ан. Каппелера «Российская империя как многонациональное государство»¹. Поставив себе задачей дать обобщающий взгляд на проблему, Ан. Каппелер, кажется, вполне использовал тот потенциал, который был накоплен к концу 1980-х гг. Если в его действительно замечательной книге были слабости, то они отражали именно общее состояние разработки той или иной темы.

Публикация книги Ан. Каппелера совпала с радикальным изменением политических обстоятельств — СССР перестал существовать. И условия развития историографии на пространстве бывшего СССР, и характер взаимодействия историков, живущих на постсоветском пространстве, с их коллегами в других странах, и подходы к теме (научные и политические) — всё это резко менялось и продолжает динамично меняться в течение последних десяти лет.

Труднее представить себе, что напишет будущий историк о характерных чертах и основных тенденциях последней декады. Во всяком случае, сегодня на этот счёт высказываются самые разные суждения. Несогласие с одним из таких довольно широко распространённых мнений я и сделаю отправной точкой этой статьи.

Мнение о том, что главные успехи и надежды в последние годы связаны с региональным подходом, действительно распространено довольно широко. Вот как пишет об этом, например, Ан. Каппелер в недавно опубликованной статье «„Россия — многонациональная империя“: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги»: «В будущем, как мне кажется, региональный подход к истории империи станет особенно инновационным. Преодолевая этноцентризм национально-государственных традиций, он позволяет изучать характер полиэтнической империи на различных пространственных плоскостях. В отличие от национальной истории, этнические и национальные факторы здесь не абсолютизируются, и наряду с этническими конфликтами рассматривается более или менее мирное сосуществование различных религиозных и этнических групп. Смена перспективы разрывает, прежде всего, столетней давности традицию централистского взгляда на историю России, которая себя изжила»².

Мне представляется, что региональный подход до сих пор остаётся настолько неопределённым в своих методологических основаниях, что о наличии такого направления в историографии можно говорить лишь условно.

¹ *Kappeler, Andreas*. Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. — München, 1992.

² *Каппелер А.* «Россия — многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги // *Ab Imperio: Теория и история национальностей и национализма в постсовет. пространстве.* — 2000. — № 1. — С. 21.

Упомянутые Ан. Капеллером недостатки прежней историографии вполне могут «остаться в живых» в различных версиях регионального подхода. К ним могут добавиться и новые проблемы.

Начнём с того, что само понятие региона крайне неопределённо. Оно применяется к самым разным по размеру территориям, от огромных пространств (Сибирь, Центральная Европа), до совсем маленьких, панорамную фотографию которых можно поместить в книгу, как и сделал Питер Салинс в своём исследовании о Сердании и Руссильоне¹. Эти «регионы» могут принадлежать одному государству, могут быть разрезаны государственной границей, могут включать целый ряд государств. По сути дела на звание региона претендуют в работах историков любые территории, не совпадающие с существующими государственными границами. Принципы вычленения или воображения регионов бесконечно многообразны. О том, что регионы воображаются в соответствии с теми же механизмами, по которым воображаются нации, хорошо написал Айвер Нойманн².

«Определить понятие региона столь же сложно, как и понятие нация», заметил недавно Х.-М. Нуньес³. Все многочисленные попытки дать эссенциалистское определение нации не привели к удовлетворительному результату, и нет никаких оснований ожидать иного исхода применительно к понятию регион. Х.-М. Нуньес, как и многие другие учёные, отмечает, что часто очень трудно провести чёткую границу между регионализмом и национализмом меньшинств⁴. В большинстве случаев это разница между «залайвшим» и «не залайвшим» (или ещё не залайвшим) национализмом, если воспользоваться известным *bon mot* Эрнеста Геллнера. Поэтому трудно ожидать, что региональный подход может стать панацеей от недостатков национального нарратива. Наоборот, чем более эссенциалистским будет этот региональный подход, тем больше вероятность воспроизведения слабостей национального нарратива.

Не трудно заметить, что в подавляющем большинстве исследований способ воображения региона, причины и критерии вычленения того или иного пространства не объясняются сколько-нибудь чётко и подробно. Очень часто за этим скрывается именно убеждение историков, что выбранные ими границы региона «естественны», а не являются плодом их собственного или заимствованного у политиков пространственного воображения (*mental mapping*). Даже в тех случаях, когда авторы исторических работ отдают себе отчёт в том, что оперируют концепциями воображаемой географии, они, как правило, не склонны подробно объяснять читателю условность своего выбора и его механизмы.

¹ *Sahlins, Peter*. Boundaries: the making of France and Spain in the Pyrenees. — Berkeley, 1989.

² See *Neumann, Iver B*. Uses of the other: “The East” in European identity formation. — Minneapolis, 1999.

³ *Núñez Seijas, Xosé-Manoel*. The region as essence of the fatherland: regionalist variants of Spanish nationalism (1840—1936) // *European History Quarterly*. — 2001. — 31, № 4. — P. 483.

⁴ *Ibid.* — P. 484.

Каждый раз при определении пространства исследования мы осуществляем выбор, и ключевой вопрос — по каким критериям. Приведу несколько примеров. По отношению к империи Романовых национальные исторические нарративы в определённом смысле могут считаться вариантом «регионального подхода», ведь они вычленяют в государстве регион, ретроспективно используя границы современных государств, которых тогда не существовало. Национальные исторические нарративы, как правило, по-своему сочетают этнический и территориальный подходы, то есть рассказ об истории нации сочетается с рассказом о том, почему именно такая территория ей принадлежит «по праву». Можно сказать, что сегодня это наиболее распространённый способ «конструирования» регионов, откровенно телеологический, сильно идеологизированный, мало приспособленный к тому, чтобы выявить логику протекания процессов в империи, которая выступает как «внешняя», чужая сила, и является не столько предметом интереса, сколько фоном, контекстом для процесса вызревания нации и национального государства. Телеологичность этого подхода сочетается с осознанным, а чаще неосознанным примордиализмом, который распространён заметно шире, чем принято считать. Чтобы убедиться в этом, достаточно обратить внимание на то, как современные названия наций используются, часто без каких-либо оговорок, для описания социальной реальности применительно не только к XIX в., что уже проблематично, но и к более ранним периодам, причём даже в тех случаях, когда сценарии формирования национальных или этноконфессиональных идентичностей и результаты этих процессов могли быть существенно различными¹. В национальных историографиях внимание к альтернативным возможностям протекания исторических процессов выступает, как правило, лишь в форме рассуждений о том, как история «оправдывает» возможное расширение национальной территории за счёт соседа.

В Российской Федерации эти же механизмы вступают в действие при построении исторических нарративов по этническому признаку — разница лишь в институциональных условиях функционирования таких историографий в независимых государствах и автономных республиках в составе РФ.

В современной русской историографии это тоже присутствует в форме пропадания из учебников истории тех территорий, которые сегодня не входят в

¹ Я подробно обсуждал этот вопрос применительно к восточнославянскому населению империи [см.: *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000 (английская версия готовится к печати в CEU-Press); *Miller, Alexei.* Shaping Russian and Ukrainian identities in the Russian Empire during the nineteenth century: some methodological remarks // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* — 2001. — В. 49, Н. 4. — S. 257—263]. О белорусах в аналогичном ключе написал недавно *Theodore R. Weeks* в статье «“Us” or “Them”? Belarusians and official Russia, 1863—1914» (in print). То же можно сказать, например, о татарах (см. *Geraci, Robert P.* Window on the East: national and imperial identities in late tsarist Russia. — Ithaca; L., 2001, особенно p. 3—4) и других группах.

Российскую Федерацию¹. Империя как государство, с победами её армии, с проводимыми центральной бюрократией реформами и т. д., остаётся частью нарратива, но полиэтничность как характеристика империи представлена в современных российских учебниках заметно хуже, чем даже в 30—50-е гг. прошлого века. (Разумеется, я имею в виду только объём включаемого в учебники материала о разных этнических группах.)

Это характерно отнюдь не только для учебной литературы. Вообще, современная политическая география неизменно влияет на историков. Тенденция к исключению Царства Польского и Княжества Финляндского из сферы интересов зарубежных специалистов по истории России наметилась уже давно, то же самое отчасти происходит сегодня в отношении Средней Азии, Закавказья, Прибалтики. В СССР же существовали весьма серьёзные ограничения, фактически — негласный запрет заниматься историей союзных республик, то есть прежних окраин империи, для московских и ленинградских исследователей. Здесь историкам не оставляли шансов самим совершать эту ошибку — за них это делали те, кто осуществлял политический контроль над наукой. В последнее десятилетие, когда эти запреты перестали действовать, организаторы исторической науки подтвердили свою способность совершать ошибки самостоятельно: например, центр по изучению истории восточных славян, занимающийся главным образом украинцами и белорусами в империи Романовых, был создан не в Институте российской истории, но в Институте славяноведения, который традиционно занимался изучением истории зарубежных славян.

Тенденция к этнизации проявилась и в недавно вышедшем интересном исследовании Б. С. Миронова по социальной истории России. Он полагает, что можно писать отдельно взятую социальную историю русских в империи. Социальную историю империи в целом Б. С. Миронов представляет как механическую сумму историй различных этнических групп². Само название книги «Социальная история России периода империи» предполагает «вычленение» России из империи. Причём принципы этого вычленения кажутся Б. С. Миронову настолько очевидными, что он ничего не сообщает о них читателю. Вся проблематика взаимодействия и взаимовлияния разных этнических групп, о которой так интересно писали в последнее время³, равно

¹ Сегодня может даже появиться учебник, написанный, в том числе, историками МГУ (!), в котором польские восстания не только не упоминаются в тексте, но даже отсутствуют в хронологической таблице (*Орлов А. С. История России с древнейших времён до наших дней : Учебник. — М., 2000.*).

² См. *Mironov, Boris N. Response to Willard Sunderland's "Empire in Boris Mironov's 'Sotsial'naia istoriia Rossii'" // Slavic Review. — 2001. — 60, N 3 (Fall). — P. 579.*

³ См., например: *Sunderland, Willard. Russians into Iakuts? "Going Native" and problems of Russian national identity in the Siberian North, 1870s—1914 // Slavic Review. — 1996. — 55, N 4 (Winter); Geraci, Robert. Ethnic minorities, anthropology, and Russian national identity on trial: the Multan case, 1892—96 // The Russian Review. — 2000. — 59, N 4 (October), и работы, упомянутые в примечании 7 к этой статье.*

как и тема неопределённости самого понятия «русский» и границ русской нации в имперский период выпадает, таким образом, из поля зрения. Полиэтническому аспекту истории государства посвящены лишь три десятка страниц большой (в русском издании двухтомной) книги, и их трудно отнести к числу удачных фрагментов работы¹.

Убеждение в том, что национальный миф остаётся легитимной парадигмой писания истории, доминирует сегодня во всех постсоветских странах. Так и на нашей конференции «Россия — Украина: диалог историографий» реакция подавляющего большинства участников, причём не только из России и Украины, но и из-за океана, на мои скептические рассуждения об уместности национального нарратива на современном этапе развития историографии была негативной. Мои оппоненты отстаивали позицию «поэтапного развития», согласно которой прежде, чем заниматься деконструкцией национальных нарративов, надо завершить работу по их созданию, то есть непременно пройти тот этап, который был характерен для новых государств, возникших в Европе на развалинах империй в межвоенный период. Их не смущало, что, в отличие от межвоенного периода, когда такой подход доминировал во всём мире, сегодня его устарелость в мировой историографии очевидна. Складывается парадоксальная ситуация, когда те исследователи на постсоветском пространстве, которые не работают в жанре национального нарратива, и в этом смысле составляют часть *mainstream* в мировом масштабе, являются маргиналами в собственных академических структурах, которые, в свою очередь, маргинальны по отношению к мировой историографии. Этнизация (а точнее — концентрация на одной этнической группе при маргинализации остальных) — далеко не единственная, хотя и самая очевидная, проблема, которую сам по себе региональный подход никак не решает.

Недавно мне пришлось участвовать в обсуждении проекта группы российских историков, предложивших написать историю Поволжья в серии книг о различных окраинах Российской империи². Большинство этих людей было из Саратова и Самары. Лейтмотивом их проекта была роль Волги как транспортной артерии, особый тип волжского города и другие социально-экономические вопросы. Проект предполагал и рассмотрение национальных отношений, но лишь в той же узкой зоне вдоль обоих берегов Волги по всему её течению. Мне пришлось обратить внимание его авторов на уже довольно обширный корпус литературы, которая вполне обоснованно рассматривает столкновение различных проектов формирования национальных или

¹ См.: *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : В 2 т. — СПб., 1999. — Т. 1. — С. 20—50.

² Этот проект начат в 2002 г. и предполагает написание 7 или 8 книг, которые могли бы использоваться как основа для специальных курсов в российских университетах, и были бы интересны также для более широкого круга читателей. Первые книги серии планируется издать в конце 2003 г. Информация о проекте доступна на сайте www.empires.ru.

этноконфессиональных идентичностей в Волжско-Камском регионе, то есть включает Приуралье как зону расселения башкир, которые были одним из главных объектов борьбы влияний между татарско-исламской и имперской стратегиями в вопросе формирования идентичностей местного населения. Авторы проекта согласились объединить в своём исследовании оба эти частично совпадающих региона, и теперь я с интересом жду, что получится из такого совмещения двух разных «региональных» исторических нарративов. Этот пример ясно демонстрирует, что опасны не только попытки воображать регионы через моноэтническую призму, но и попытки воображать регионы без учёта этнического фактора, а в общем — без учёта структуры межэтнического взаимодействия. В этом случае мы можем изначально очертить границы изучаемого пространства таким образом, что это будет препятствовать пониманию этих процессов.

В уже цитированной статье Ан. Каппелер отметил, что региональная перспектива «получает распространение именно сейчас, когда национализм и регионализм в России становятся уже политически значимыми, что доказывает тесное взаимоотношение между политикой и историей»¹. На мой взгляд, это обстоятельство должно послужить историку прежде всего как «сигнал тревоги». Регионализм как идеологическое и политическое движение, безусловно, является легитимным предметом исследования. Но отношения с регионализмом у историка должны строиться так же, как с национализмом — то есть с крайней настороженностью, чтобы не сорваться в эссенциализм, чтобы повестка дня изучаемых идеологических течений не становилась собственной повесткой дня исследователя. Вообще возникает ощущение, что многие историки не находят адекватных форм для выражения своей гражданской ангажированности. Вместо того, чтобы написать политологический или просто политический текст о волнующих их современных политических вопросах, они пытаются так или иначе реагировать на них в своих исторических сочинениях. Я отдаю себе отчёт в утопичности образа башни из слоновой кости, где историк запирается для своих занятий — современность подсказывает нам темы и вопросы. Но к этой ситуации применим, как мне кажется, принцип, сформулированный в отношении совершенно иных обстоятельств Ю. Пилсудским: «Брат, но не давать расписок». История не может служить оправданием дурной политики, а разумная политика не нуждается в исторических аргументах.

Из сказанного видно, что, если мы говорим об анализе империи как полиэтнической структуры, то логичнее мыслить в категориях не национального или регионального, а ситуационного подхода. В этом случае в центре внимания оказывается определённая структура этнокультурных, этноконфессиональных, межнациональных отношений. Задача в том, чтобы

¹ *Каппелер А.* «Россия — многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги // *Ab Imperio: Теория и история национальностей и национализма в постсовет. пространстве.* — 2000. — № 1. — С. 21.

выявить участвовавших в этом взаимодействии акторов и понять логику их поведения, то есть реконструировать ситуацию взаимодействия в возможной полноте¹. Это предполагает, во-первых, что определение границ изучаемого пространства, насколько такое определение вообще возможно, становится вторичным и условным².

Во-вторых, ситуационный подход предполагает отказ от концентрации на каком-то одном акторе, что так характерно и для историков национальных движений, и для традиционного централистского подхода к изучению политики имперских властей. Фокус смещается с акторов как таковых именно на процесс их взаимодействия и выявление логики, в том числе субъективной логики, их поведения и реакций на обстоятельства и действия других акторов. Именно в этой оптике акторы и обретают своё качество акторов. В идеале акторы должны быть равноценны для автора. Идеал, как известно, недостижим. Но именно в логике ситуационного подхода историку оказывается легче освободиться от сознательной или бессознательной самоидентификации со «своим» актором, с его «правдой», появляется возможность увидеть разные «правды» разных акторов³.

Логика ситуационного анализа ведёт нас к тому уже вполне принятому всеми тезису, что местное население не было лишь объектом воздействия власти, но самостоятельным актором. Именно признание этого обстоятельства заставляет исследователей подробнее анализировать локальные процессы, в том числе целый ряд разнообразных взаимодействий, которые принято обозначать понятием «русификация». Обсуждению некоторых

¹ Я оставляю за рамками этой статьи большой и заслуживающий подробного обсуждения вопрос о разнообразии природы и внутренней структуры различных акторов — государства и его органов и институтов, национальных движений (элитных и массовых), политических и общественных организаций, локальных сообществ и т. д.

² При подготовке проекта книги по западной окраине в уже упомянутой серии книг по окраинам империи мы руководствовались именно ситуационным подходом. Определив предметом исследования соперничество русского и польского проектов культурного, государственного и национального строительства, на фоне которого постепенно проявлялись новые акторы с собственными проектами строительства украинской, белорусской, литовской наций, мы включили в сферу нашего интереса Западный край, Царство Польское, Малороссию. Другие территории, например, Новороссия, рассматриваются в той мере и тогда, в которой и когда они важны для понимания соперничества общерусского и украинского проектов или образов «идеального Отечества». Таким образом, ни административное деление империи, ни современные границы государств не играли решающей роли при определении пределов рассматриваемого пространства. Это позволяет также уловить неясность, переменчивость статуса отдельных областей, например, Малороссии, как окраины или же части ядра империи, что могло меняться в зависимости от изменения характера взаимодействия различных акторов и их состава.

³ Как самую ценную похвалу своей работы я воспринял замечание, высказанное в адрес моей книги «„Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении» одним из участников её обсуждения во Львове, который упрекнул меня в том, что из текста не ясно, на чьей же я стороне.

методологических проблем, связанных с этим понятием, я посвящаю заключительную часть своей статьи¹.

Дореформенный русский язык в некотором отношении был лучше приспособлен к описанию интересующих нас процессов. В нём было два разных слова «обрусение». Написанное через «е», то есть в привычном нам сегодня виде, оно обозначало воздействие на индивида или группу с целью их русификации. Написанное же через «ять», то есть «обрусение», оно означало процесс принятия индивидом или группой тех или иных черт «русскости». Так, например, в известной полемике между П. Б. Струве и В. Е. Жаботинским на страницах «Русской мысли» в 1911 г. первый пишет «обрусение» (через «ять»), а второй — «обрусение» (через «е»)². Ясно, что оба совершают идеологический выбор. Струве писал об «обрусении» как о по преимуществу добровольном процессе, хотя прекрасно отдавал себе отчёт в существовании русифицирующего давления государства, и его журнал активно обсуждал негативные и позитивные, с точки зрения редакции, стороны такой политики. В. Е. Жаботинский же, когда с позиций сиониста осуждал еврейскую интеллигенцию за увлечение «чужой» русской культурой, писал о явлении, к которому более подходило понятие «обрусение». Он сам усваивал русскую культуру в своей русифицированной семье без насилия — русский на самом деле был его родным языком³.

В действительности чёрно-белые ситуации исключительно насильственной или исключительно добровольной русификации были лишь крайностями. В большинстве случаев агенты «обрусения» стремились, наряду с давлением, создать позитивную мотивацию⁴. А те, кто переживал

¹ Подробнее см. статью: *Миллер А.* Русификации: классифицировать и понять // *Ab Imperio: Теория и история национальностей и национализма в постсовет. пространстве.* — 2002. — № 2. (Опубликована также на сайте www.empires.ru, раздел «Курсы»)

² О более ранней полемике по поводу различия этих терминов между Н. А. Бобровниковым и епископом Хрисанфом см.: *Geraci, Robert P.* Window on the East: national and imperial identities in late tsarist Russia. — Ithaca; L., 2001. — P. 223.

³ Из этого, среди прочего, следует, что «спонтанная русификация элит», о которой писал Эдвард Таден как о характерной для XVIII в., проявляется и позднее. (См. *Thaden, Edward C.* (ed.) *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855—1914.* — Princeton, 1981; *idem.* *Russification in tsarist Russia // Interpreting history: collective essays on Russia's relations with Europe / Edward C. Thaden with collaboration of Marianna Forster Thaden.* — Boulder; New York, 1990. — P. 211—220.) Разумеется, качество элитных групп, втянутых в этот процесс, и условия (утверждение националистического мировоззрения) заметно меняются. Но некоторые черты этого вида «обрусения» были, кажется, типичны для всех эпох, а именно сохранение альтернативности процесса, то есть разные модели поведения для индивидов, принадлежащих к одной группе, а также возможность *неоднократной* смены идентичности или смены иерархии идентичностей внутри «индивидуальной биографии».

⁴ Сегодня люди во всём мире учат английский добровольно, но эта добровольность в очень большой степени мотивирована «рублём», то есть долларом, причем доллар этот выступает одновременно и в качестве морковки, и в качестве палки. Мотивация для освоения русского языка в Российской империи, как и любого доминирующего языка в любой империи нового времени, была во многом схожей — овладение этим языком давало качественно иные

русификацию в форме ассимиляции или аккультурации, имели свои, иногда весьма неожиданные для «русификаторов», мотивы для усвоения русского языка и тех или иных элементов русской культуры.

В любом случае, важно уйти от представления о взаимодействии в рамках процесса русификации, в котором одна из сторон выступает как пассивный объект, а если и проявляет активность, то только в виде усилий по развитию альтернативных культуры и языка. Мотивы освоения русского языка польским инженером или предпринимателем, чиновником из прибалтийских немцев и тех же поляков, евреем, стремящимся получить образование, офицерами самых разных этнических корней, мусульманами из традиционных и новых элит — всё это нескончаемое поле вариантов ещё очень мало исследовано, отчасти потому, что национальные историографии до самого недавнего времени не слишком интересовались этой темой.

Плохо исследованы и позитивные мотивы к освоению русского языка у людей из простонародья. Крестьянин вполне мог хотеть, чтобы его сын разобрал царские законы, то есть умел читать именно по-русски. (Случаи, когда малорусские крестьяне настаивали на том, чтобы в школе учили именно русскому, известны.) Перспектива стать писарем в своей собственной деревне наверняка была привлекательной, для кого-то как возможность помогать односельчанам, для кого-то как возможность брать взятки. (На этой ниве отличился едва ли не весь первый выпуск казанской русско-татарской школы.) Вполне реальной была карьера сельского учителя или священника.

Мы больше знаем о мотивах и формах сопротивления культурной и языковой русификации, и чаще их учитываем в исследованиях. Только поэтому, а не для того, чтобы представить процесс культурной и языковой русификации как по преимуществу добровольный, я сосредоточился на проблеме позитивной мотивации «обрусения».

Огромное проблемное поле представляет собой русификация пространства — она охватывает такие аспекты, как колонизация, права собственности на землю, и воображаемая география в самых разных её проявлениях.

В большинстве случаев одним из эффектов колонизации была русификация самих переселенцев. На новых землях, часто в условиях инородческого окружения, казачья или малорусская специфика оказывалась

возможности социальной мобильности, в том числе заработков и карьеры. Порой на субъективном уровне «альтруистические» мотивы увлечения той или иной культурой могли преобладать. Эти механизмы могли работать как в отношении «доминирующих» языков (увлечение высокой немецкой, французской, а начиная с XIX в., и русской культурой), так и в отношении лишённых (иногда «ещё» или «уже» лишённых) высокой культуры «наречий» (vernaculars) — например, у исследователей народной культуры. В последнем случае это тоже иногда заканчивалось сменой национальной идентичности. Но ясно, что желание читать литературные шедевры в подлиннике было или является сегодня решающей мотивацией для крайне ограниченного числа людей, а также, что освоение языка было лишь «началом большого пути», совсем не обязательно менявшего национальную идентичность.

менее значимой, а черты общности с великорусами акцентировались, ассимиляционные процессы ускорялись, утверждалась общерусская идентичность. Но были и случаи, когда переселенцы начинали усваивать не просто хозяйственные навыки, но и образ жизни местного населения — есть примеры не только «ополячения», но и «оякучивания» русских переселенцев.

Часто связана с колонизацией интересная и многообразная тема русификации в области воображаемой географии. Сибирь изначально осмысливалась как «чужое» пространство, колония. Впоследствии, в XIX в. среди сибирских переселенцев возникло течение «сибирского сепаратизма», которое на определённом этапе пыталось, не отрицая русских корней сибиряков, сформулировать идею особой сибирской нации, по образцу отложившихся, или тогда ещё лишь собиравшихся отложиться от Британии «белых» заморских колоний. Стоит отметить, что репрессии властей против сибирских сепаратистов были существенно жёстче, чем против сепаратистов малорусских.

Представление о Сибири как о «русской земле», как неотъемлемой части национальной территории утвердилось очень поздно, уже в XX в. — в письмах А. П. Чехова из Сибири во время его путешествия в Магадан пространство и люди Сибири предстают крайне амбивалентно — иногда как «чужие», иногда как «свои»¹. Сходные процессы шли и в отношении многих других регионов — Крыма, Дона, Кубани, Дальнего Востока, Поволжья, Приуралья. Власти могли целенаправленно содействовать этому процессу, меняя административный статус регионов. Ставропольскую губернию, например, вывели из состава Кавказского края в середине XIX в., а Холмскую пытались выделить из Царства Польского уже в начале XX в. Стремление заблокировать нежелательные, с точки зрения властей, тенденции политической концептуализации пространства ясно различимо в отказе от любых общесибирских органов или институтов, от использования слова малороссийский в административной номенклатуре.

Отсутствие единства в вопросах о тактике и стратегии русификаторских усилий между государством и обществом, а также внутри бюрократии, между различными общественными движениями и внутри этих движений было характерно для Российской империи на всём протяжении её истории. Анализ взглядов царских сановников конца XIX в. позволяет увидеть в каждом конкретном случае причудливое смешение традиционалистских представлений и новых националистических идей даже в «отдельно взятых головах». Дебаты о том, что есть «русскость», где проходят или должны проходить этнические и территориальные границы формирующейся русской нации, в каком отношении стоит эта нация к империи, носили поистине ожесточённый характер вплоть до развала империи.

¹ Впрочем, и сегодня амбивалентность восприятия Сибири не утратила вполне своей актуальности.

В самом стандарте «русскости» одни отводили ключевую роль православию, другие — языку и культуре, третьи — расе или этничности. Как следствие, различались и представления о мерах, инструментах и задачах русификации. Сторонники этнической концепции нации полагали, что русификация может быть только ограниченной, отрицали возможность полной ассимиляции, исходя из убеждения, что русским можно только родиться. Представление о том, что суть русскости заключена в православии, с одной стороны, позволяло жертвовать на время стратегией языковой русификации ради миссионерского успеха, с другой — до предела обостряло проблему русификации собственно великорусского населения — старообрядцев и сектантов.

Важный стык религиозного и языкового аспектов русификации, особенно в среде восточнославянского населения империи, это вопрос о языке Священного писания. Хорошо известно, что первый общедоступный русский перевод Евангелия появился позже, чем перевод на русский «Капитала» Карла Маркса.

Пределы этнической русской нации также понимались по-разному. Доминировавшее представление о большой русской нации, включающей всех восточных славян империи, давало принципиально различное значение русификации, например, малороссов и поляков. В первом случае речь шла об императиве консолидации тела нации, устранении следов «чуждых» влияний. В отношении же поляков, которых никто всерьёз не рассчитывал сделать русскими, русификация была наказанием за нелояльность, и, как следствие — предметом возможного торга и уступок. Для тех, кто готов был ставить знак равенства между понятиями *русский* и *великорусский*, украинские и белорусские притязания на статус отдельной нации теряли свой специфический характер, то есть не трактовались как отступничество, как диверсия изнутри большой русской нации.

Очень важно осознать, что русификаторские проекты формирования нации или просто культурной экспансии в целом ряде регионов имели и объективно, и в восприятии самих агентов русификации, серьёзных конкурентов. В Западном крае таким конкурентом было польское влияние, в остзейском — немецкое, в Поволжье, Приуралье, отчасти среди киргизов (казахов) — татарское. Причем потенциал русификаторских проектов их активисты часто оценивали как более слабый по сравнению с конкурентами, по крайней мере на ближайшую перспективу. В результате, даже сохраняя в качестве отложенной стратегической цели возможную русификацию эстонцев, латышей, литовцев, башкир, бурят, мордвы, киргизов и т. д., правительство и местные деятели нередко готовы были на текущий момент оказать поддержку формированию особой национальной идентичности этих народов ради того, чтобы заблокировать реализацию более мощных конкурирующих проектов ассимиляции и культурной консолидации¹.

¹ Любопытно, что Н. И. Ильминский, последовательно проводивший такую линию в отношении поволжских народов, систематически подвергался критике за «пренебрежение»

Подчёркивая необходимость ситуационного подхода, призывая уделять больше внимания многообразию сочетаний места, времени, обстоятельств и акторов, говоря о русификациях вместо русификации, мы неизбежно приходим к вопросу о масштабе исторического исследования. Единой политики русификации в масштабе империи не было. Не было единой динамики русификаторских усилий, ассимиляционных процессов и развития локальных национализмов — она, во-первых, различалась по регионам, во-вторых, развивалась не только в институциональном, но и в различных общественных контекстах, наконец, не была линейной. Поэтому «удобный» единый нарратив, с единой теорией, периодизацией, общей моделью — невозможен.

Но это вовсе не значит, что масштаб империи для анализа этих процессов нам не нужен. События общеимперского масштаба по-разному, с разным лагом во времени отзывались в регионах, но масштаб их был именно общеимперским. «Обмен опытом» бюрократии разных регионов, в том числе и за счет кадровой миграции, был важным фактором. Роль «центра» в разных его ипостасях — неотъемлемый элемент ситуационного анализа. Бóльшая сложность, отчасти мозаичность общеимперской истории, возникающая при ситуационном подходе, создаёт серьёзные проблемы для её представления читателю, не позволяет оперировать единой моделью. Но зато она отразит фрагментарность, противоречивость, непоследовательность, которые и были тем общим, что характеризовало политику национализма в империи Романовых вообще, и многообразные русификации в частности.

Рискну утверждать, что для анализа определённых аспектов этой проблемы даже масштаб империи мал. Плотность и многоплановость взаимодействия в области национальной политики между соседствующими друг с другом континентальными империями в рассматриваемый период носит качественно иной характер по сравнению с типичным для геополитического соревнования всех империй использованием «национальной» карты. По крайней мере, с XIX в. понимание многих процессов в области национальной политики предполагает учёт общей картины в макросистеме континентальных империй Романовых, Габсбургов, Гогенцоллернов и Османской. Панславизм был важным фактором внутренней ситуации в империи Габсбургов и в Порте, но его анализ немыслим без России, где он претендовал на роль если не официальной идеологии, то официозной. Панисламизм и пантюркизм претендовали на роль официальной идеологии в Османской империи, но не случайно имели в качестве отцов-основателей выходцев из Российской империи, и оказывали серьёзное влияние на стратегии всех акторов, в том числе и Петербурга, в мусульманских и соседних с ними регионах империи Романовых. Пангерманизм сходным образом связывает Пруссию-Германию и с империей Габсбургов, и с Россией с её остзейским краем.

задачами языковой русификации. Защищаясь, он нередко ссылаясь на приоритет миссионерских задач. В данном случае оказывается очень трудно определить, какие постулаты действительно отражали его мнение, а какие были более ориентированы на то, чтобы впечатлить его критиков, или, наоборот, его покровителя К. П. Победоносцева, который действительно отводил православию ключевую роль.

Целый ряд наций формировался на территориях, в разное время принадлежавших разным империям, а часто и разделённых между ними не только до Первой мировой войны, но и позднее. Польский и украинский вопросы в России невозможно анализировать без учёта Галиции и других территорий, находившихся за пределами империи. Во всех подобных ситуациях в списке акторов должно быть не одно имперское правительство, а как минимум два. Между империями происходил не только обмен идеями или средствами, отправляемыми на поддержку разных движений по другую сторону границы, но и весьма интенсивный кадровый обмен активистами национальных движений. Таким образом, ситуационный анализ не влечёт за собой сужения масштаба исследования, он скорее помогает сломать привычные масштабы и ракурсы национальных или имперских нарративов.

Та динамичная и в методологическом отношении неопределённая ситуация, в которой последние десять лет пребывает историография Российской империи как полиэтнического государства, требует осмысления и новых возможностей, и новых опасностей и ловушек. Диалог историков разных стран, в том числе России и Украины, очень важен для успешного решения этой задачи.

ДИСКУСИЯ

Роман Сенкусь. Перший дискусант професор Чернігівського державного педагогічного університету Костянтин Ячменіхін.

Костянтин Ячменіхін. Во-первых, коллега Алексей Миллер говорил уже о том, что есть определённые трудности в изучении истории российско-украинских отношений XIX в., поскольку действительно об этих отношениях можно говорить только очень условно. И знаете, я это испытываю даже на собственном творчестве и на работе моих аспирантов. Буквально вот такой пример. У нас сейчас на выходе к защите работа моей аспирантки, которая звучит таким образом: «Институт земских начальников Российской империи конца XIX — начала XX в.». Работа выполнялась в контексте так называемых контрреформ Александра III. Поэтому мы писали её в ракурсе российской истории. Специалисты из Киева после ознакомления с работой стали утверждать, что, поскольку много украинского материала, то работу нужно защищать по истории Украины. Аспирантка переделала введение, повезла её в Харьков на апробацию и постановку на защиту. Там ей коллеги говорят: «Ну какая же это украинская история, когда это история Российской империи и институт именно Российской империи? Это чистая российская история!». Аспирантка опять переделала введение, некоторые моменты историографии.

Таким образом, вы понимаете, в чём дело? Здесь у нас с XIX в., конечно, очень большая проблема. Потому что на вопрос «Что есть история Украины в XIX в.?» ответ очень прост: это всё, что касается территории современной

Украины (по крайней мере, я знаю, так принято в наших ведущих институтах — я имею в виду киевские, и в украинской диаспоре). Когда я общаюсь, допустим, с московскими историками, поскольку у меня с Москвой остались связи достаточно тесные, то там, наоборот, считают, что всё, что в границах Российской империи XIX в., — это всё российское и надо рассматривать как историю России. Эти вопросы, конечно, необходимо каким-то образом всё-таки согласовать, и на таких конференциях это есть предмет дискуссии, предмет разговора.

И ещё один момент, который я хотел бы затронуть. Вы знаете, что наши научные работы читают, десятки, может быть, сотни исследователей, любителей и всех, кто интересуется историей. Массовым же потребителям исторической литературы являются либо студенты, или, в большей степени, школьники, которые читают учебники. А учебники всё-таки — это есть квинтэссенция историографических наработок, которые есть на сегодняшний день.

Я, к сожалению, очень плохо знаком сейчас с российской школьной продукцией, я её практически не знаю. Не могу сказать, что там пишут о наших взаимоотношениях, но то, что я читаю в украинских учебниках, меня не совсем устраивает и, вы знаете, очень сильно удивляет. Например, я не понимаю терминологию Русско-французской войны 1812 г., в которой Украина занимала «выжидательную (?) позицию». Это чёрным по белому написано в учебнике для 9-го класса. Или такой пассаж: уроженец Черниговской губернии, известный скульптор Иван Мартос — «прислужник царского режиму» и «ставив пам'ятники царским сатрапам». Я думаю, что вот от таких вещей необходимо быстренько, очень быстро уходить. Прошла информация о том, что вроде бы начинает работать украинско-российская комиссия о согласовании «болевых» вопросов при написании школьных учебников. Но, вы меня извините, тут про «чипы в голове» уже говорили. Ведь эта информация надолго закладывается в сознании молодого поколения.

Тем не менее, проблема сохраняется, и это настораживает. Поэтому вношу предложение, чтобы подобные встречи, в том числе и с русистами в Украине, проходили регулярно. Ну, не раз в год — возможно, это будет трудно, а хотя бы раз в два или три года. Необходимо собираться и обсуждать эти проблемы. И я надеюсь всё-таки, что Чернигов, может быть, станет в будущем в определённой степени центром русистики в Украине. Возможно, удастся здесь сформировать какую-то институцию по типу ассоциаций. Ну, а пока я жив, я постараюсь это продвинуть. Спасибо за внимание.

Роман Сенькусъ. Дякую. Другий дискусант, доктор Валентина Шандра, досвідчений архівознавець, співробітник Інституту історії України, лавреат премії ім. Михайла Грушевського. Авторка монографії про Малоросійське генерал-губернаторство. Прошу.

Валентина Шандра. Шановні колеги! Тепер ми можемо говорити про те, що мав рацію Іван Лисяк-Рудницький, коли кілька десятиліть тому сказав – XIX ст. насправді найменш вивчена доба української історії. І це не IX ст. і не X чи XI, а це те століття, яке ще недалеко, не за горами, і ми його так добре бачимо. Для того, щоб професору Міллеру, може, трошки легше жилося, я теж повинна сказати, що коли приступала до вивчення своєї проблеми «Інститут генерал-губернаторства в Україні...» і затверджувала собі тему, один дуже поважний професор, завідувач кафедри сказав – це не може бути предметом дослідження тому, що йдеться про історію Російської імперії, це не є українська історія, і такі питання просто навіть ставити недоречно. Тут я нічого нового (в тій низці ілюстрацій, яка вже тут прозвучала) не можу сказати. Єдине – така позиція говорить про те, що найближчим часом, напевно, в цій ситуації мало що зміниться. Адже, коли професор і завідувач кафедри готують студентів, майбутніх науковців така його позиція практично виключає цю проблему як наукову.

Чомусь мені здається, що саме XIX ст. стало чи не найбільшою жертвою отої політизації науки, яка відбувається впродовж оцих останніх років. Можливо, справді, через те, що за такий короткий період на голови і наших науковців, і всього широкого загалу, було висипано стільки всякої негативної інформації — я маю на увазі не негативну інформацію як таку, а інформацію про жорстокість Росії періоду 1920—30-х рр., у тому числі голодоморів, концтаборів, потім подій Другої світової війни, — що це знайшло надзвичайно негативне відображення і пряме перенесення на події XIX ст. Часи XX ст. і період Російської імперії XIX ст. певною мірою стали сьогодні в масовій свідомості практично тотожними. Це призвело до того, що вивчення проблем — складних чи нескладних, але будь-яких проблем XIX ст. — ставало просто неможливим.

Сьогодні можна спостерігати поділ досліджень відповідно до двох тенденцій. Перша – стверджується, що це не є наша історія, і досліджуються лише ті питання, які можна назвати «яскраво українськими». Друга тенденція – багато проблем української історії розглядаються лише історією України. Але зовсім не враховується той контекст, що Україну XIX ст. не можна розглядати інакше як частину Російської імперії. І говорити про історію України як про якусь самодостатню, виключаючи її входження до Російської імперії, — то справді ненауковий підхід.

Який вихід із цієї ситуації, здавалося, можна було б запропонувати? На нашу думку, для проблем XIX ст. дійсно бракує елементарних позитивістських знань. Навіть не хочу говорити про радянську історіографію, в яку було введено, можливо, багато фактологічних знань, але тенденційність у їхньому доборі і трактуванні призвела до того, що ми сьогодні не маємо, в принципі, «фактичної» історії, фактів. У нас немає добрих хронік, немає наукової періодизації XIX ст., у нас немає і справді наукової концепції XIX ст. Очевидно, добродій Кухарук забув сказати про дослідження Ярослава Грицака.

Може, це одна із найкращих на сьогодні праць, до якої потрібно звертатися. Але оскільки всі проблеми там зведено до формування модерної нації, то дуже багато явищ в українській історії XIX ст. залишаються під питанням. Або ж цю модель треба доопрацювати, бо вона просто не на всі випадки підходить...

То який же треба було б шукати вихід? На нашу думку, перш за все необхідно з'ясувати проблему: «Що таке взагалі імперія і Російська імперія для історії українських земель?» Такий підхід передбачає розгляд історії українських земель на час їхнього перебування у складі Російської імперії не лише через етнопонаціональні статуси, а й через соціальні угруповання. Мається на увазі те, що в різний час різні соціальні угруповання по-різному трактували події. Наголошую й звертаю Вашу увагу на те, що Російська імперія ніколи не була статичною, а, навпаки, динамічною. Процеси, що відбувалися в Російській імперії, скажімо, на початку XIX ст., зовсім не можна співвідносити як тотожні процесам кінця XIX або початку XX ст.

Тому, на нашу думку, для того, аби зробити тут прорив, треба розглядати правовий, або юридичний, статус українських земель у складі Російської імперії і те, як він змінювався протягом певного часу. Іншою проблемою, яка могла б також прислужитися для змін в українській історіографії зазначеного періоду, є розгляд оцінки імперії через різні соціальні угруповання. І потім, на наш погляд, праця Бориса Миронова — хоча тут і прозвучало, що вона знайшла, до певної міри, якийсь негативний відгук — є для нас позитивним фактом, тому що автор дуже багато проблем української історії у своїй праці не зачіпає. У мене склалося таке враження (не знаю, може, воно й помилкове), що ми також маємо право досліджувати цю історію, цей етап.

Бо, справді, якщо подивитися на всі проблеми XIX ст., то ми не маємо добре вивченої історії ні формування, ні становлення, ні перебування українського дворянства в системі Російської імперії, ні добре розписаної на рівні фактів історії інших соціальних угруповань у цей період, у тому числі українського козацтва, купецтва тощо. Вивчення цих соціальних угруповань і тих механізмів, які дозволяли їм співіснувати на українських землях (і, зокрема, державних механізмів), могло стати ось тим ключиком чи інструментом, який, до певної міри, дозволив би нам при всьому тому багатстві джерельної бази починати вивчати історію XIX ст. І, звичайно, в такому разі ми набагато ширше побачили б інтереси власне Російської імперії й інтереси в імперії — українського етносу і української нації. І тоді ми б скоріше зрозуміли, коли відбувся процес формування української нації та її переходу від етнічного стану до національного. Зрештою, це лише штрихи до того, що українська історія XIX ст. має право на існування.

Роман Сенькусь. Дякую. У нас залишилося приблизно двадцять хвилин, так що є ще досить часу для питань і зауваг. Прошу наших двох доповідачів подати свої заключні зауваги. Тож, прошу ставити питання. Прошу, пані Тамара Демченко.

Тамара Демченко. Хотілося б звернути увагу ще на одну особливість теми «Україна в складі Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст.». І доповідачі, і дискусанти говорили в основному про історію ХІХ ст. Що ж стосується сімнадцяти чи чотирнадцяти років (якщо брати за відлік часу початок Першої світової війни) ХХ ст., то вони випали з поля зору. Разом з тим, значення цієї доби в історії імперії, тих процесах, що відбувалися в російському політикумі, українському національно-визвольному русі важко переоцінити, але вона якось постійно залишається поза увагою істориків.

І друге. Якщо продовжити думку шановної пані Валентини Шандри, то в українській історіографії немає літератури, присвяченої персоналіям ХІХ — початку ХХ ст. Судячи з усього, цікавих, яскравих, непересічних особистостей, які жили і працювали заради української справи, було чимало, але наукові біографії з'являються дуже рідко. Візьмемо, наприклад, Олександра Яковича Кониського. Остання велика розвідка про нього, написана Володимиром Дорошенком, датується 1955 р. Через декілька років будемо відзначати 170-річчя з дня народження цієї, як на мене, видатної постаті в історії української громадської думки, літератури і культури. Варто подбати вже зараз, щоб ювілей не пройшов непоміченим ні вченими, ні українською громадськістю.

Ярослав Пеленський. В історіографіях ХХ ст. часто повторювалася та сама ситуація у ставленні до імперії, яку обговорюємо й ми. Австрійська історія, угорська історія, чеська історія і т. д. — всі перейшли через схожі процеси. Різницю я вбачаю лише в нашому певному спізненні. Адже суто австрійська, угорська та інші історії творились у період між Першою і Другою світовими війнами, а до того були історії імперій, потім національні історії, потім регіональні історії. Нині вони мирно співіснують, вивчаючи історію як усієї Габсбурзької імперії, так і австрійську чи угорську історію її колишніх земель. Як слушно говорив колега Міллер, нині старі границі штучно усуваються, і цієї ситуації не уникла ні Україна, ні Росія. Припускаю, російська історіографія перейде через той самий процес, що й польська у післявоєнні часи. Там давніше історики вивчали як нібито польські всі землі, що входили до польської держави, натомість нині почали вивчати ті імперії, до яких належали польські землі.

Що ж до самої історії імперій ХІХ ст., то тут насуваються свої проблеми. Скажімо, Варшава останньої чверті ХVІІІ ст. — це більш-менш та сама Варшава, яка за кілька десятиліть стане містом іншої імперії. Тим часом є чимало фахівців, які займаються російською імперською історією, не маючи анінайменшого уявлення про польсько-литовську Річ Посполиту ХVІІІ ст. Себто людину, що народилася й прожила половину свого свідомого життя в Речі Посполитій, а половину — в Російській імперії, вони вивчають так, нібито це була одна й та сама людина. Я розумію, що державні кордони важливі, але не можна забувати й про ширший культурний простір, особливо коли йдеться про українські чи польські землі, які належали до різних імперій. Наприклад,

абсурдно було б вивчати український рух кінця ХІХ ст., виключаючи з нього Галичину. Пам'ятаю, як колись у Дніпропетровську вийшов друком підручник про джерела до історії України, де, серед іншого, були представлені так звані «отечественные источники». Автори зарахували до них «істочнікі» Російської імперії, а «Жерела до історії України-Руси», що були видані у Львові, сюди не потрапили — слід розуміти, як «заграничні». Ми мусимо остерігатися такого абсурду.

Георгій Касьянов. Є міркування з приводу виступу пана Міллера. По-перше, я відразу згадав закінчення «Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» Миколи Гоголя: «Скучно на этом свете, господа!». Тому що те, що відбувається в Росії з офіційним нарративом, інституційно настільки нагадує те, що відбувається в Україні, що просто «скучно становитися жить». Звідси я прийшов до такого міркування, яке хибує — відразу попереджу — на такий вульгарний соціальний детермінізм і функціоналізм. Воно полягає в тому, що ми постійно наражаємося на чийсь інтереси. Є інтерес політичної еліти, є інтерес локальних (професійних та інших) груп — академічного істеблішменту, як сказав пан Міллер. А є інтерес колосальної маси викладачів, який полягає в тому, що в них немає інтересу. Вони пасивно чекають, що їм зверху дадуть якісь «провідні інституції» і в них просто немає часу на те, щоб мати якийсь серйозний інтерес. Бо, як уже сказала пані Яковенко, 900 «горлових» годин, навіть за новим Законом «Про вищу освіту» — це смерть усьому.

Отже, коли ми говоримо про те, що відбувається в історіографіях, маємо говорити і про цей інтерес. Він полягає в тому, що і в Україні, і в Росії зараз реалізується так званий «національний проект». Якщо реалізується «національний проект», цілком очевидно, що частина істориків (тим більше офіційних) приречена писати етнічну історію. А якщо вони приречені писати історію певного етносу (титульного, чи як його називати?), то вони приречені на те, щоб вступати в конфлікт із іншою тенденцією, яка породжена якимось глобальнішим зсувом, тобто глобалізмом, і тим драйвом до постмодернізму чи як це називається... Отже, це одне міркування.

Друге міркування. Я звернув увагу на те, що на всіх секціях, які вже були, казали про одне й те ж: що є документи, є фактографія, яку історики не використовують. У зв'язку з цим пригадав один комічний епізод. Тут сидить мій аспірант, якого я попросив написати статтю про Валувський циркуляр до енциклопедії. Ми не змогли знайти текст Валувського циркуляра, а тільки знаходимо всюди в усіх публікаціях його інтерпретації, мов, був такий циркуляр — «не було, немає і бути не може» і т. д. Все. Спробуйте написати. Я почав шукати. Єдине місце, де я знайшов аналіз тексту, — в статті Девіда Сондерса з Ньюкаслського університету, де він посилається на текст. Мені здається, що в професійному сенсі для істориків це дуже цікаво і вимагає обговорення.

І третій момент. Я давно займаюсь методологіями. То й звернув увагу на цікавий момент. От зараз ми говоримо про ХІХ ст. На моє глибоке переконання в українській історії ХІХ ст. в багатьох моментах не закінчилося; і те, що зараз іде реалізація «національного проекту», — це ХІХ ст., «класика». І тому українські історики, наприклад, приречені на те, щоб мати справу з бородою Михайла Грушевського постійно і вичісувати її, викохувати і т. д. А я не знаю, з якою «бородою» мають справу російські історики. Слава Богу, «борода» Карла Маркса трошки мінімізувалася. Отже, коли ми говоримо про ХІХ ст. (і ми знову повертаємося до проблеми термінології), дуже цікаво визначити, що мається на увазі під ХІХ ст. Якщо реалізація «національного проекту», то ми зараз, на початку ХХІ ст., значною мірою перебуваємо в ХІХ ст. Ось такі рефлексії. Сподіваюся, що вони щось додадуть до загального неспокою. Дякую.

Роман Сенькусь. Прошу, Сергію Плохій.

Сергій Плохій. Слухаючи доповідачів і досить песимістичну оцінку щодо досліджень з історії Російської імперії як багатонаціональної імперії, мені подумалося, що ми дуже часто звинувачуємо імперію, імперські процеси гальмування національних історій, «національних проектів», але якщо подивитися на написання історії імперії як багатонаціональної одиниці, то фактично вона до цього часу ще не написана, і вона є головною жертвою, скажімо, розвитку історіографії в ХІХ і ХХ ст. Дивно, але тільки-тільки з'явилася перша спроба такого опису Російської імперії як багатонаціональної одиниці. Це робота Ан. Каппелера. Саме такий підхід до написання історії імперії, на нашу думку, має значну перспективу і в Росії, і в Україні.

До кінця ХІХ ст. з'явилися проекти написання історій в імперіях, і Російська не стала виключенням (у тому числі Бритійська, Австро-Угорська і т. д.). Йшлося про проекти написання історії панівної держави, а також її панівної нації чи панівного народу. І, до певної міри, лише в умовах ССРСР намагалися долучити до російської історії також історію складових частин ССРСР: як з'являється держава Урарту, там і є початок «советской/российской истории» і т. д. А проект написання історії Російської імперії як багатонаціональної держави фактично ніколи не був завершений і, на наш погляд, це напрямок подальшої роботи і виправлення тієї кривди, яка зроблена в імперській історії, так чи інакше.

Перспектива також полягає в порівняльному аналізі, зокрема розвитку Російської, Бритійської, Австро-Угорської, Оттоманської імперій. І в цьому розумінні Україна й український матеріал можуть дати унікальну нагоду зробити такі порівняння (наприклад, співставити український рух у Російській, Австро-Угорській імперіях; можливі також якісь інші напрями). І певні досягнення «національного проекту» в історіографії національної історії можуть бути, звичайно, використані для нового підходу до історії імперії. Дякую.

Наталя Яковенко. Шановні колеги, слухаючи дискусію про предмет, до якого не маю жодного дослідницького стосунку, я все-таки не можу втриматися від певних аналогій, а одночасно й застерегти Вас від надмірного, як мені здається, оптимізму. Приклад тієї не імперії, але теж великої держави, якою я займаюся, — Речі Посполитої — показує, що історичну спадщину такої держави добре ділити тільки тоді, коли від самої держави не залишається ані сліду, ані пороку. В цьому сенсі нібито найлегше було впоратися з Київською Руссю, чиї «народи» ще були молоденькими, й законів успадкування не знали, але й тут не обійшлося без проблем. Що ж тоді говорити про доросліші та ближчі до новітніх часів «народи», претензії чиїх нащадків до спадку прадідів суттєво ускладнилися. На прикладі Речі Посполитої я б констатувала, що «найсправедливіше» це відбувається у тому випадку, коли і саму акцію, і її «термінологічне забезпечення» ініціює титульний народ великої держави, хоча й тоді справа просувається повільно. Скажімо, польські історики перейменували колишню «історію Польщі» на «історію Речі Посполитої» ще в другій половині 1960-х рр., але тільки сьогодні це стало термінологічною нормою, та й то не загальноживаною, а швидше елітарною, коли в професійному середовищі говорити про «історію Польщі» (а не про «історію Речі Посполитої») стало ознакою поганого тону. Стосовно ж пересічного поляка — споживача цієї історії, то той, упевнена, й досі не сумнівається, що в XVII—XVIII ст. його держава називалася «Польщею», а відтак усі події, що відбувалося на теренах Речі Посполитої, — це спадщина не річпосполитської, а «польської» історії. Отже, такі мутації історичної свідомості потребують тривалого часу і, в принципі, навряд чи мають шанс бути сприйнятими на всій території колишньої імперії, коли ініціатива йде від її «поневолевих» народів — ініціатива, що розцінюється як прояв націоналізму чи ще якогось «ізму», чи політичної незрілості, чи й просто інтелектуальної недостатності.

Звичайно ж, фахівці розуміють, що Російську імперію поділити неможливо і що все, що відбувалося на території України в XIX ст., є частиною історії Російської імперії. Це настільки очевидно, що ми, як мені здається, почали з конференційним оптимізмом ототожнювати свої *ria desiderata* з реальною ситуацією, себто зі сприйняттям історії за межами вузького фахового середовища. Ось, мовляв, ми тут зустрілися, домовились, і з наступного понеділка вже стане краще, а як ми будемо зустрічатися регулярно, то за декілька років усе й узагалі налагодиться. Та нічого не налагодиться: на це треба десятки й десятки років! Але дещо, принаймні, могли б зробити й ми, вносячи корекції до шкільних підручників та провадячи якусь публічну дискусію.

Тому завершу закликком редактора «Українського гуманітарного огляду». У його сьомому випуску є довга рецензія саме в цьому ключі — Кімітаки Мацузато на книжку Валентини Шандри. Запрошую всіх до продовження дискусії, аби ця проблема прозвучала, аби увійшла до понятійного апарату та інтересів українських істориків. Передусім українських, бо припускаю, що в Росії на сьогодні цей сюжет не надто перспективний. *(Дехто висловлює заперечення)*. Ні? Тоді добре, дякую.

Володимир Коваленко. Я дозволю собі буквально пару слів. Правда, пані Наталя висловила майже все те, що я збирався сказати з того ж приводу, тому, з Вашого дозволу, напівжартома.

Подивіться по наших трьох секціях. У першій секції ми з панями Ричкою і Данилевським говорили про книгу Велеса, про те, що не вистачає джерел. У другій секції з'ясувалося, що вже пані Тетяні Яковлевій тему закривали і забороняли. В третій секції забороняли вже обом: і авторам, і дискусантам. Наступна секція у нас — революція 1917 р. (*Сміх у залі*). Панове, давайте робити перерву на каву, бо або крейсер «Аврора» впливе, або зайде «матрос-партизан Желєзняк» і скаже: «Кончилось Ваше время!»

Ну, а тепер трошки серйозніше з цього приводу, хоч і теж не зовсім. Процес абсолютно реальний. Особливо ті, хто проходив розлучення подружжя, знають, що перші десять років дуже боляче, а потім воно або попустить, або зовсім паралізує. (*Сміх і шум у залі*). Дякую.

Олексій Толочко. Обмежусь буквально ще кількома зауваженнями. Мені здалося, що в підтексті цієї дискусії так чи інакше лежить теза Олексія Міллера, страшно мені симпатична: «Писати історію не в національному ключі, як ненаціональну історію». Мені здалося, що доктор Сисин, очевидно, опанував ці ідеї, виставивши нам за приклад велику історію великої нації — Чехії і взагалі міжвоєнний досвід, який, я б сказав, є досить суперечливий. І, за винятком Чехії, то все були не надто симпатичні режими.

Але зверніть увагу, що ми вже таку ненаціональну історію репродукуємо нашою програмкою. У нас ця історія не суцільна, вона вже має величезні перерви. У нас є історія Київської Русі, після неї, як сказав би літописець, «тишина бысть» або «не бысть ничтоже», і зразу 1654 р., після якого знову «не бысть ничтоже» і знову ми перескакуємо в ХІХ ст. Наша історія має ці перерви, і їх треба визнавати. З цією історією не треба боротися, її не треба ламати, її не треба вганяти в ті, так би мовити, стандарти ХІХ ст., які ми успадкували і які нам досі здаються добрими, бо всі європейські нації так колись робили.

Очевидно, що історія може давати власну відповідь на виклики того, що на професійному жаргоні звать «постмодернізмом», який мало хто знає, що воно таке, але всі не люблять. І з цим методологічним викликом нам також треба буде щось робити, якщо наші дисципліни хочуть бути дисциплінами модерними. Досі ми намагаємося ховатися від цих викликів. Дякую.

Владислав Верстюк. Мені дуже не сподобався той похоронний тон, що тут звучав. Хотів би зазначити, що Іван Лисяк-Рудницький років сорок тому написав, що історія ХІХ ст. була провальною. За останні десять років у цій царині зроблено так багато, як, може, ні в одній іншій. Мене здивувало, що нашу пострадянську історіографію звели до якихось регіональних і таких дуже погано означених ділянок: щось там робилось у Донецьку, щось — у Дніпропетровську і т. д.

Я думаю, що доповідач повинен був би сказати про піонерську роботу Сергія Єскельчика, який фактично відкрив для великого українського загалу англomовну літературу з національного питання, і цю ідею потім підхопив Ярослав Грицак, надзвичайно сильно розвинувши її. Чому не треба писати національну історію? Я цього не розумію, адже ХІХ ст. — це фактично становлення національних історій (як російської, так і української). Чи завершилося «ХІХ ст.», тобто формування цих історіографій, чи не завершилося — інше питання, але ж це не означає, що цим не треба займатися. Ми маємо чудові роботи Анреаса Каппелера і Данієля Бовуа (деякі його праці перекладено українською мовою), але вони чомусь так слабо використовуються, що мене це дивує. Або ж роботи Романа Шпорлюка (зокрема «Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста»), а також праці самого Георгія Касьянова з питань націоналізму — це є величезні підказки і здобутки останніх десятиліть.

Отже, тут, з одного боку, є величезні зрушення, а з другого боку, є цікаві роботи про Галичину. Я теж згоден, що зводити все до формулювання «Україна в складі Російської імперії», але без Галичини в ХІХ ст., зовсім некоректно, адже це ж ніби дві сполучені посудини. Подивіться, які колосальні підказки дав Олексій Міллер своєю книжкою, причому, очевидно, досить провокативною для російського наукового світу. Це тому, що ХІХ ст. можна розглядати не тільки як становлення українського націоналізму й української нації, а й як альтернативний процес (автор ставить такі питання, як «Чому Україна не була поглинена Російською імперією?» дає відповіді на них). І в той же час — Галичина. Ми завжди говорили про згаданий Валуєвський і, особливо, Емський укази як про щось українофобське, страшне, але погляньте з другого боку: саме Емський указ просто кинув Галичину й Наддніпрянську Україну в обійми одна до одної. І з цих обіймів, фактично, й виросла сучасна українська політична нація. Це надзвичайно цікаві процеси...

На мій погляд, в цьому плані зроблено суттєві зрушення. Можливо, якоїсь усталеної концепції ще немає, але тут ми просунулися досить далеко, і не помічати цих успіхів було б неправильно. Дякую Вам за увагу.

Роман Сенькусь. Година третя тридцять п'ять. Я дозволю Вам постскрипт на вісім хвилин.

Олександр Кухарук. Дозвольте почати з останнього запитання. Пане Верстюк, я з Вами погоджуюсь у головному. Проте необхідно враховувати часовий ліміт. Доповідь розраховувалась на сорок хвилин, а слово дали на двадцять. Тому довелося сконцентруватись на найболючіших проблемах. Дійсно, можна згадувати роботи докторів Сергія Єскельчика, Ярослава Грицака, але можна згадати й масу інших прізвищ уже в негативному контексті. Природно, є наукові прориви, проте спостерігається й падіння середнього рівня досліджень.

Звичайно, за десять останніх років українською історіографією зроблено надзвичайно багато. Однак, як на мою суб'єктивну точку зору, для української історіографії Російської імперії XIX ст. більш продуктивними мабуть, були, 1960—70-і рр., як за кількістю наукових праць, так і за їх тематикою. Що й і зрозуміло, оскільки це певною мірою був час грюндерства, час наукових проривів після жахливих 1930—50-х рр.

Тому я все-таки погоджуюсь із паном Верстюком, не зовсім погоджуюся з панами Міллером і Толочком, що ми маємо зараз до кінця пройти процес створення національної історіографії. Зараз звучить як лейтмотив: ми маємо створити національну історіографію. Тобто повторити те, що створено іншими в XIX — на початку XX ст.

Проте це неможливо за старими зразками, оскільки настав інший історичний період. Отже, створення сучасної національної історіографії має відбуватись не поетапно, а одночасно з дослідженням ключових питань сучасної історичної науки та вивченням найгостріших проблем: взаємовідносин української та російської культур, етнонаціонального розвитку, України в Російській імперії тощо. Доки існує певна «чорна діра» в дослідженні XIX ст., вона буде втягувати й інші проблеми.

Не можу не погодитись із пані Шандрою щодо окресленого нею переліку ключових проблем за межами дослідженого (вони, в принципі, були мною перераховані). Зі свого боку можу додати такі проблемні питання, важливі для російської й української історіографії, як не просто купецтво, а буржуазія, якої, за термінологією Річардом Пайпса, в Росії не було. Народницька школа традиційно твердить, що української буржуазії не було. Але, в принципі, вона ж існувала. Ми чомусь звикли говорити про українське селянство як щось однорідне і в XVII ст., і у XVIII ст., і в XIX ст., і на початку XX ст. Або ж традиційна тема соціально-економічних досліджень — державні селяни в Україні. Та не було практично державних селян в Україні. Існували категорії вільних сільських обивателів та інші прирівняні до них категорії населення, віднесені до відання Міністерства державних маєтностей. Державні селяни — це чітка, юридично і часово визначена категорія населення певних регіонів, в основному на півночі Росії (це не селяни: якби козаку сказали, що він — селянин, я не ручався б за здоров'я того, хто це сказав). *(Сміх у залі)*. Поряд з питаннями трансформації селянства до практично недосліджених належать трансформаційні процеси в середовищі козацтва, дворянства в Україні.

Ще одна проблема, вивчення якої інтенсифікується, — церковна проблематика, проте грань між дослідженим і недослідженим наближена в бік останнього. Питання ролі церкви (в першу чергу православної) на Україні як провладної структури, але з певною опозицією до влади, належить до практично невивчених. Як вона, наприклад, вплинула на культуру? І це лише початок переліку тем, які вже давно в основному досліджені історичною наукою в інших країнах Європи.

І ще одна тема, яка пунктирно була визначена, — розширення кола дослідження в уже, здається, досліджених періодах із залученням нових джерел та методик їх використання з метою вичленування з «російського масиву» в історіографії українського компоненту, тобто дослідження проблем, яких раніше не існувало для радянської історіографії або відбувалося вироблення усталених підходів у вигляді «тем, яких нема».

У Петербурзі і Москві, приблизно така ситуація існувала свого часу з польською історіографією. Певний час історична думка незалежної Польщі перебувала в нерівноправному становищі і переживала схожі проблеми.

Що стосується зауваження Володимира Коваленка, я повністю з ним згоден і хочу додати, як приклад, ще одного виступаючого, якому теж не дозволяли, в принципі, займатися його темою. І шанованому мною завкафедри, професору Костянтину Ячменіхину теж не зразу затвердили тему: мовляв, яка «аракчєєвщина», які військові поселення? А він говорив у Московському університеті приблизно таке: «А чи були військові реформи в 1830—40-х рр.? Їх же не було! Звідки вони взялися?» Так що для ХІХ ст. «теми, яких нема» — це, в принципі, загальна картина.

Що стосується зауваження пані Тамари Демченко, то початок ХХ ст. побіжно було згадано. Я вважаю, що йому найбільше з цього періоду (ХІХ — початку ХХ ст.) пощастило (або, навпаки, не пощастило), оскільки саме початком ХХ ст. займалися відразу дві кафедри: історії ХІХ ст. та історії КПРС. Відповідно, кількість спеціалістів з періоду початку ХХ ст. значно більша, ніж з відрізка всього ХІХ ст. Щодо персоналій, то, дійсно, з одного боку їх мало, а з іншого боку, мені здається, персоналій в історії ХІХ — початку ХХ ст. занадто багато. Може, не на рівні монографій, але на рівні дисертацій, публікацій тощо. Скільки їх було присвячено Софії Русовій, Михайлу Драгоманову, Володимирі Антоновичу? Звичайно, цими постатями займатися простіше. Як найпростіше написати дисертацію? Взяти персоналію! Особливо, якщо про неї вже хтось писав років за 40—50 до тебе. Звичайно, при такому підході, маса цікавих з історичної точки зору людей залишається поза увагою.

Я теж не хотів би зауважувати, що доповідь така вже надто оптимістична чи надто песимістична. Просто триває науковий процес, і не лише з боку титульної нації. Ще десять років тому в Москві, скажімо, відкидалося саме існування українського питання і не сприймався термін «Російська імперія». Він не сприймається до цього часу деkim у Москві і, до речі, в Україні. Зараз термін «Російська імперія» став цілком науковим і допустимим.

Щодо теми, то охопити всі роботи, які були випущені, дійсно, важко. Загалом, ХІХ ст. — це одне з найпроблемніших століть. Це тому, що є постулат: «чиста історія закінчується в 1812 р.», а далі йде суміш історії та політики. І ми цей період національної історіографії маємо дослідити паралельно, виходячи на рівень методології європейських досліджень, щоб надолужити те, що зроблено в Європі за двісті років.

А що стосується «бородатих істориків» з періоду ХІХ ст., які мають висіти в Росії замість Михайла Грушевського, то я вважаю, що вони вже були, з короткою борідкою й вусами, і їх прізвища відомі: Олександр Корнілов, Олександр Пресняков, Олександр Кізіветтер, можливо, Андрей Зайончковський.

Роман Сенькусь. Дякую. Пане Олексію, прошу належно завершити нашу дискусію протягом п'ятьох хвилин.

Олексій Міллер. Есть одна такая довольно большая тема, прозвучавшая практически во всех выступлениях — что народы-наследники Австрийской империи прошли определённые этапы в историографии, и то же самое должно произойти с народами-наследниками Советской империи. Так, да не так — вот в каком смысле.

Когда в межвоенный период национальные историографии (чешская, венгерская и т. д.) писались фактически за океаном, никакой индустрии вот этих национальных историографий, например, не было. Они не существовали. Сегодня упомянутые сюжеты, исследуемые в Украине, в России и ещё где-то — на самом деле только небольшая часть огромной индустрии, занимающаяся ними. Это очень сильно меняет ситуацию, например, в том смысле, что создает разные «рынки». Поэтому, когда мне кто-то запрещает что-то делать в Москве, я не становлюсь несчастным, потому что у меня в некотором смысле другой «рынок»: я не в академии зарабатываю деньги, но я в России печатаюсь. Это как бы разные вещи, что делает меня абсолютно независимым.

На мой взгляд, прав Григорий Касьянов – заказ существует. Но проблема заключается в том, что строиться под него и выполнять — вопрос убеждений. Как мы знаем, академия делает вид, что платит (что у Вас, что у нас). И поэтому речь не идет о вопросе жизни и смерти — хлебушка на детей заработать. Хочешь строиться под заказ — стройся; не хочешь — не стройся, ищи другие возможности. То есть совсем не обязательно все будет происходить вот таким образом, по крайней мере, в таком монологическом режиме. Поскольку это не было возможно в межвоенный период, но возможно сегодня, то я здесь, всё-таки, буду оставаться оптимистом — вместе с Алексеем Толочко.

И теперь, почему украинская проблематика будет всё больше интересовать русских историков? Оказалось – невозможно так вот запросто сделать с историей России как этнической историей ту же самую операцию для того, чтобы понять, что такое эта русскость, где границы этой русскости (территориальные, культурные, религиозные — Бог знает какие). Это всё абсолютно размыто. Гигантская тема русификаций, «русификаций» во множественном числе потому, что это крайне разнообразные процессы. Напомню Вам, что в русском языке существовало два слова: одно слово — «обрусить» (понятно, что это значило), а другое слово — «обрусеть», и эти процессы шли именно в очень разных плоскостях. Соответственно, когда историки, которые хотят заниматься историей

России, русского этноса или чего угодно такого, начинают пытаться определить: а где, а что? Где хотя бы центр империи (даже не обязательно в этническом смысле)? Это то, о чём пишет Кимитака Мацузато в упомянутой рецензии. Они тут же упираются в пространство современной Украины, в разные концепции, разные проекты, разные роли разных регионов в составе этой империи и, поэтому, они неизбежно будут влезать в эту проблематику. Так что я думаю, что всё-таки люди этим займутся.

Ещё одну такую вещь забыл сказать. Упомянуты были две книги. В-первых, Андреаса Каппелера, и Сергей сказал про нее: «Вот только вышла книжка Каппелера». Это английский перевод только вышел, а книжка — в 1992 г. И, с моей точки зрения, эта очень хорошая книжка завершает определенный этап. И во многом последующая историография стоит как бы у неё на плечах, но она открывает уже другой этап. В частности потому, что Каппелер потерял русских, описывая эти процессы в России как в многонациональной империи. У него русских в этой книжке не оказалось. Джон Хоскинг попытался восполнить этот пробел, но у него ничего не получилось, потому что уровень исследования не позволял это сделать. Если вы посмотрите сегодня, что пишут Роберт Джераси, Пол Верт и Теодор Виск в США, Вейн Доулер в Канаде, Андреас Реннер в Германии и ещё много-много людей, то вы увидите, что они все «ломанулись» в эту проблематику; и степень методологической «утонченности» того, что они делают, сегодня несравненно выше. Книжка Каппелера уже устарела.

В заключение у меня к вам такая шуточная просьба. Чтобы никто не говорил, что периоду не повезло, я бы и дальше делил хронологически. Я бы сказал — не с начала XX в., а с 1905 по 1914 г., когда открылась система в политической смысле. Посодействуйте, в конце концов, Ольге Андриевской опубликовать свою книгу об украинском вопросе накануне Первой мировой войны.

Олександр Кухарук. Зауважу, що, дійсно, на Заході робиться дуже багато, але до останнього часу в них теж існувала проблема з джерельною базою. Тому доводилося працювати з непрямыми даними. Справді, якщо є проблеми з джерелами, повинен бути дуже скрупульозний аналіз.

Що стосується згаданої тут ще однієї книжки Бориса Миронова, я мав щастя спілкуватися з автором у той час, коли він її писав. Можете повірити, що українська проблематика під час його роботи над книжкою, принаймні, пару місяців, по 2—3 рази на тиждень обговорювалась. Можливо, це і посприяло тому, що він дещо викинув з цієї книжки. (*Сміх у залі*). А щодо Бориса Миронова, то він, здається, пройшов той самий шлях, як і зазначені тут попередніми дискусантами історики, які в радянський час не згадували возз'єднання, а після цього почали згадувати. У 1970-і рр. він належав до опозиційних студентів Ленінградського університету, а зараз написав дійсно чудову фактографічну (в кращому сенсі цього слова) книжку. Але все-таки доводити те, що Російська імперія була чудова і уряд був розумний, знаючи, до чого це призвело в 1917 р., — історія це не підтвердила...

Роман Сенькусь. Дякую Вам усім за цікаву секцію.

Революція 1917 року: проблеми інтерпретації

Головує: *Ярослав Пеленський*

Доповідачі: *Лев Протасов, Владислав Верстюк*

Дискутаннти: *Володимир Бойко, Олександра Кудлай*

Лев Протасов

НЕЗАБЫВАЕМЫЙ 1917-й: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

Некогда мэтр советской историографии Е. Н. Городецкий назвал историю Октябрьской революции «вечнозелёной» темой. Кто бы мог в 1968 г. усомниться в справедливости этой оценки, которая вовсе не была обязательной данью официозу, как не мог никто тогда предположить, что произойдёт и с самой страной «победившего социализма»?! Ныне, когда ажиотаж вокруг темы прошёл, а круг исследователей сузился до минимума, можно найти удовлетворение хотя бы в том, что мода в науке, соблазняющая дилетантов от истории, противопоставлена спокойному и объективному поиску.

В своё время Р. Ю. Виппер отмечал, что в переходное время история из наставницы жизни, каковой её считали древние греки, сама становится ученицей. Историографическая ситуация 1980—1990-х гг. подтвердила эту сентенцию и отразила тесную взаимосвязь отечественной исторической мысли и состояния власти и общества. Создание современной парадигмы представлений о 1917 г. шло в последовательности, отражавшей степень идеологизации и политизации исторического знания, табуированности конкретных тем и сюжетов. Критический их пересмотр начался не с самого Октября, а с «периферийных» тем, не ставивших под сомнение «главное событие XX века», но предлагавших более цивилизованные альтернативы реальному постоктябрьскому ходу истории: коллективизация деревни, индустриализация города, Гражданская война, внутрипартийная борьба 1920-х гг., террор 1930-х и т. д. Лишь в последнюю очередь критический дискурс затронул события 1917 г. Эту динамику легко проследить по изданиям типа «Историки спорят»: призывы «назад к Ленину», «больше социализма» повторяли не только модные в ту пору публицисты, но и профессиональные историки.

В относительно недавней статье В. П. Булдакова, самого даровитого и продвинутого историка Октября, утверждалось, что «историки оказались не готовы к разрыву с былым мифотворчеством», и потому историография обрела

новые идеологические и политические импульсы¹. Иначе и быть не могло в условиях, когда всё величественное здание тщательно подобранных и препарированных фактов разом превратилось в «рассыпанную храмину». Достойно удивления, с какой лёгкостью (никем, кажется, не отмеченной), почти без сопротивления² канула в небытие «ленинская теория империализма». Между тем она составляла фундамент всей проблемы, ибо доказательство зрелости «предпосылок» социалистической революции механически придавало революционному опыту России общепланетарную значимость. (В 1960-е гг. довольно скромные попытки группы историков-экономистов в духе «нового прочтения Ленина» вывести революцию из российской многоукладности были подавлены историко-партийной номенклатурой). Идейная неразбериха, непривычное отсутствие начальственной ферулы питали новые версии о «незакономерности» и даже случайности Октября. Односторонность и, соответственно, ущербность самой источниковой базы настойчиво подталкивала к простой смене знаков в историческом объяснении.

В ситуации «публицистического рая» конца 1980-х — начала 1990-х гг. легко просматривались политические конкуренты и идеологические вызовы. Марксистско-ревизионистское направление³ довольно быстро уступило ведущие позиции либерально-демократическому, рассматривавшему революцию 1917 г. с позиций концепции модернизации и общечеловеческих ценностей. Так же отчётливо проявился национально-патриотический, монархический по сути подход, когда революция рассматривалась как конец «старого доброго времени» — российского самодержавия.

Всё это было. Однако у действующих историков не было библейских сорока лет блуждания по выжженной пустыне в ожидании новых поколений, свободных от догматического наследия прошлого. Мало изменившийся, хотя и заметно постаревший, кадровый состав историков 1917 г. это подтверждает. Ныне кажется несомненным, что мрачные диагнозы и прогнозы не сбылись, слухи о «смерти» российской историографии революции 1917 г. оказались преувеличенными. Позитивные сдвиги налицо, и состоят, на наш взгляд, в следующем.

Во-первых, из научной литературы ушла политически окрашенная семантика, заложенная приснопамятным «Кратким курсом». Дело в том, что большевистский новояз имел жёстко заданную функцию — создать фантазмагорическую картину мира, мобилизовать маргинальную энергетику,

¹ Булдаков В. П. Историографические метаморфозы «Красного Октября» // Исторические исследования в России: Тенденции послед. лет / Под ред. Г. А. Бордюгова. — М., 1996. — С. 179.

² Исключение составили лишь попытки В. И. Бовыкина задним числом оправдать свое участие в разгроме так называемого «нового направления».

³ Бордюгов Г., Козлов В., Логинов В. Послушная история, или Новый публицистический рай. Грустные заметки // Коммунист. — 1989. — № 14.

направить её на тех, кого называли кулаками, буржуями, империалистами¹. Термины «диктатура пролетариата», «мелкобуржуазные партии», «соглашатели», «союз пролетариата с беднейшим крестьянством», «революция» и др. — это всего лишь виртуальные конструкции, не обладающие реальным историческим содержанием. Однако, в идеократическом государстве эти знаковые понятия, по законам семиотики, обретают власть не только над обществом, но и над самими правителями. В самом деле, абсурдно осмысливать революцию в терминах-лозунгах, свойственных ей самой². Поэтому высвобождение историков из-под идеологического пресса или притяжения Октября представляется необходимой предпосылкой объективного знания.

Во-вторых, завершается критический пересмотр накопленного запаса фактов. Эта задача не впервые возникает в нашей исторической науке, с её внутренней логикой развития, но и с печальной традицией зависимости от власти. Она стояла перед «государственной школой», перед марксистской историографией. Но задача, пожалуй, впервые решается не «сверху», путём концептуализации фактов, а «снизу» — через широкую публикацию совокупности источников. Зримым и весомым подтверждением перемен стала серийная публикация «Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Документальное наследие» (24 тома, 28 книг, около 1400 авторских листов), подготовленная совместно историками Российского независимого института социальных и национальных проблем и архивистами. Ныне в распоряжении исследователей оказались комплексы протоколов и стенограмм партийных съездов, центральных органов небольшевистских партий. Парадокс, но теперь уже большевизм нуждается в аналогичной и аутентичной базе источников.

Набирающий силу дискурс «Революция и человек» вызвал спрос на соответствующие источники. Здесь нельзя не упомянуть неоднократное переиздание 22-томного «Архива русской революции» И. В. Гессена. Ассоциация «Российская политическая энциклопедия» открыла серию «XX век от первого лица. Изю дня в день...». Выход первого тома, в котором дневник отставного генерала Ростковского дополнен газетными вырезками 1917 г., многое обещает в дальнейшем³. Неожиданное обилие источников этого потаённого жанра⁴ находит своё объяснение в характере переживаемой

¹ Ахиезер А. [Рецензия] // Pro et Contra. — 2001. — 6, № 3. — С. 250.— Рец. на кн.: Козлов В. А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущёве и Брежнев (1953 — начало 1980-х гг.). — Новосибирск : Сиб. хронограф, 1999. — 413 с.

² Булдаков В. П. Историографические метаморфозы «Красного Октября» // Исторические исследования в России: Тенденции послед. лет / Под ред. Г. А. Бордюгова. — М., 1996. — С. 186.

³ Ростковский Ф. Я. Дневник для записывания... (1917-й: революция глазами отставного генерала). — М., 2001.

⁴ См. также: Голос народа: Письма и отклики рядовых совет. граждан о событиях 1918—1932 гг. — М., 1998; 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых

очевидцами ситуации и в том, что прежде историки вольно или невольно игнорировали столь «неудобные» источники.

В-третьих, «методологическая революция». Обвальным крах квазимарксистской методологии, неспособной защитить свои принципы без плотной опеки правящего режима, открыл отечественный рынок новым теоретическим веяниям. На какое-то время «в выигрыше» оказались те, кто был ближе знаком с западной советологией, а то и специализировался на её критике. Теории цивилизаций, модернизации, катастроф, социокультурного раскола, борьбы открытого и закрытого типов систем, циркуляции элит, синергетика как способ преодоления исторических кризисов, в разных комбинациях и вариантах (порой даже вкупе с формационным подходом!), теснили друг друга, особенно в учебной исторической литературе¹, подчиняющей конкретный материал заданной схеме. Со временем эти метания утратили хаотичность поисков «магического кристалла». Да и сама методология ныне чаще трактуется не как основополагающий принцип познания, гарантирующий результат, а как совокупность исследовательских методик, взаимно дополняющих и обогащающих друг друга. Можно понять историков, избегающих широких обобщений российской революции 1917 г., но тем важнее соединить эвристические возможности разных подходов и расточительно было бы отбрасывать любые принципы её анализа².

Не боясь обвинений в эклектизме, ныне не приходится возражать против инструментального анализа разных сторон, явлений, событий 1917 г. оптимальными средствами, способными дать наилучшие результаты: социальная история — методами школы «Анналов», рабочее движение — неомарксистскими подходами, крестьянско-аграрное движение — народнической школы, эволюция власти — с точки зрения теорий смены элит и т. д.³. Думается, и третируемый ныне позитивизм, с его идеями детерминизма и поступательного прогресса, основательно опошленный его марксистской утилизацией, не утратил своей потенции.

В-четвёртых (по счёту, но не по важности), кардинально перестроилась проблематика революции 1917 г. Основные тенденции укладываются в двуединую формулу: история партии (РСДРП — РСДРП(б) — РКП(б)) сменилась историей партий, история идей — историей людей. Первая тенденция доминирует в современной историографии, она выражается в преобладающем (и преувеличенном!) внимании к политической, событийной истории России 1917 г. Самое авторитетное подтверждение — соответствующий сюжет из «Очерков новейшей истории советского общества»

источников к новому осмыслению. — М., 1998 и др. Много материалов такого рода публикуется в местных изданиях.

¹ Шевырёв А. П. История в школе: образ Отечества в новых учебниках // Исторические исследования в России: Тенденции послед. лет / Под ред. Г. А. Бордюгова. — М., 1996.

² Булдаков В. П. Октябрь и XX век: теории и источники // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. — М., 1998. — С. 20.

³ Там же. — С. 18.

А. А. Искендерова¹. Между тем вторая тенденция представляется хоть и менее заметной, но более перспективной. Она вводит революцию в контекст социальной истории, ценна своим обращением к самой природе человека, которая если и не является непосредственной причиной революции, то очень многое в ней определяет.

Стихийно, без дискуссий и споров, в новейшей литературе утвердилось представление о перманентной революции 1917 г. (конечно, не в понимании Троцкого, а в смысле неразрывности процесса), без былого разделения и противопоставления Февраля и Октября. Такая схема легко усваивается недогматизированным мышлением, находя аргументы в истории, прежде всего в многоэтапной Французской революции конца XVIII в. При этом фактическая реабилитация Февральской революции, восстановление её в исторических правах, отнюдь не имеет целью принизить значение Октября². Здесь важна не аксиология, а механизм спонтанного развития революции.

Захват власти большевиками в октябре 1917 г. удался легко не только потому, что они были более организованы, чем их политические оппоненты, более целеустремлены в своей жажде власти как орудия переустройства общества. Новейшие исследования исходят из того, что политическая смута в России более всего была связана не с деятельностью конкретных партий и организаций, а с десакрализацией власти³, с крушением монархии, освящённой тысячелетней традицией и печатью божественного происхождения. Верховная власть была безнадежно скомпрометирована в глазах плебса не столько своей атавистичностью, сколько слабостью, неспособностью справиться с нарастающими проблемами — военными, хозяйственными, социальными, да и собственными, включая самоорганизацию. Процесс обвала власти начался с февраля 1917 г., Октябрь означал начало её «собрания»⁴.

Архетипическое сознание деревенской массы населения не знало европейских принципов ротации власти, и потому не приходится удивляться, например, что многие крестьяне (тем более, крестьянки), голосуя за большевиков в Учредительное собрание, полагали, что голосуют за возвращение монархии, одну из двух знакомых им, помимо Временного

¹ *Искендеров А. А.* Очерки новейшей истории советского общества // Вопросы истории. — 2002. — № 5.

² Такая антитеза высказана А. А. Искендеровым в «Очерках новейшей истории советского общества» (см.: Вопросы истории. — 2002. — № 5. — С. 72). Парадокс состоит в том, что она фактически воспроизводит старое клише официальной советской историографии.

³ *Булдаков В. П.* Красная смута. Природа и последствия революц. насилия. — М., 1997; *Леонов С. В.* Рождение советской империи: государство и идеология, 1917—1922 гг. — М., 1997; *Протасов Л. Г.* Всероссийское Учредительное собрание. История рождения и гибели. — М., 1997.

⁴ *Булдаков В. П.* Историографические метаморфозы «Красного Октября» // Исторические исследования в России: Тенденции послед. лет / Под ред. Г. А. Бордюгова. — М., 1996. — С.186.

правительства А. Ф. Керенского, форм власти. Что касается политических активистов Октября в лице солдат, матросов, деклассированных пролетариев, их поддержка большевиков была условной. Она зиждилась на твёрдой уверенности, что большевикам придётся выполнять их волю, в противном случае Ленин и Троцкий будут сброшены так же, как Николай II и А. Ф. Керенский. Высказываний такого рода немало, хотя советские историки старались их не замечать. Не принято было цитировать и признание Ленина, сделанное им в период Бреста: «крестьянская армия... после первых же поражений — вероятно, даже не через месяцы, а через недели — свергнет социалистическое рабочее правительство»¹.

Событиям 1917 г., вообще, принадлежит рубежная роль в эволюции российской государственности, но уже не в прежнем смысле полного разрыва с прошлым строем. Как ни старались большевики, им не удалось разрушить старый мир «до основания», как и искоренить чувство собственности, вытравить духовную веру и почвенный монархизм. 1917 г. показал неустранимость государственности как таковой. Современный анализ убедительно разоблачает популярный миф о том, будто большевики сломали старую государственную машину, чем они так долго и наивно гордились. На самом деле, в результате Октября происходил вовсе не «слом» старого госаппарата, а лишь его трансформация, начавшаяся ещё после февральской революции. Это важнейшее наблюдение показано и через восприятие социума, и через анализ институциональной системы, и через облик новой партийно-управленческой элиты. Как установил С. В. Леонов, большевикам пришлось отказаться от слома большинства старых ведомств, Совнарком почти полностью унаследовал структуру Временного правительства². Вместо «полугосударства», с кухарками во главе, закономерно возник некий «кентавр», соединивший старые бюрократические пороки с гипертрофированной репрессивной функцией³ — иначе и не могло быть, осуществляя грандиозную утопию «сверху». В этой связи уместно звучат слова Н. А. Бердяева: «Государство не может быть создано и не может быть разрушено никаким человеческим поколением. Оно не является собственностью людей, живущих в каком-либо периоде истории».

Соответственно пересмотрена оценка характера и роли Советов, которая максимально сблизилась с «церетелиевской», с той, что высказывали умеренные социалисты в 1917 г. Ныне историки склонны считать Советы аналогом публичной власти типа сельских и волостных сходов, лишённой политического характера. Концептуально это привело к отказу от выделения понятия и периода «двоевластия». Логика революции прежде виделась в

¹ Ленин В. И. К истории вопроса о несчастном мире // Полн. собр. соч. — 5-е изд. — М., 1981. — Т. 35. — С. 250.

² Леонов С. В. Рождение советской империи: государство и идеология, 1917—1922 гг. — М., 1997.

³ Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы, 1917—1920 гг. — М., 1998.

нарастающем конфликте между системой органов Временного правительства и Советами, обретавшими свою идентичность по мере их большевизации. Конкретные исследования ряда авторов указывают на коалиционный по сути характер послефевральской власти, особенно в провинции¹. Мнение о двоевластии как основном факторе гражданского раскола, замечает по этому поводу В. П. Булдаков, ничем не подтверждается, кроме эмоций. Если оно и было, только в первые послефевральские дни, до осени оно проявлялось в рамках обычной схемы «правительство — оппозиция»².

В середине 1990-х гг. явно приоритетной стала история политических партий, пиком явилось издание в 1996 г. энциклопедии «Политические партии России, конец XIX — первая треть XX в.». Как давнему участнику конференций по проблематике Октября, мне кажется очевидным, что кризис советской историографии начался не с «нового направления», вовремя пресечённого бдительными лейб-историками, а с калининских конференций по «непролетарским партиям», на которых исподволь вынашивались новые оценки и подходы к межпартийной борьбе, а сами эти партии исподволь вводились в ранг субъектов исторического действия. От сборника к сборнику накапливалась эмпирика³. Новый импульс был дан появлением в стране «второй многопартийности». Любопытно было наблюдать, как критическое усердие историков различных партий постепенно сменялось их апологетикой.

Новейшая историческая литература чётко различает многопартийность как соревновательную систему, свойственную зрелому гражданскому обществу, и многопартийность как ситуацию одновременного наличия множества разрозненных партий⁴. Для России это имело сугубое значение. По тонкому замечанию В. В. Шелохаева, нелепо предполагать у 280 общероссийских, национальных и региональных партий начала XX в. наличие такого количества альтернатив общественного развития, которые они собою выражают⁵. Партии создавались сверху, усилиями политизированной

¹ Герасименко Г. А. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917 г.). — М., 1992; *Его же*. Народ и власть, 1917. — М., 1995; Миллер В. И. Учреждения и организации революционных эпох: к вопросу о закономерностях развития // Власть и общество в России в первой трети XX века. — М., 1994.

² Булдаков В. П. Историографические метаморфозы «Красного Октября» // Исторические исследования в России: Тенденции послед. лет / Под ред. Г. А. Бордюгова. — М., 1996. — С. 191.

³ История национальных политических партий России : Материалы междунар. конф., Москва, 21—22 мая 1996 г. — М., 1997.

⁴ По-видимому, приоритет в этом наблюдении принадлежит известному историку Октября В. И. Миллеру в его последней прижизненной работе (Революция в России. 1917—1918 гг. Проблемы изучения. — М., 1995. — С. 22). См. также: *Кириянов И. К.* Социокультурные факторы политического выбора в России начала XX в. // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе : Тр. VII конф. Асс. «История и компьютер». — М., 2001.

⁵ Шелохаев В. В. Феномен многопартийности в России // Крайности истории и крайности историков. — М., 1997. — С. 10—11. См. также *его же*: Многопартийность в России: особенности формирования // Политические партии России : Страницы истории. — М., 2000.

интеллигенции, возникали не из прагматического социального интереса, а из идейной одержимости их лидеров. Это объясняет большое число радикальных партий, преследовавших различные социально-политические утопии.

Наметившееся в последние годы ослабление внимания к партиям можно, отчасти, объяснить утолением жажды. Но есть и более глубокий мотив — все партии, не исключая большевиков, не столько вели за собой массы, сколько следовали за ними. Степень их политической удачливости в 1917 г. определялась не содержанием программ, а умелой тактикой, способностью увлечь массы броскими лозунгами. Понятно, что более всего это удалось большевикам, которые не гнушались присвоить себе ни аграрную программу эсеров, ни меньшевистскую платформу рабочего самоуправления и муниципализации, ни лозунгов «революционной войны», пока рвались к власти. В итоге они разбудили подсознание толпы, хотя на деле рассчитывали на сознание просвещённых ими масс ¹.

Таким образом, историографический вектор закономерно повернулся ныне в сторону изучения почвенной базы революции. Одна из опорных мифологем прошлого — проблема движущих сил революции — трансформировалась в систему более гибких понятий и категорий научного характера, в изучение разнородных потоков революции.

Современное понимание 1917 г. как гигантского социального катаклизма исходит из того, что параллельно протекали несколько революций, вызванных условиями мировой войны и обвалом традиционной монархической власти — рабочая, крестьянская, солдатская, национальная, слившиеся воедино. Кратко остановимся на них.

Недавний «класс-гегемон» ныне превратился в историографического аутсайдера. Выявились новые акценты в небогатой количественно литературе. Научное внимание переориентируется на независимое рабочее движение, на социальный активизм рабочих, носивший, особенно в провинции, преимущественно тред-юнионистский характер. Рабочая масса предстаёт всё более многоликой, разнородной, лишённой монолитности. В поле зрения историков чаще попадают нараставшие конфликты между «пролетарской диктатурой» и реальными, а не виртуальными рабочими, пытавшимися защитить свои гражданские, экономические и политические права разными способами — от «волынок» до Ижевско-Воткинского антибольшевистского восстания 1918 г. ². Нетривиальное объяснение получает и природа рабочего движения. По мнению Б. Н. Миронова, рабочие России в начале XX в. были вполне религиозны, лояльны монархии, их представления о социализме были весьма неопределёнными. Их ментальность, за исключением сравнительно небольшого слоя так называемых сознательных рабочих, оставалась в рамках обычных крестьянских представлений, заводские коллективы были схожи с

¹ Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революц. насилия. — М., 1997.

² См., напр.: Питерские рабочие и «диктатура пролетариата». Октябрь 1917—1929 : Экон. конфликты и полит. протест : Сб. док. — СПб., 2000.

сельской общиной, с рабочей артелью. Поэтому легко понять, почему крестьянский менталитет сделал рабочих в городах лёгкой добычей социал-демократов, а крестьян в деревне — эсеров¹.

Хотя история аграрного движения в 1917 г. достаточно хорошо освоена, крестьянство остаётся «великим незнакомцем». Отметим два новых момента в его оценке. Во-первых, выявление его идентичности, носившей отпечаток природной среды обитания, неполитического характера движения, стремившегося решить свои практические нужды. Крестьяне боролись не только за землю, но и за сохранение традиционной формы организации деревни, обособленной от государства². Во-вторых, стремление историков вписать крестьянство периода 1917 г. в единый исторический контекст, начиная, по крайней мере, от столыпинского переустройства деревни до 1921—1922 гг. Термин «общинная революция», впервые употреблённый В. М. Бухараевым и Д. И. Люкшиным³, адекватен по основному содержанию возврату к «моральной экономике» в деревне, хотя применение понятия «революция» к обратным, исторически регрессивным подвижкам вызывает скепсис.

Как отмечалось, крестьяне вполне безразлично относились к политическим пертурбациям в городах, будь то октябрьский переворот большевиков или разгон Учредительного собрания. Они желали только земли, и большевики, по признаниям самого Ленина, усидели лишь потому, что до лета 1918 г. предоставили деревню самой себе. В этой связи уместно заметить, что не большевистская власть, а сами крестьяне добыли себе помещичью землю. Начало этому было положено в тамбовской деревне в сентябре, где губернские эсеровские власти, дабы остановить волну стихийных погромов барских усадеб, передали их крестьянским комитетам. Корни будущих крестьянских восстаний против большевистской власти уходят именно сюда, в осенние месяцы 1917 г., когда крестьяне практически завоевали себе землю, но не получили желанной «воли» как свободы распоряжаться ею и её плодами.

Средние городские слои после всплеска исследовательского интереса к ним в 1980-е гг.⁴ ушли в тень, но «качество» в данном случае важнее

¹ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : В 2 т. — СПб., 2000. — Т. 1. — С. 343.

² *Телицын В. Л.* Октябрь 1917 г. и крестьянство: переосмысление историографической традиции // Взаимодействие государства и общества в контексте модернизации России. Конец XIX — начало XX в. — Тамбов, 2001.

³ *Бухараев В. М., Люкшин Д. И.* Российская смута начала XX в. как общинная революция // Историография отечественной истории. — Казань, 1994. — (Историческая наука в меняющемся мире ; Вып. 2); *Люкшин Д. И.* 1917 год в деревне: общинная революция? // Революция и человек. Социально-психологический аспект. — М., 1996.

⁴ *Борьба за массы в трёх революциях в России. Пролетариат и средние городские слои.* — М., 1981; *Городские средние слои в Октябрьской революции и гражданской войне.* — Тамбов, 1984; *Канищев, В. В.* Октябрьская революция и средние городские слои. — Тамбов, 1988; *Городские средние слои в трёх российских революциях.* — М., 1989 и др.).

количества. Более нет нужды множить доказательства растущей лояльности их советскому строю. Прежде изучалась в основном политическая активность этой многосоставной социальной категории, в массе своей уклонявшейся от политики, причём в ракурсе гегемонии пролетариата над нею. Принципиально новым в литературе последнего десятилетия является особое внимание к психологии и быту, к большевистскому насилию в отношении средних слоёв города и, соответственно, высокая адаптивность горожан, приспособившихся и к «военному коммунизму», и к нэпу и, в известной степени, овладевших самим госаппаратом¹.

Наконец, «солдатская революция», основательно избитая в доперестроечный период и, в силу этого, сильно дискредитированная огульным зачислением всех солдатских эксцессов в разряд «революционных» действий, вплоть до винных погромов. Впрочем, в порядке самореабилитации (как в прошлом историк революции в армии), замечу, что «солдатизация» России (ёмкий термин В. П. Булдакова) точнее всего отражает военное происхождение русской революции. Ныне очевидно, что задача историка состоит не в нанизывании новых фактов армейской смуты, а в выявлении структуры «солдатского большевизма», где идейный прозелитизм чаще маскировал обычный шкурный интерес, желание избежать окопов. Стоит лишь добавить, что к революционизации армии приложили руку не только большевики, но и все левые партии и даже кадеты, старательно приносявшие в неё политику. Всё больше обнаруживается, что в основе революционаризма крестьянско-солдатской массы лежало архаичное неполитическое бунтарство². Пока же следует констатировать оживление научного внимания к некогда популярной проблеме³, дающее возможность совместить достоинства новых подходов с региональным материалом.

Из всех исторических параллелей между Россией современной и Россией 1917 г. наименее рискованной является национально-государственная. У обеих эпох есть ряд общих черт, которые позволяют квалифицировать их как национальные революции, определившие крах и царской, и советской империй: взлёт национального и этнического самосознания, активизация национальных партий, рост автономистских и сепаратистских тенденций при

¹ *Канищев В. В.* Приспособление ради выживания: (Мещанское бытие эпохи «военного коммунизма») // Революция и человек. Быт, нравы, поведение, мораль. — М., 1997; *Его же.* Революционное насилие и средние городские слои // Общественно-политическая жизнь российской провинции, XX в. — Тамбов, 1997. — Вып. 3.

² *Булдаков В. П.* Революционная «солдатизация» России и власть, 1917—1910 гг. // Взаимодействие государства и общества в контексте модернизации России. Конец XIX — начало XX в. — Тамбов, 2001. — С. 133.

³ *Михайлов Н. В.* Общественно-политические процессы в гарнизонах Воронежской и Тамбовской губерний (март — октябрь 1917 г.) : Дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 1996; *Диунов М. Ю.* Тыловые гарнизоны русской армии в 1917 году : По материалам губерний Верхнего Поволжья : Дис. ... канд. ист. наук. — Ярославль, 1999; *Лапшин Ф. А.* Армия и революционный процесс в провинции в 1917 — начале 1918 гг. : На материалах Верхнего Поволжья : Дис. ... канд. ист. наук. — Кострома, 2001.

резком ослаблении власти центра, образование местных правительств и т. п. Сознвая, что национальный вопрос особенно сложен и деликатен, что нация — не преходящее историческое явление, а динамическая субстанция, даже более прочная, чем государство), ограничусь лишь общими замечаниями по данному поводу.

Не вызывает возражений авторитетная оценка В. П. Булдакова: «революции национальностей» на деле были попыткой перестройки империи на основах территориальной и культурной автономии, удельный вес сецессионистских движений в 1917 г. был поразительно мал. Внутри же национальных движений социальные факторы преобладали над национально-государственными устремлениями¹. Хотя с ожиданием созыва Учредительного собрания нетерпение нарастало и обострялось (национальные элиты и течения усваивали, что добиться своих прав им будет легче путём самозахвата, чем через Учредительное собрание, и старались обеспечить гарантию своей автономии — в этом отношении они действовали подобно большевикам, старательно «углублявшим» революцию), активное голосование в национальных районах доказывает, что массовый электорат не отделял себя от России. Представители большинства национальных партий предполагали добиваться в Учредительном собрании договорной федерации. Однако приход к власти в столицах большевиков, с их наднациональными революционными вожделениями и приверженностью к унитарной государственности, резко усилил сепаратизм национальных лидеров, поторопившихся отделиться от «совдепии».

Особо стоит отметить, что хотя формальное решение Учредительного собрания, в ночь на 6 января 1918 г. объявившего Россию демократической федеративной республикой, крайне запоздало, оно не осталось голой декларацией и явилось правовым основанием для признававших его национальных и областных правительств в 1918—1920 гг.

К национальным партиям и элитам целиком применимо известное замечание Ленина о «громадной раздробленности партий мелкой буржуазии и партий буржуазии»², облегчившей военно-политическую победу большевизма. Это на деле означало высокую степень представительства национальных интересов различных социальных слоёв и групп. Уместно заметить, что национальные лидеры для расширения своего влияния широко использовали и оппозицию централистским действиям Временного правительства, и его имманентную слабость, в том числе и неспособности противостоять центробежным силам. Они настойчиво насаждали иллюзию, будто с национальной эмансипацией автоматически решатся все другие проблемы.

¹ Булдаков В. П. Историографические метаморфозы «Красного Октября» // Исторические исследования в России: Тенденции послед. лет / Под ред. Г. А. Бордюгова. — М., 1996. — С. 190.

² Ленин В. И. Выборы в Учредительное собрание и диктатура пролетариата // Полн. собр. соч. — 5-е изд. — М., 1981. — Т. 40. — С. 15.

Хотя национальная идея в глазах её приверженцев была окрашена в разные политические и социальные цвета, явственно видны основные мотивы. Во-первых, национальные чувства резче проявлялись в тех местностях России, где слабее была классовая дифференциация, где преобладали средние социальные слои, склонные в силу своего промежуточного положения мыслить скорее в рамках общенациональных, нежели эгосоциальных координат. Во-вторых, в спектре национально-политических симпатий решительно (на выборах Учредительного собрания примерно в пропорции 2:1) преобладала ориентация на социалистические партии народнического и социал-демократического типа. Всё это не позволяет согласиться с мнением, будто на выборах в Учредительное собрание слабыми оказались позиции национальных партий — их реальное влияние следует оценивать не общероссийскими мерками, а в ареалах компактного проживания.

Семь десятилетий историография шла к осознанию того, что центральной фигурой революции 1917 г. был человек, преследующий свои конкретные цели, сколь бы различны они ни были¹. Политическая по своему смыслу установка на негативное восприятие Октября как болезни общества оказалась полезной тем, что побудила исследователей обратиться к психоанализу изучаемых ими социумов. Этот поворот строго фиксирован двумя выпусками сборников «Революция и человек» (1996 и 1997 гг.). Проза жизни заключалась в том, что ведущую роль в осмыслении революционной действительности играли не политические декларации вождей, а то, как они воспринимались массой, толпой, порой помимо своей воли втянутой в водоворот событий и страстей. Не Ленин и Троцкий, не А. Ф. Керенский и В. М. Чернов определяли течение событий, они в большей мере достигали успеха тогда, когда улавливали настроения социальных низов, оформляя их в лозунги текущей политики. Поэтому вполне логично на нынешнем историографическом витке «революционное правотворчество» масс отеснено на задний план изучением психопатического состояния общества, его охлократических проявлений в виде бунтов, погромов и всего того, что в нормальное время оценивается как девиантное поведение².

Говорить о достижениях в области знаний, которая только вырабатывает свои методы исследования, преждевременно. Ограничимся двумя общими указаниями. Во-первых, социальная история человека в революционную эпоху явно обретает самостоятельный статус и значение, очевидно, под влиянием западной традиции. Никакая революция не в силах отменить повседневной жизни человека, которая, со своей стороны, поможет многое понять в

¹ См.: Журавлёв В. В. Революция как способ реализации личного интереса (к постановке проблемы) // Революция и человек. Социально-психологический аспект. — М., 1996.

² Канищев В. В. Русский бунт — бессмысленный и беспощадный: Погром. движение в городах России в 1917—1918 гг. — Тамбов, 1995; Канищев В. В., Мещеряков Ю. В. Анатомия одного мятежа: Тамбов. восстание 17—19 июня 1918 г. — Тамбов, 1995; Канищев В. В. Можно ли измерить параметры «русского бунта»? // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе : Тр. VII конф. Асс. «История и компьютер». — М., 2001.

революции. Во-вторых, социодемографический анализ состава участников революции способен многое объяснить в её происхождении. Так, знаковой чертой политической элиты России 1917 г. является решительное преобладание уроженцев 1880-х гг. — периода демографического «взрыва» в деревне и пика аграрного перенаселения. Масса сельских маргиналов устремилась в города, став питательной средой революционаризма¹. Как отмечал Н. А. Бердяев, в русской революции победил новый антропологический тип — очень энергичный, военного типа, одержимый волей к власти, в большинстве случаев наглый и беззастенчивый, скоро оттеснивший фигуру старого коммуниста. Новаторские исследования В. Л. Дьячкова о связи природных и демографических процессов отводят им базовую роль в иерархии факторов, обеспечивших российские потрясения начала XX в.²

Подводя историографический итог, можно посетовать на нехватку новых объяснений или уход историков от широких обобщений (пожалуй, исключением является монография В. П. Булдакова с «говорящим» названием «Красная смута» и чётко выстроенной концепцией кризиса империи). Налицо, вместе с тем, попытки вписать 1917 г. в культурно-исторический контекст мировой и отечественной истории, но уже без прежних мессианских претензий. Корни революции надо искать в российской почве, взрыхлённой форсированной модернизацией — ответом на вызов Запада, которая вступила в историческое противоречие с традиционным укладом и ментальностью социума, противоречие, осложнённое масштабами страны и её геополитическими проблемами, социокультурным расколом, не вполне адекватно принявшим облик раскола на «верхи» и «низы», наконец, войной. В результате Россия стала кричащим воплощением «одновременности разновременного» (Э. Блох). Это глобальное противоречие проявилось и в последствиях революции: с одной стороны, мощный модернизаторский рывок, создание супердержавы с притязаниями на роль мирового лидера, с другой — архаизация повседневной жизни, уравнивание в бедности, превращение общества в однородную массу, то есть то, что в совокупности можно обозначить как цивилизационный откат³.

Думается в этой связи, что столь масштабное и многомерное событие как российская революция не может иметь однозначное и универсальное объяснение, исчерпывающее её суть. На современном уровне знаний уже не может быть единой и единственной концепции истории 1917 г. Важны и ценны все пути и методы исторического анализа — именно их взаимодействие обеспечивает подлинно научное постижение проблемы.

¹ *Протасов Л.* Политическая и интеллектуальная элита России начала XX в.: грани взаимодействия // Интеллектуальная элита России на рубеже XIX—XX веков. — Киров, 2001.

² *Дьячков В. Л.* О женской доле, мужской роли и нашем месте под Солнцем, или о том, что бывает за неправильное и несознательное демографическое поведение // Социальная история : Ежегодник, 2000. — М., 2000.

³ *Нарский И.* Жизнь в катастрофе : Будни населения Урала в 1917—1922 гг. — М., 2001.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: МЕТАФОРИ, ПРЕДМЕТ, ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Поступ сучасної вітчизняної історіографії про революцію найпростіше виявити через зміну метафоричного ряду. На відміну від інших ділянок української історії ХХ ст., він тут найяскравіше окреслений. Якщо до 1991 р. революція метафорично малювалась виключно червоним кольором, то після проголошення Україною незалежності кольорова гама подій 1917—1921 рр. набрала жовто-синіх відтінків. Це було наслідком націоналізації історії, яка відбулася після проголошення незалежності України. Зміна метафори перетворення революції з «Великої Жовтневої ... на Україні» в «Українську революцію» поставило вітчизняних дослідників в позицію освоювачів цілини. Якщо і далі бавитись в метафори, то можна сказати, що людям, які за десятки років праці звикли до окультуреної ріллі, прилаштованої до неї техніки, певних культур і технологій, довелося на марші, не зупиняючись, прилаштовуватись до нових умов.

Новими, нерозробленими виявилися не лише тематика, фактологічне наповнення хронологічних проміжків, але й загальна концепція революції та її методологічний інструментарій, за допомогою якого повинно було з'явитись нове знання.

Як все це відбувалось за останні тринадцять років — тема для розлогого історіографічного дослідження. Зараз же буду говорити стисло.

Якщо спробувати собі геометрично вибудувати ідеї, які стимулювали дослідження про революцію, то напевно найближчою до реального стану справ фігурою буде уявний трикутник, однією стороною якого є стара радянська історіографія, другою — еміграційна (діаспорна) література і третьою — світова (дуже невелика кількісно) історична література. Кожна із згаданих сторін здійснювала свій специфічний вплив на історіографічний процес. Творення нового знання, а часто псевдознання відбувалося у формі якогось химерного симбіозу, в якому переважно поєднувалося непоєднуване. Але такими були реалії перехідного пострадянського періоду української історіографії. Спробуємо охарактеризувати його найпоказовіші особливості.

Як відомо, радянська історіографія не надавала революційним подіям 1917—1921 рр. в Україні самостійного значення, розглядаючи їх як місцевий варіант Великої Жовтневої соціалістичної революції¹. Впродовж 90-х рр. відбувся повний демонтаж цієї схеми. Цей процес був надзвичайно непослідовним і суперечливим, проте сьогодні українська історіографія вже не говорить про розвиток революції на Україні в період двовладдя, не пише про перемогу Великого Жовтня на Україні або перші кроки соціалістичного будівництва, чи війну з буржуазно-поміщицькою Польщею. На заміну

¹ Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. — Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920). — К., 1977. — 592 с.

сталінській схемі революції прийшла концепція Української революції, про яку я говоритиму дещо далі. Зміна схеми вивчення революції є помітною подвижкою, яка принципово відрізняє сучасну українську історіографію від радянської. Якщо в радянській історіографії Центральну Раду, гетьмана П. П. Скоропадського, Директорію можна було згадувати з обов'язковим додаванням епитетів «буржуазно-поміщицька», чи «контрреволюційна» і завжди лише в контексті їх розгрому чи краху, то сьогодні ця тематика експлуатується надзвичайно інтенсивно і широко¹.

Проте говорити про повне подолання рецидивів радянської історіографії не доводиться, вона постійно нагадує про себе способом мислення істориків, вживаною ними термінологією і поняттями. Скажімо, сьогодні великою популярності набула тема «Центральна Рада і український державотворчий процес». Звичайно, тут певну роль відіграє державно-ідеологічне замовлення, потреба творення міфу про український державотворчий процес, але не можна не бачити, що це рух по добре второваній дорозі, йдучи якою свого часу були створені десятки книжок про роль більшовицької партії в становленні диктатури пролетаріату.

Старою болячкою радянської історіографії, перенесеною на новий ґрунт, є підвищена схильність до міфологізації. Можна прочитати, що весною 1917 р. основним змістом діяльності Центральної Ради «стала розробка теоретичної концепції української державності, формування необхідних організаційних структур державотворення»². Ну чим це гірше від лєнінських квітневих тез!

Одним із радянських історіографічних рецидивів у сучасних дослідженнях історії революції є прагнення, а іноді і завзяте бажання істориків стати на якусь із сторін революційної барикади. Українські дослідники ще не навчилися спокійно писати про більшовизм як політичну течію. В історіографії склався апріорний негативізм щодо більшовизму. Навіть Я. Й. Грицак пише, що метою більшовиків на початку 1920 р. було «приспати і обдурити українського селянина»³!

Найцікавішим є те, що більшовицькі сюжети вилучаються із сучасних досліджень про революцію. Історики України практично перестали займатись історією більшовизму. А це надзвичайно цікаве явище, яке, на мою думку, критично вивчене так і не було. Отже, говорити, що ця тема вичерпала себе інтелектуально, не доводиться. Вона кон'юнктурно, ідеологічно здається не перспективною. І якщо радянська історіографія умудрялася змоделювати історію революції в Україні без Центральної Ради, УНР, ЗУНР, Української держави 1918 р., то, скажімо, у львівській версії «Історії України» 1996 р.

¹ За підрахунками О. Оніщенко за 1991—2002 рр. в Україні було захищено 17 докторських та 135 кандидатських дисертацій з історії Української революції. Див.: Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр. — К., 2002. — С. 279—294.

² *Копиленко О. Л.* Сто днів Центральної Ради. — К., 1992. — С. 61.

³ *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. — К., 1996. — С. 153.

революція зведена виключно до визвольних змагань, а для більшовиків в цьому розділі відведено лише три мізерних ліхтарика¹. Навряд чи в такий спосіб вдасться досягти прирощення наукового знання. Хоча певні зрушення тут відбулися в останні роки. Так, С. В. Кульчицький опублікував досить об'ємну розвідку про закономірності Російської революції².

Характерною особливістю сучасних досліджень про Українську революцію є масштабне використання еміграційної та діаспорної літератури. Особливо активно використовуються українськими дослідниками праці В. К. Винниченка, Д. І. Дорошенка, М. С. Грушевського, І. П. Мазепи, П. В. Феденка, П. О. Христюка, М. Ю. Шаповала. Саме з цих праць була запозичена парадигма Української революції, вони ж дозволили на перших порах заповнити схему фактичним матеріалом. Потрібен був деякий час, щоб дослідники, принаймні їх частина, зрозуміли, що діаспорна і еміграційна література далекі від наукової об'єктивності. Позиції більшості згаданих авторів — партійні, а концепції, на яких написані їх праці, уже застарілі. Це, зокрема, концепція «програної революції», а звідси вічне з'ясування питання про винуватців поразки визвольних змагань. Сучасна українська література не одразу створила імунітет від цієї хвороби, тому, наприклад, в праці Ю. В. Павленка та Ю. О. Храмова «Українська державність у 1917—1919 рр.» читаємо, що період гетьманату був позначений «реальними успіхами у справі державотворення», а падіння «гетьманату було початком кінця Української держави і вина за це, передусім, лягає на провід Директорії, головним чином на Володимира Винниченка та Симона Петлюру»³. Не так важко знайти інші аналогічні приклади.

Для світової історіографії сюжети Української революції завжди були затінені подіями в Росії. По великому рахунку, інтерес до обговорюваної проблеми в західній історіографії лише прокидається. І ця обставина не може не впливати на сучасну українську історіографію, яка, власне, позбавлена готових рецептів дослідження і змушена творити їх сама. Але західна історіографія справляє потужний вплив на українських істориків методологічними засадами⁴.

Важливо з'ясувати, що ж вдалося за згаданих вище обставин досягти українським історикам і що можна чекати від них у недалекому майбутньому.

¹ Див.: Історія України / За ред. Ю. Зайцева. — Львів, 1996. — С. 226—228.

² *Кульчицький С. В.* Русская революция 1917 года: новый взгляд. — К., 2003. — 83 с.

³ *Павленко Ю. В., Храмов Ю. О.* Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 253.

⁴ *Токвіль А.* Данвій порядок і революція. — К., 2000. — 224 с.; *Улам А.* Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года. — М., 2004. — 510 с.; *Кантелер А.* Россия — многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. — М., 2000. — 344 с.; *The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution.* — Harvard, 1977. — 424 p.; *Bojcsun M.* Approaches to the Study of the Ukrainian Revolution // *Journal of Ukrainian studies.* — 1991. — № 1. — pp. 21—39; *Baker M.* Beyond the National: Peasants, Power and Revolution in Ukraine // *Journal of Ukrainian studies.* — 1991. — № 1. — pp. 39—68 та ін.

Взявши на своє озброєння поняття «Українська революція», запроваджене в історіографію емігрантською літературою, сучасні українські історики після тривалих розмірковувань, як мені здається, майже остаточно відмовились від його звуженого ототожнення лише з визвольними змаганнями. Сьогодні Українська революція розуміється значно ширше — вона включає в себе також і сюжети, пов'язані зі ствердженням радянської влади, і хронологічно сягає осені 1921 р.

Сучасна концепція Української революції розуміє її як самобутнє і самодостатнє явище, пов'язане, насамперед, зі спробами реалізації українською нацією свого права на самовизначення як явище, для якого характерне тісне переплетіння соціальних та національних чинників, визначення рівня національної свідомості і соціальної мобільності мас. В центрі концепції Української революції стоїть проблема політичної готовності української еліти до творення державних інститутів та консолідації нації. Зважаючи на національний характер революції, досить гостро ставиться питання про міжнаціональні та міжетнічні стосунки цього періоду, робиться наголос на їх крайньому загостренні, яке посилювалось соціальними та політичними чинниками. Через це окремим рядком стоїть проблема взаємозв'язку Української та Російської революцій. Останнім часом активно дискутується і вивчається проблема тісного переплетіння сюжетів Першої світової війни з революційними подіями, висловлюються слушні, на мій погляд, думки про інтегроване вивчення подій 1914—1923 рр. як особливого періоду воєн і революцій¹.

Загалом переважна більшість істориків вивчає політичну площину революційного минулого, що призвело до формування пануючого уявлення про революцію як про чередування контраверсійних політичних режимів та державних утворень. Історики плідно працюють над вивченням діяльності українських політичних партій, різноманітних державних інститутів. Як на мене, краще відпрацьованими на сьогодні виглядають дослідження історії Центральної Ради та Української держави 1918 р., гірше доба Директорії УНР та ЗУНР. Можна сподіватися, що незабаром державотворча модель Української революції набуде завершених форм. Проте критично мислячий дослідник, знайомий з джерельним матеріалом, не може забути про те, що революція була часом найменшої стабільності державної влади. Навіть у Києві влада за різними підрахунками мінялася 10—15 разів, а, скажімо, в Умані чи Гуляй-Полі зміна влади відбувалася, можливо, 50 чи 60 разів. Маса документів говорить про те, що села, в яких проживала переважна більшість населення, були дуже далекі від політичного процесу, який відбувався у містах. Неодноразово такі села проголошували створення своїх сільських республік. Революція була саме тим часом, коли авторитет влади і держави впав до найнижчого пункту, тим часом, коли людині доводилося вчитися жити чи у

¹ *Верстюк В. Ф.* Чи на війні як на війні? // Український гуманітарний огляд. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 62—67.

безвладному просторі, чи у режимі перманентної зміни влади. Чи могла така людина бути активним учасником державотворчого процесу? Відповіді на це запитання ми ще не маємо. Проте подібна постановка проблеми дає змогу створити принципово відмінну від політичної модель революції.

Сучасна концепція Української революції будується на принципі найтіснішого поєднання національного і соціального аспектів. Як пише І.-П. Хімка. «треба прагнути до розуміння соціальної і національної революції в Україні як одного цілого»¹. Щоб могло бути наскрізною зв'язуючою ланкою такої моделі? Я думаю, що такою ланкою, наскрізною віссю може стати протидія двох соціумів: міста і села. Якщо село було практично мононаціональним, українським, то міста в Україні, особливо великі промислові, лише частково були заселені українцями (в середньому на 30%), в містах домінувала російська імперська культура, російські громадські та політичні організації. Українській владі за всі роки революції не вдалося на довгий час закріпитися в жодному з великих промислових центрів України. Міста в кращому разі виявлялися нейтральними, в гіршому — ворожими до українського руху. В зв'язку з цим українська національна революція, хотіла вона того чи ні, приборала характер селянського руху. Я б сказав, селянського повстанського руху, який з особливою силою визначав перебіг революційних подій з осені 1918 р. Набутий повстанським рухом масштаб дозволяє говорити про Українську революцію як селянську. Це твердження не є для мене евристичним. Воно складалося роками праці над повстанською тематикою².

Велику увагу на селянський повстанський рух звертає увагу зарубіжна історіографія. Скажімо, через постать Н. І. Махна³ Українська революція сьогодні більш znana у світі, ніж через постаті М. С. Грушевського, П. П. Скоропадського, В. К. Винниченка та С. В. Петлюри.

На думку Андреа Граціозі, український рух був у ХХ ст. прототипом великих національно-визвольних рухів, основу яких складало селянство⁴. Італійський історик вважає, що в Україні вперше здійснювалась теорія «довгої боротьби», яка спиралася на село і була спрямована на поступове втягування у цю боротьбу міста. Події, які мали місце в Україні під час революції, дуже нагадують Андреа Граціозі події в колоніальних країнах після Другої світової війни. В цьому сенсі український досвід, на його думку, «має парадигмальну цінність, особливу оригінальність і певне право на первинність в багатьох історіях нашого століття»⁵.

¹ *Himka J.-P.* The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917—1920 // *Archiv für Sozialgeschichte.* — Vol. 34 (1994). — P. 95—110.

² *Верстюк В. Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). — К., 1991. — 368 с.

³ *The anarchists in the Russian revolution* / Ed. by P. Avrich. — London, 1973. — 179 p.; *Malet M.* Nestor Makhno in the Russian civil war. — London, 1982. — 232 p; *Palij M.* The anarchism of Nestor Makhno. 1918—1921: An aspect of the Ukr. revolution. — London, 1976. — 428 p. ect.

⁴ *Граціозі А.* Большевики и крестьяне на Украине 1918—1919 годы: очерки о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. — М., 1997. — 199 с.

⁵ Там же.

Одразу хочу звернути вашу увагу на дуже принциповий, як для мене, момент. Визначення селянського повстанського характеру Української революції зовсім не означає спроби показати її як суто деструктивне явище, спонтанний селянський бунт, друге видання гайдамаччини. Тут я на боці І.-П. Хімки, коли він критикує Анджея Хойнацького за твердження, що в Україні завжди було легше зібрати кілька десятків тисяч бунтівників, готових на смерть, аніж розвинути в свідомості широких мас суспільства чуття державності. Звичайно, вивчаючи повстанський рух, дослідник обов'язково підходить до питання про співвідношення стихійного і організованого в революції¹. На мою думку, повстанський рух — це яскраве свідчення високої мобільності мас за низького рівня їх організованості. Проте Українська революція дає велику кількість прикладів організації. Ті приклади політичних і державних режимів, про які ми говорили вище, хіба це не форми організованої діяльності? Але специфіка Української революції полягала саме в тому, що державні режими виникали і зникали в залежності від того, чи знаходили вони спільну мову, чи ні.

Соціальна модель дає змогу відмовитись від концепції програної революції. Якщо українська державність протягом 1917—1921 рр. не змогла ствердитись, то це ще не є підставою для тверджень про повну поразку революції, а тим більше про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили. Вона сприяла зростанню національної консолідації, самосвідомості, росту еліти. Роки революції — це час відчутної модернізації селянського народу в націю. Можна твердити, що в огні і бурі революції відбулося народження нації. Останнє твердження допомагає сформулювати проблему ролі та місця подій 1917—1921 рр. у модерній історії України. Українська революція зв'язує в єдине ціле «довге» ХІХ і «коротке» ХХ ст. Вона одночасно може розглядатися завершенням першого і початком другого. В ній переплелися процеси, які не знайшли свого завершення в історії ХІХ ст. (національна і соціальна мобілізація), і процеси, які згодом визначили особливість ХХ ст. (тоталітаризм, націоналізм). Можна думати, що Українська революція була наслідком, продуктом української історії ХІХ ст., її результати були тісно прив'язані до цієї історії, спричинені нею. З іншого боку, революція значно змінила її та визначила новий напрямок розвитку української історії ХХ ст. Ці особливості роблять вивчення цієї проблеми надзвичайно масштабними і перспективними, вони є доброю підказкою до сучасного моделювання історії України ХІХ ст., без досконалого знання якого дуже важко розібратися в революційних перипетіях.

Таким чином, свою заключну, підсумовуючу думку я б сформулював так: протягом 90-х рр. в українській історіографії про революцію відбувся принциповий відхід від наративів радянської історичної науки. Відбулося ствердження концепції Української революції, формування якої, зазнавши

¹ Хімка І.-П. Дві історії України // Критика. — 1998. — № 7—8.

впливу діаспорної літератури, не обмежилося старими переспівами і досить інтенсивно розвивається, намагаючись використовувати здобутки світової історіографії. Однією з характерних ознак цього розвитку є поступовий відхід від різноманітних форм ідеологічної історіографії, на зміну якій приходить історіографія інтелектуальна.

ДИСКУСІЯ

Ярослав Пеленський. Тепер попрошу дискусантів, насамперед надаю слово панові Володимиру Бойку.

Володимир Бойко. Дякую. Спробуємо продовжити розмову. Отже, історія має властивість завжди залишатися сучасною. І кожне нове покоління істориків (і навіть не лише істориків) намагається побачити в минулому те, що з певних причин вважається актуальним. Зміна зовнішніх обставин та впливів, на чому наголошував Владислав Федорович, теж призводить до перегляду минулого, розуміння історичних процесів, які відбувалися. Це об'єктивно і нормально. Водночас ми розуміємо, що історики, як, можливо, ніхто інший, платять данину поточній політичній кон'юнктурі, часом навіть не усвідомлюючи цього. У цьому сенсі я хочу наголосити на тому, що події, які відбувалися на межі 1980-х і протягом усіх 1990-х рр., наклали надзвичайно великий відбиток на історіографію як у Росії, так і в Україні.

У своєму виступі Владислав Верстюк зачепив проблему історичної легітимізації, якої вимагала незалежна Україна (і не лише вона). Сьогодні, до речі, ми відзначаємо 11-ту річницю прийняття Акта проголошення незалежності України. Виникнення будь-якої нової держави потребує свого історичного обґрунтування, свого міфу. Таким чином, історики волею-неволею опиняються в ситуації, коли вони фактично створюють концепції, які, зрештою, доводять: ця держава має певні традиції, коріння і, відповідно, право на своє існування. З часом гострота цієї проблеми зменшується, що позитивно впливає на рівень наукових розробок.

У нас пошук витоків української держави невідворотно привернув увагу дослідників до 1917 р. Ми всі чудово пам'ятаємо початок 1990-х рр., коли державність стала одним із ключових термінів для України, яка так довго була її позбавлена. Через це почався справжній спалах досліджень, який мав компенсувати обмеження попереднього періоду, закрити цю лакуну. Звідси і з'явилася згадана кількість дисертацій з проблематики національно-державного будівництва.

У той час відбувалися дуже цікаві явища, адже новітня українська історіографія періоду 1917—1920 рр. розвивалася під впливом двох домінуючих чинників: це, по-перше, традиції щодо методології досліджень, закладеної в радянський період, і, по-друге, підходів до оцінки подій, що

існували в українській діаспорі. За досить короткий термін на межі 1980—90-х рр. дослідники пройшли шлях від демонстративно-об'єктивістського зображення подій до захисту ідеї Української революції. І коли відкрилися кордони (а отже, й можливості для спілкування), коли стали доступними спецхови архівів та бібліотек, а головне — зник чинник самоцензора, тоді з'ясувалося, що можна взяти цю тематику та її розвивати, фактично доводячи ті думки і підходи, які вже існували в діаспорі, але на основі нової джерельної бази, що раніше була недоступна через цілком зрозумілі причини.

На початку 1990-х рр. виявилось, що українські дослідники схильні спиратися на авторитет Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Ісаака Мазепи, Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Липинського, Павла Христюка. Їхні думки знайшли своє продовження вже в сучасній Україні, наклавши яскравий відбиток на історичні дослідження. Але це рівень осмислення подій, притаманний першій половині ХХ ст. Принципових зрушень у методології дослідження періоду Української революції тоді не відбулося. Як правило, дослідники дотримувалися принципів добре перевіреного та зрозумілого позитивізму. Його застосування в умовах, що змінилися, значно розширило перелік тем, відкритих для дослідження, і в разі сумлінної роботи науковця дозволяло зробити спробу об'єктивного висвітлення минулого. Але, враховуючи генетичний зв'язок позитивізму з домінуючою в радянський період ідеологією, часом здавалося, що автори досліджень лише змінюють оцінки.

Таким чином, з одного боку, ми спостерігаємо деяку інерцію, яка йшла ще від радянської історичної школи, і в той же час — залучення нових підходів (хоч насправді новими їх можна назвати досить умовно). Тобто, в дійсності, на першому етапі була притаманна зміна знаків «плюс» на «мінус». І лише трошки згодом, коли було напрацьовано певну кількість робіт, з'явилися ґрунтовніші дослідження, які намагалися системно переглянути події революції 1917 р. Та справді принципово нового осмислення періоду 1917—1920 рр., притаманного, скажімо, праці російського історика Володимира Булдакова «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия», в Україні досі немає.

Більше того, залежність від політичної кон'юнктури, абсолютизована за радянських часів, проявила себе й у сучасній Україні (від цього ми нікуди не подінемося). Наприклад, якщо на самому початку 1990-х рр. на хвилі демократичних процесів спостерігається захоплення періодом Центральної Ради, то зміна влади після президентських виборів 1994 р. збіглася зі спробами ідеалізації Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. І це, до речі, мабуть, не випадково: паралелі між потягом до авторитаризму та зовнішньополітичною орієнтацією правлячого режиму простежувалися досить прозоро й використовувалися в політиці доволі відверто. Потім починається перегляд і цих оцінок.

Можна погодитися з думкою про те, що, можливо, ми ще не пройшли етап накопичення документів, розширення джерельної бази (насамперед, за рахунок регіональних матеріалів), необхідний для появи подібного роду праць. Цей процес уже розпочався, і ситуація поступово змінюється. Найближчим часом Інститут історії України НАН України має видати збірку документів, які висвітлюють події в регіонах України за період з березня по листопад 1917 р.

Насторожує те, що, на відміну від Росії, в українській історіографії на сьогодні значно менша увага приділяється соціальній історії, про яку казав Лев Протасов. В Україні досі не стало пріоритетом дослідження людського фактора, який домінував у той період. І це неабияка проблема української історіографії. Втім, наведена на конференції статистика свідчить про те, що вона фактично підійшла до тієї межі, за якою — перегляд усталених схем вивчення періоду Української революції і поява якісно нових робіт. Дякую.

Ярослав Пеленський. Наступний коментатор — пані Олександра Кудлай. Прошу.

Олександра Кудлай. Дякую. Я так думаю, що в мене залишилося майже дві хвилини (навіть не три хвилини) на виступ. Але я хочу зробити маленьку ремарку до розмови стосовно вериг на ногах української історіографії (маються на увазі роботи Дмитра Дорошенка, Павла Христюка та інших, що вже стали хрестоматійними) про те, що для молодих учених, які вступали в науку на початку 1990-х рр., ця тема була зовсім білою плямою.

Вчені, які почали працювали в науці раніше, мали доступ до спецховів і щось читали, щось знали про розвій української національної революції 1917—1921 рр. Для молодих же вчених це була зовсім біла пляма, і тому роботи авторів — сучасників революції стали тими енциклопедіями, насиченими фактичним матеріалом, з яких вони взяли свої перші знання з цієї проблематики, а потім уже йшли в архіви та працювали за своїми темами. Ще додам, що на поверхні у 1991 р. (я не беру до уваги ті роботи, які ми умовно називаємо «діаспорськими») були тільки дві роботи. Це стаття В. Манілова, здається, 1927 р., опублікована в кількох номерах журналу «Летопись революции», і невеличка (майже 30 сторінок) брошура, видана Інститутом історії в серії «Історичні зошити». Тобто свою позитивну роль ці роботи зіграли, безумовно.

Отже, цілком зрозуміло, що революційні події на Україні були дуже тісно пов'язані з революцією в Росії. Тому цілком природний інтерес українських істориків до того, як у російській історіографії висвітлюються саме українські сюжети. Вже вчора російські колеги говорили про брак українських видань, наукової періодики в Росії. Така ж сама ситуація й у нас в Україні, коли ми маємо тільки поодинокі наукові доробки російських учених; те ж саме стосується і періодики. Тому цілісної картини з цього питання собі намалювати поки що не можна.

Але інша справа з підручниками. Їх удалося знайти набагато більше, і тому я взяла на себе таку місію зробити коротенький аналіз тих українських сюжетів, що присутні в російських підручниках. Я маю на увазі тільки ті з них, що видавалися під грифом дуже пошанованих установ і рекомендовані відповідними органами до користування студентами та школярами. Отже, за останні 10 років, за моїми підрахунками, їх вийшло щось більше 110, і, даючи загальну характеристику, скажу тільки, що десь до середини 1990-х рр. в українські сюжети з них були випали зовсім. Але закидати це російським ученим не варто, мабуть, тому, що і в самій Україні ці сюжети тільки розроблялися, вироблялися якісь підходи до цих оцінок Української революції, і вже десь усередині 1990-х рр. Україна вставляється в ці підручники не просто як географічна назва, а вже даються характеристики українського національного руху на початку 1920 р. (це підручник 1994 р.) і далі за роками: 1995 р. в сюжеті про липневу урядову кризу з'являється Центральна Рада, в підручнику 1996 р. вже є переговори між Тимчасовим урядом і Центральною Радою наприкінці червня, Перший універсал, домовленості, декларація уряду з цього приводу, є якісь події, що проходили в Україні взимку 1917—1918 рр., даються характеристики більшовицької національної політики вже з нових позицій та підходів. І вже в такому відомому серед російських учених підручнику Любові Семеннікової під назвою «Россия в мировом сообществе цивилизаций», який написаний з так званого цивілізаційного підходу, цілком справедливо відзначається, що національні райони Росії, які історично тяжіли до Заходу, не прийняли більшовицького вибору росіян і намагалися в ході революційних процесів відійти від сильного русифікуючого впливу; так само й Україна еволюціонувала в бік незалежності.

Отже, я дозволю собі зробити такий коротенький висновок, що протягом 1990-х рр., можна сказати, російська історіографія (бо підручники певним чином відбивають розвиток, який проходить саме в історіографії) почала відходити від старих схем, підходів, оцінок, характеристик і т. ін. щодо України, і від повного замовчування цих сюжетів у своїх роботах перейшла до досить зважених і коректних характеристик. Безумовно, ці характеристики в українських учених викликають деякі питання, але це вже предмет іншого діалогу. На мій погляд, цим сюжетам дечого бракує. Бракує конкретики. Але я думаю, що ця проблема така, яку можна розв'язати. Дякую. Я намагалася говорити дуже коротко.

Ярослав Пеленський. Дуже дякую. Щодо свята незалежності, то я вже говорив із Владиславом Федоровичем на цю тему і сказав, що знаю — наші націонал-ультрарадикали скажуть: «Ну, як же вони працюють у День незалежності України, і до того ж із москалями!..» (*Сміх у залі*). Я відповів би на це, що ми працюємо якнайбільше вшановуємо День незалежності, і що наші зусилля зрозуміти, чому, нарешті, наша Україна є незалежною, і є, власне, внеском у пошану того Дня незалежності. Дякую. А тепер прошу до дискусії.

Френк Сисин. У доповіді Льва Протасова багато було говорено про українську діяспорну історіографію. Мене цікавить питання: «Якою мірою російська еміграційна історіографія 20—30-х рр. відіграла роль в Росії в 1990-х рр.? Потім — до професора Владислава Верстюка: тема Української революції, або так званих Визвольних змагань. Мені здається, є одна істотна різниця між Російською революцією і так званою Українською: російська революція відбувалася в одній імперії, а українська — в двох імперіях. І фактично не було ніякої революції в тамтій, другій імперії, просто були визвольні змагання і спроба творення державності. Концепційно тут, мені здається, дечого бракувало, і мушу казати, що у виданій на Заході (США) книжці про Українську революцію під редакцією професора Тараса Гунчака, також бракує Західньої України. То було під впливом західної советології, і на мій погляд, вивчаючи тільки ту одну імперію, важко зрозуміти, що ж діялося з національною революцією.

Валентина Шандра. У меня вопрос к профессору Льву Протасову. Будьте добры, скажите, как Вы считаете, может ли быть серьёзной научной проблемой вопрос об авторитете власти в разных социальных прослойках и России, и Украины в период XIX в., особенно в конце XIX и начале XX в., как одна из предпосылок социальной революции? И занимается ли кто-нибудь так, более-менее обозримо, этой проблемой как отдельно взятой?

Юрій Шаповал. Меня очень заинтересовали Ваши слова о том, что ушла политически окрашенная семантика, большевистский новояз, поскольку историки освобождались от идеологического диктата. Но тема 1917 г., как и тема Великой Отечественной войны (как её называют в России до сих пор), — это одна из самых таких популярных тем, по которой написано просто невероятное количество работ. Мой вопрос: была ли попытка со стороны российских историков, ну, как-то, по большому счёту, «распрощаться», скажем, с ленинской теорией соцреволюции? Не просто сделать вид, что её там, скажем, не существует, а вот как-то проанализировать, дать какой-то системный «демонтаж», деконструкцию этой теории). Была ли сделана такая попытка? Или, может быть, на это решились хотя бы отдельные историки?

Георгій Касьянов. Вопрос к обоим докладчикам: была ли сделана, или делаются ли какие-то попытки хронологической переконструктуризации того, что называется «1917 год». Я поясню. 1917—1921 в Украине сейчас практикуется, но все эти процессы явно начинались раньше. Есть ли какие-либо попытки осветить именно этот аспект?

Роман Сербин. Я хочу лише додати до того, що сказав доктор Френк Сисин. Моє питання до професора Льва Протасова. Не тільки до якої міри був вплив російської чи білогвардійської діяспори, але чи був вплив також

західної науки про революцію? В Північній Америці, Західній Європі колись це була ціла індустрія. Чи всі ті науковці мали пізніше якийсь вплив на переосмислення революції в Росії?

Владислав Верстюк. Щодо впливу західної історіографії я Вам скажу, що вони переклали спочатку Едварда Карра, потім Річарда Пайпса переклали...

Лев Протасов. А я, собственно, и говорил о том, что те, кто оказался ближе к западной среде в силу того, что работал над этой проблематикой, имел доступ в спецхраны, практически первыми и воспользовались этим.

Владислав Верстюк. ...І всі ті ідеї були звідти ретрансльовані і використані.

Ярослав Пеленський. Хотів би висловити два міркування від себе не як від керівника панелі, а як від учасника конференції. По-перше, щодо vox populi, себто людського аспекту подій. Коли я у 1980-х рр. приїздив до Польщі (бо тоді ще не міг відвідувати України), то польські колеги і студенти мене часто запитували: «А яким був той політик?», «А як вони жили?», «А як ви жили?». Тобто, їх цікавило приватне, особисте в історії. Натомість в Україні мене зазвичай питають: «Які погляди ті люди мали?». Йшлося, отже, не про людське життя, а про ідеологічні, партійні уклади, ухили чи коаліції. Питання, що його ставив мені пан Верстюк («Якими людьми вони були?»), є радше винятком, бо особистісні нюанси здебільшого не цікавили моїх співрозмовників.

Принагідно зауважу, що я — один з останніх, хто знав практично всіх головних еміграційних політиків, які ще були живими в 1950-х рр.: Олександра Шульгина, Ісаака Мазепу та багатьох інших, а також розмовляв із Андрієм Мельником та Степаном Бандерою. Цим я завдячую своєму дядькові, також політику й визначному публіцистові, який мені сказав: «Іди до всіх політиків і говори з ними!». На жаль, я не робив аудіозаписів, що було би цікаво для oral history. Це — моя суто приватна репліка, без питань для доповідачів.

Тепер з приводу методологічної проблеми, зокрема — нарікань на національну історіографію, які тут звучали. Гадаю, що сьогодні відновлення (чи реформування) національної української історіографії є цілком природним явищем, і воно втримається ще принаймні одне — два десятиліття. Я особисто не бачу в цьому нічого поганого. Погано було б, якби така історіографія перетворилася на єдино можливу — як «генеральна лінія партії». Мусять співіснувати різні школи, різні орієнтації, що вільно конкурують поміж собою. А думка, що така історіографія погана, бо вона національна, як мені здається, нав'язана прагненням устигнути за модою. Але ж ви не наздоженете її, бо вона щороку викидатиме вам нові взірці, оскільки з цього живе. (*Сміх у залі*). Дякую.

А тепер прошу до слова доповідачів. Розпочинає професор Лев Протасов.

Лев Протасов. Я заранее должен извиниться, если не смогу удовлетворить всё любопытство, которое здесь было выражено в связи с теми или иными положениями моего доклада. Мне кажется, что, и у меня есть извиняющие обстоятельства. Я, конечно же, не представляю себе состояние российской историографии в такой мере, как, допустим, профессор Верстюк, потому что сейчас в России (не знаю, как в Украине в этом смысле) выходит очень много изданий такого самостоятельного, что ли, характера, особенно на местах. И многие из них не попадают в поле зрения моего, скажем, живущего к тому же в провинции (это притом, что даже и в столичные библиотеки не все издания приходят). Поэтому я не могу судить достаточно достоверно обо всех процессах, но то, что я знаю, постараюсь ответить.

Вопрос об авторитете власти в разных слоях в XVIII, XIX, XX вв. Да, проблема такая, конечно, ставится, начиная с работы Б. Н. Миронова, кончая вот теми же публикациями на местах различных конференций (а их проходят десятки, даже сотни). Вот они стоят у меня перед глазами, но я не могу назвать фамилии этих авторов и этих сборников, вышедших, скажем, в Сибири, касающихся проблем становления гражданского общества в России. Там целый ряд сообщений касается и вопроса о власти.

Была ли попытка распрощаться с ленинской теорией социалистической революции? Первые такие попытки, как я уже говорил, такого, пожалуй, ревизионистского, что ли, типа отмечены ещё в конце 1980-х гг.: они тогда пресекались, скажем, лейб-историками. Я могу назвать судьбу Агдаса Бурганова, который неоднократно пытался защитить докторскую диссертацию по этой теме. Я помню хорошо работы Юрия Буртина, тогда очень модного публициста, тоже касавшиеся пересмотра ленинской концепции. Правда, она касалась не самой социалистической революции (что сделано, то сделано), а перспектив её, т. е. то, что Ленин в последних своих работах отошёл от идеи государственного монополистического регулирования и пришёл к идее старых кооператоров, т. е. на более цивилизованный вариант социалистического развития.

Хронологическая, если я правильно понял профессора Гергия Касьянова, «рехронологизация» революции 1917 и т. д. гг. Да, такие попытки, безусловно, есть. Уже многократно мною упоминавшийся Владимир Прохорович Булдаков рассматривает русскую смуту (как он её называет, имея в виду коллективное бессознательное начало, которое доминировало там) как проявление кризиса империи. И кризис это начался, разумеется, не в 1917 г. (он тогда лишь обострился), но и 1905—1907 гг. тоже были проявлениями этого кризиса. Но не только Владимир Булдаков, но и даже историк такого либерально-консервативного, что ли, характера как Виктор Петрович Данилов, отстаивает сейчас идею крестьянской революции, которая началась. И он, и школа историков, идущая за ним, считают, что в России с 1902 г. развивалась крестьянская революция, которая завершилась, вероятно, в 1922 г. с принятием Декрета о социализации земли.

В заключение хотел бы воспользоваться своим правом сказать. Конечно, я согласен, что, наверное, полностью отвлечься от влияния идеологии не удастся. Да мы просто и не заметим это, как не замечаем атмосферного столба, когда он нормально на нас действует. Но всё-таки, когда мы замечаем влияние идеологии, то историки должны этому противодействовать. Это одно. И второе. Некоторый дискомфорт я ощутил, когда речь шла об Украинской революции. Мне кажется, не началось ли здесь рассмотрение украинской революции в рамках чисто национальной революции, в отрыве от российской? Она всё-таки была проявлением и Российской революции, и без неё, вероятно, не могла бы начаться. Может быть, для украинских историков это уже всеобщая история — всемирная история, я понимаю. Но всё-таки она должна быть в контексте. Спасибо.

Владислав Верстюк. Я думаю, що в Україні ніхто не ставить питання про те, щоб відгородитись якоюсь стіною чи парканом від Російської революції. Це просто неможливо і в цьому немає ніякої потреби. І тут очевидний вплив тих самих сюжетів, про які тут говорили.

Але зовсім по-іншому має рацію професор Сисин, який говорить, що Українській революції притаманні свої певні особливості, на яких сьогодні наголошують українські автори. Що Україна була поділена між двома імперіями — між Російською і Австро-Угорською. Росія, так би мовити, мала свою державу, а тут ішлося ще про процес об'єднання Західної України і Східної України, який мав величезний вплив на розвиток революції. Не можна про всі ці деталі за двадцять п'ять хвилин сказати...

Процес соборності, спроба його спочатку декларувати, а потім здійснити — така, я сказав би, хоч і невдала спроба, але надзвичайно цікава спроба. Сталася певна дифузія, реальне фізичне взаємопроникнення двох Україн. Скажімо, Січові стрільці, які прийшли на Наддніпрянську Україну... А з другого боку, не можна відкидати вплив Східної України на Західноукраїнську Народну Республіку ... Так що, здавалося, начебто, на Західній Україні не було революції, швидше війна, але це не зовсім точно, бо не зовсім повно. Все ж таки революційні процеси надзвичайно сильно вплинули на долю ЗУНР, і це треба визнати.

З приводу хронологічних рамок про те, що питав Георгій Касьянов. Я випустив в доповіді це надзвичайно цікаве питання, яке ставиться і дискутується в українській історіографії. І те, що в доповіді заявлена революція 1917 р. — це лише наукова метафора. Звичайно, революція не розглядається як хронологічно вузьке явище, тобто вона може розглядатися як 1917—1921 рр. Іноді це відміна від діаспорної літератури, в якій, скажімо, той же Павло Христюк розглядав визвольні змагання дуже вузько: 1917—1919 (кінець 1919 р.), а далі вже взагалі нічого. Ми зараз усе ж таки прагнемо включити і 1920 р., і насадження тут радянської влади: перша, невдала спроба в 1919 р., а та спроба, сильніша і страшніша, в 1920 р. — теж включається ніби сюди.

Але є й інші підходи. Скажімо, сьогодні і росіяни ставлять питання про те, що революційні процеси почалися ще в 1915—1916 рр. (наскільки я пам'ятаю колоковіум у Санкт-Петербурзі, на основі якого видано книжку «Россия и Первая мировая война»). Або, скажімо, знаменита промова Павла Мілюкова в Думі в листопаді 1916 р., в якій пролунали слова «Глупость или измена?»; повстання в Середній Азії та Казахстані 1915—1916 рр. теж уже можна розглядати як початок революційної бурі. Ви ж знаєте, що сьогодні Перша світова війна є поділом між довгим ХІХ і коротким ХХ ст.ст. Очевидно, нині ми йдемо до того, щоб об'єднати війну і революцію в один хронологічний період.

Треба віддати належне Ярославу Грицаку, який, користуючись західною літературою, застосував ідею хронологічного межування в рамках 1914—1923 рр. За такою періодизацією задумував свою серію праць Дмитро Дорошенко, яку він назвав «Історія України, 1917—1923 рр.». Чому 1923 рік? Тому що в 1923 р. відбулося остаточне рішення Ради послів країн Антанти про передачу Східної Галичини Польщі, і наприкінці 1922 р. був створений Радянський Союз та поставлена остання крапка на якихось спробах України ввести хоча б ілюзорну самостійну лінію. Отже, такі варіанти теж є.

Ярослав Пеленський. До речі, я хочу сказати яко факт чи примітку до Вашої зауваги, що видання інституту ім. В'ячеслава Липинського «Ereignisse in der Ukraine, 1914—1922» містить австрійські документи від 1914 по 1922 р., тобто охоплює війну і революцію.

Владислав Верстюк. Я перепрошую, забув сказати ще про людський фактор. У принципі є цікаві зрушення й тут. Я згадував Оксану Оніщенко, яка займається зміною політичного та соціального становища жінки в період революції. Мені здається, що це цікава, але важка тема; не знаю, як їй вдасться... Є такі зрушення, до яких і я причетний. Скажімо «Щоденник» Євгена Чикаленка 1919—1920 рр. охоплює повсякденне життя, перебування автора в Києві, переміщення на Захід, а потім еміграційне життя. Надзвичайно цікава річ А в Росії, я пам'ятаю, є гарний збірник «Революция и человек», навіть два.

Лев Протасов. Это с таким названием, а реально их больше.

Ярослав Пеленський. Ми закінчили нашу розмову з десятихвилинним спізненням, але я думаю, що доповіді, в першу чергу, й обмін думок були вшануванням Незалежності. Дякую.

Радянський Союз, Росія, Україна у Другій світовій війні

Головує: *Роман Сербин*

Доповідачі: *Олександр Лисенко, д-р Володимир Невежжін*

Дискутант: *Олександр Марущенко*

Олександр Лисенко

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МІЖ ЗАКОНОМІРНІСТЮ І ПАРАДОКСОМ

Часовий відрізок у 10—12 років дає досить підстав для того, щоб простежити тенденції розвитку української історіографії, зробити певні висновки й узагальнення. Зміну віх у вітчизняній історіографії з деякою умовністю можна характеризувати і як зміну схем. Колишне табування окремих тем, жорстко заданий алгоритм їх подачі сприяв не лише ізоляції від світової наукової думки, але й нагромадженню того евристичного й інтелектуального потенціалу, який дістав можливості для реалізації у пострадянський період. У нашому випадку мова йде перш за все про тематику, пов'язану з людськими втратами України, діяльністю ОУН і УПА, релігійним життям, функціонуванням партійно-радянського механізму влади, національними відносинами тощо.

Першим парадоксом є вже те, що про війну написано, на перший погляд, все, принаймні, набагато більше, ніж про будь-який інший період нашої історії: понад 20 тис. монографій, брошур, збірників статей загальним накладом 1 млрд. примірників. З іншого боку, очевидно немає жодного питання, яке б не було так чи інакше сфальсифіковане, заполітизоване чи просто замовчуване або позначене напівправдою.

Навіть незначний відступ від більшовицької методології давав вражаючі результати. Як виявилось, методологічна поліфонія дозволяє звучати не лише парадним фанфарам, а всьому симфонічну розмаїттю дослідницьких інструментів. Відомий дослідник соціальної історії Росії Б. Н. Миронов суть проблеми трактує так: «Загалом кажучи, розходження навіть за окремими питаннями обумовлюються різними теоретичними орієнтаціями людей. Якщо керівна ідея В. П. Булдакова полягає в тому, що „в історії все визначається не так званими об'єктивними факторами, а людськими уявленнями, які часто йдуть врозріз з ними“, а згідно з моїм переконанням, важливі історичні події не стільки робляться, скільки відбуваються, то природно, що нам важко прийти до консенсусу. Якщо все є непередбачуваним, випадковим, то пошуки закономірності даремні, прагнення знайти логіку подій — наївне, цифри

лукаві, твердження про нормальність історичного процесу драгують, емоційно-інтуїтивний, художній підхід здається більш результативними, ніж порівняльно-історичний чи структуралістський. Навпаки, якщо події відбуваються, то придатний науковий, позитивістський підхід до їх вивчення й відповідно пошук закономірностей і логіки в історичних подіях»¹. Казуїстика радянської ідеологізованої методології полягала в тому, що вона, з одного боку, сповідувала позитивізм, конструювала закономірності, відкидала емоційно-інтуїтивний підхід, а з іншого — продукувала лукаві цифри, підтасовані факти, спотворені події.

Оманливі принади такої, з дозволу сказати, методології, на жаль, виявилися привабливими і для багатьох сучасних літераторів від історії. В бурхливому потоці постперебудовних публікацій змішалися і ручаї живильної правди і каламутні води суб'єктивістських, заангажованих опусів. При цьому останні стали плодом не тільки кон'юнктури, — а без політичного замовлення на праці такого плану не обійшлося, — але й природної потреби заповнення існуючих пустот. Своєрідними першопрохідниками тут стали публіцисти, які позначили ударні напрями. Поряд з масою сенсаційних, «смажених» матеріалів, автори яких не ускладнювали собі життя пошуком та співставленням документів, теоретичною аргументацією, з'явилося чимало таких, які були насичені науковою термінологією і претендували на об'єктивність. Журналісти і просто ентузіасти пера накидали ескізи схем і шаблонів, якими некритично скористалися деякі несумлінні професійні історики. Піднятий на поверхню негатив, що торкався різних сторін життя в Радянському Союзі 1939—1945 рр., швидко досяг критичної маси, здатної перевернути уявлення про реальні події того часу.

Інша частина істориків скористалася можливостями доступу до раніше таємних фондів і фронтально здійснювала поверхову фактологічну експансію, полишаючи глибоке осмислення подій на майбутнє.

І лише незначна частка вчених присвятила себе скрупульозній пошуково-аналітичній роботі, осягненню істинних мотивів, справжніх механізмів і технологій великої політики та військової стратегії. Можливо, саме тому реальні здобутки істориків незалежної України менші, аніж цього хотілося б і можна було очікувати.

Якщо почати з верхівки піраміди — праць з теорії та методології дослідження війни, — то тут одиноко височить постать світлої пам'яті проф. М. В. Ковалю. Саме він започаткував оновлені концептуальні історіософські у своїй основі підходи, періодизацію II світової війни, заклавши базу для наступників у даній царині. Скажемо відразу, що останні праці М. В. Ковалю²,

¹ *Миронов Б. Н.* К истине ведёт много путей // Отечественная история. — 2001. — № 2. — С. 109.

² *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.): спроба концептуального бачення. — К., 1994; Його ж. Україна, 1939—1945: Маловідомі і

на жаль, не стали детонатором для дискусій і полеміки в науковому середовищі — надто вже складною і незвичною виявилася ця справа для сучасних українських істориків. Натомість, жваво й організовано відгукнулися представники лівих політичних сил — від науковців старшого покоління до колишніх партизанів і теперішніх генералів. Злагоджена кампанія цькування безсумнівно кращого фахівця з історії II світової війни в Україні згубно позначилася на розвитку наукових досліджень, потворно вплинула на цілу низку узагальнюючих публікацій. Підтвердженням того став заключний том «Книги Пам'яті України» — «Безсмертя», позначений непослідовністю, суперечностями, відходами від провідної концепції видання. Нині готується перевидання цього тому й авторський колектив знову перебуває під гнітючим тиском деяких старих догматів і шаблонів, залишаючись заручником позиції кількох керівників проекту.

Окремі публікації, в яких піднімаються питання теорії та методології дослідження історії війни, вийшли з-під пера В. А. Гриневича, В. Ю. Короля, В. І. Кучера, В. В. Стецкевича, А. Ф. Трубайчука, І. Т. Муковського, А. С. Чайковського й автора цих рядків. Однак говорити про системні зусилля в даному напрямі було б занадто оптимістично, оскільки йдеться про спорадичні й епізодичні спалахи інтересу до цих питань.

Значно більших успіхів досягнуто в окремих тематичних нішах, хоча й тут не обійшлося без серйозних упущень, натяжок і навіть спекуляцій.

В руслі підготовки і видання 250 обласних томів «Книги Пам'яті України» й підсумкового тому «Безсмертя» науковці опублікували низку статей, брошур, монографій з різних проблем. На основі невідомих до того архівних документів тодішні співробітники відділу історії України періоду II світової війни В. А. Гриневич, І. Т. Муковський та інші вивели нові цифри, які ілюструють участь населення України в боротьбі з нацизмом. Якщо в радянських фундаментальних виданнях стверджувалося, що в радянських збройних силах служило 4,5 млн. наших співвітчизників, то в монографії «Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни»¹ йдеться про 7 млн. В. А. Гриневич вважає останню цифру дещо завищеною, оскільки вона, ймовірно, включає повторно мобілізованих на визволених від окупантів землях та відпущених гітлерівцями у 1941 р. військовополонених-українців².

Набагато складніші завдання довелося вирішувати в процесі визначення людських втрат України у війні. Користуючись обліково-статистичним методом, група дослідників Генштабу збройних сил Російської Федерації на чолі з генералом Г. Ф. Кривошеєвим встановила, що загальні безповоротні

непрочитані сторінки історії. — К., 1995; Його ж. Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. — 2000. — № 3, № 4.

¹ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — С. 401.

² Гриневич В. А. Українці у складі Червоної армії. Кількісний аспект питання / Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність : Матеріали міжнар. наук. конф. (27—28 жовт. 1994 р.) — К., 1995. — С. 59—62.

втрати радянських військовослужбовців складають 8 млн. 668 тис. 400 чол., з них 1 млн. 376 тис. чол. (15,9%) — воїни української національності¹. Але до складу Червоної армії і ВМФ в роки війни були мобілізовані й представники інших національних груп населення УРСР і втрати серед них істотно доповнюють наведену цифру. За даними В. М. Косика на фронтах загинуло 2,5 млн. наших співвітчизників². Оцінка авторів «Книги Пам'яті України» ще вищі — 3,5 млн. полеглих громадян України у лавах радянських збройних сил³. Наголошую, що це не статистичні дані, а лише оцінки, до того ж виведені методом екстраполяції, який не можна вважати оптимальним для отримання точних результатів.

До речі, значний «люфт» у підсумкових даних певною мірою програмує розбіжності в оцінках складових, зокрема, тих цифр, що стосуються військовополонених. Російський дослідник В. М. Земсков стверджує, наприклад, що існують переконливі аргументи для збільшення загальної кількості радянських військовополонених з 5,6 — 5,7 млн. до 6,2 млн. осіб. Відповідно, зростають кількісні показники військовополонених, що загинули, загальна сума втрат радянських збройних сил у війні, а, отже, і втрати народу України у війні. Найбільш повно дані про військові втрати може дати лише повна комп'ютерна обробка даних про особовий склад Радянської армії, ВПФ, ВМФ, прикордонних та внутрішніх військ, які зберігаються в російських архівосховищах. Якщо ж вичерпних даних про всіх загиблих немає — а насправді це так, — то й далі ми покладатимемося на ймовірні оцінки з досить значними допусками і похибками. Втім, лякають не стільки неточні цифрові дані, скільки спекуляції довкола них, іншими словами йдеться про штучне применшення чи завищення втрат народу України. Цифрова еквілібристика радянських лідерів стосовно втрат у роки війни, кількості партизанів у республіці та результатів їх бойової діяльності певною мірою запрограмувала легкість, з якою окремі історики подають кількісні характеристики тих чи інших явищ воєнної доби. Якщо А. Л. Перковський та С. І. Пирожков оцінюють демографічні втрати народу України у 13,6 млн. чоловік на підставі офіційної статистики⁴, то деякі публіцисти без достатньої аргументації говорять про 15 і навіть 17 млн. чоловік.

До парадоксів сучасної історичної науки слід віднести і той факт, що оборонні бої та поразки Червоної армії привертають підвищену увагу, в той час, коли наступальні бої й ціна великих перемог трактуються за старими канонами, без належного аналізу тактичних і стратегічних, військово-технічних, психологічних складових. Це можна пояснити тільки тимчасовою

¹ Памяти павших. Великая Отеч. война, 1941—1945 / [Редкол.: А. И. Сорокин (пред.) и др.]. — М., 1995. — С. 90.

² Косик В. М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. — С. 445.

³ Безсмертя: Кн. Пам'яті України, 1941—1945. — К., 2000. — С. 549.

⁴ Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2. — С. 17.

кон'юнктурою, коли у військових невдачах початкового періоду війни черпалися докази неспроможності і негативні характеристики сталінського режиму. Очевидно, що тут мають сказати своє вагоме слово військові історики, які володіють методикою оцінки суто військових параметрів.

Серед закономірностей розвитку української історіографії є спалах інтересу до проблематики, пов'язаної з діяльністю самостійницьких сил, Організації українських націоналістів, Української повстанської армії. Тотальне очорнення історії українського національно-визвольного руху комуністичним ідеологічним апаратом викликало зворотню реакцію. Незаповнений вакуум і високий градус суспільної конфронтації довкола цієї проблематики спричинив появу великої кількості публікацій — від поверхових агіток до солідних монографій, в яких містилися часто полярні оцінки одних і тих самих подій. Тільки за останні п'ять років за даною проблематикою з'явилося понад 1 тисяча наукових публікацій.

У широкому контексті українське питання має геополітичний контекст і включає зовнішньо- чи внутрішньополітичний аспект, у вужчому — формування теоретичних та ідеологічних засад, організаційне оформлення самостійницьких інституцій, поширення національної свідомості в масах, боротьбу за національну державність в умовах війни. До сьогодні в Україні не створено праці, яка містила б узагальнюючий виклад цієї теми, починаючи з характеристики теоретичних напрацювань ідеологів самостійницького руху і завершуючи репресивно-каральними заходами сталінського режиму проти учасників і повстанських формувань у повоєнні роки. Це — доволі складне завдання, але, віриться, з часом воно буде виконане, адже книга В. М. Косика при всій повазі до автора і результатів його праці далеко не вичерпує проблему. Більш того, думається, що здійснення такого проекту не під силу одному досліднику. Можливо це прозвучить також дещо парадоксально, але реалізувати його зможе авторський колектив з представників різних політичних напрямів, а також аполітичних фахівців, коли такі взагалі є.

Кожен має право на власне бачення і думка кожної сторони відбиває історичні реалії, ідеологічні позиції, ментальність певних груп населення. Для комуністів націоналісти були і залишаються ворогами і навпаки. Але саме відображення обох позицій дає можливість створити стереоскопічне уявлення про те, що відбувалося. А хіба можна писати про ОУН і УПА без урахування оцінок польської та німецької сторони? Водночас погляд на радянський режим, гітлерівський «новий порядок», польський Рух Опору слід формувати з врахуванням точки зору українських самостійницьких сил. Наполегливі намагання «лівих» видавати ОУН та УПА за «чужорідне тіло» в історії нашого народу нагадує спробу обсервації навколишнього світу, затуливши одне око долонею. Разом з тим, не можна відмахнутися від цілої низки проблем тільки тому, що вони «неімпозантні» і в невігідному світлі подають окремі сторінки національно-визвольного руху. Йдеться, насамперед, про маловивчені зовнішні чинники та їх роль в генезі українського самостійницького руху, а також

феномен співпраці українських громадсько-політичних інституцій націоналістичного і національно-демократичного політичного спектру зі спецслужбами і владними структурами інших країн. У цьому ж ряду перебувають негативні процеси, що мали місце всередині самостійницького руху, як то: міжпартійні чвари, фінансові махінації окремих керівників, інтриги тощо. Та як би не перебільшували цей бік діяльності українського табору, його ідейним противникам, вочевидь, будь дуже складно спростувати таку тезу: український визвольний рух 40—50-х рр. — це не імплантоване ззовні, штучне за своєю природою явище; навпаки, він є феноменом специфічного за генезою, традиціями, перебігом процесу націотворення, природнім продуктом віковичного протягу народу до власної державності з усіма притаманними йому «хворобами зростання» (радикалізмом, конфронтацією, хитанням, розбратом).

Суспільний рейтинг проблеми ОУН та УПА виявився настільки високим, що вивів її на рівень найбільш актуальних і потребує державного вирішення. І саме тут з'ясувалося не лише те, наскільки вона багатопланова і складна, але й те, настільки і суспільство, і держава не готові до прийняття принципово важливих рішень, настільки вони сковані путами ідеологічних рудиментів, настільки залежать від політичних лобі.

Для того, щоб не додавати плутанини, відразу розділимо проблему на дві складові: юридичну й історичну.

Як відомо, Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. бійці УПА, що брали участь у бойових діях проти гітлерівських окупантів, зараховані до учасників бойових дій. Однак нині питання ставиться так: визнати Українську повстанську армію воюючою стороною у II світовій війні. Висуваються також вимоги прирівняти ветеранів УПА з ветеранами радянських збройних сил у соціальних правах. Саме юридичний аспект проблеми є найбільш складним для розв'язання. Не вдаючись до правничої казуїстики, хотілося б висловити власну думку про спосіб дій у цьому напрямі: слід домагатися не «прирівняння у правах» для вояків УПА, а надання їм цілком визначеного статусу, окресленого точною юридичною дефініцією, скажімо «учасник боротьби за УССД» чи «ветеран національно-визвольної боротьби» тощо. Це дозволить уникнути непорозумінь і некоректних порівнянь. Не можна «складати всі яйця в одній корзині», не слід користуватися синонімічними термінами, коли йдеться про різні історичні явища. Необхідно, таким чином, розвести статус і термін. Статус може бути схожим (соціальні гарантії, пільги тощо), а юридичний термін та історико-правова аргументація будуть різні.

Що стосується історичного аспекту, то й тут є свої складнощі. Перша полягає в ототожненні ОУН і УПА, хоча всім більш-менш обізнаним людям відомо, що це різні інституції. Негативні асоціації, пов'язані з діяльністю ОУН (зокрема, співпраця з загарбниками, терор СБ тощо) екстраполюються й на УПА. Звідси — упереджене ставлення, тенденційна оцінка в зображенні повстанців і прагнення одним чохом занести всіх до «чорних списків» «ворогів українського народу».

Ще одна складність пов'язана з відсутністю узагальнюючих, комплексних праць з історії ОУН та УПА, написаних на фундаменті всіх існуючих джерел. За виключенням книг А. В. Кентія¹, ми практично не маємо об'єктивних, аргументованих, політично незаангажованих видань, які можуть стати підґрунтям для історико-юридичних формулювань і висновків.

У вересні 1997 р. Кабмін створив Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА, під егідою якої сформовано робочу групу для підготовки історичного висновку про ОУН і УПА. Не перебільшуючи здобутків останньої, все ж слід констатувати певний поступ у справі пошуку, обробки, підготовки та публікації документів з історії визвольних змагань, окремих праць, бібліографічних покажчиків тощо.

У липні 2000 р. керівник робочої групи професор С. В. Кульчицький підготував проміжний звіт та попередній варіант історичного висновку про діяльність ОУН і УПА. Стоячи на позиції, що ці публікації ні в якому разі не є істиною в останній інстанції, а радше предметом для обговорення і широкої дискусії, їх автор ініціював у грудні того ж року «круглий стіл», до участі в якому запрошувалися представники різних політичних сил. Однак замість наукової полеміки «ліві» почали масовану атаку на членів робочої групи і звернулися до найвищих інстанцій з закликом засудити ОУН і УПА і закрити це питання. Продовжуючи процес нагромадження й наукової обробки документів, підготовки публікацій, члени робочої групи акцентували зусилля на освідомчій і науково-популяризаторській діяльності, використовуючи для цього наукові форуми, радіо, телебачення, пресу. Деякі відмінності у поглядах на історичні факти (і це природне явище в науковому середовищі) не заважають їм займати активну громадську позицію в цьому питанні.

Одним з головних аргументів опонентів національно-демократичного табору є звинувачення діячів ОУН і УПА в колабораціонізмі. Час від часу подібні закиди звучать у західних ЗМІ, що налаштовує необізнану частину світової громадськості проти України, спотворює дійсний стан речей.

Тому слід висловити кілька зауваг з цього приводу.

Вважається природним станом речей, що міжнародно-правові акти після великих збройних конфліктів, зокрема світових війн, пишуться під диктовку переможців (згадаймо, принаймні Версальську систему, Брестський мир тощо). Тому в них годі шукати відповіді на питання, що торкаються першопричин таких зіткнень, їх головних винуватців, а також ті, які розкривають окремі сюжетні лінії і не лежать на поверхні, а тому й складні для розуміння. Та обставина, що міжнародне право далеко не завжди адекватно відбиває реалії минулого, залишає широке поле для спекуляцій, перекручень та відкритих

¹ *Кентій А.В.* Українська військова організація (УВО) в 1920—1929 рр.: Короткий нарис. — К., 1998; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К., 1999; Його ж. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999; Його ж. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999.

фальсифікацій. Як інакше можна пояснити той факт, що вся провина за розв'язання II світової війни Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі покладена на Японію, Німеччину та Італію? Ті, хто сьогодні відстоюють комуністично-радянські цінності і сприймають розв'язання національного питання лише в сталінському ключі, забувають, що саме Радянський Союз активно співпрацював з нацистським урядом Німеччини у військовій та економічній сферах, закладаючи фундамент майбутніх успіхів вермахту у Західній Європі. Дипломатичним оформленням цієї співпраці стали угоди і таємні протоколи 1939 р., які без жодних «натяжок» можна вважати юридичним прологом II світової війни.

Тримаючи в полі зору вищезгаданий факт, слід вже по-іншому реагувати на звинувачення ОУН та УПА в колабораціонізмі, що залишається однією з головних козирних карт їх ідеологічних супротивників.

Напередодні війни український народ суверенної і соборної державності не мав (УРСР можна вважати квазі-державним утворенням, оскільки в ній були відсутні основні атрибути державності в класичному розумінні цього слова). Розтягтий між кількома державами, наш народ об'єктивно постав перед необхідністю використання будь-яких можливостей для набуття власної державності. Такі умови виникли, коли спочатку впала Польща, а пізніше — почалася агресія Німеччини проти СРСР. Це сьогодні, з висоти XXI ст., можна по-різному оцінювати тодішні шанси самостійницьких сил на успіх, зважувати й простежувати різні варіанти розвитку подій. А в той час альтернатива виглядала так: аби виявити військово-політичну активність на всіх етнічних українських землях і засвідчити наявність державницьких сил, або ж пасивно очікувати розвитку подій, залишаючи все на волю випадку. Цікаво, як би ми сьогодні говорили про ці речі, якби все будувалося за другим сценарієм? Чи вибачили б ми нашим попередникам брак волі, організованості й мужності, коли б вони не взялися до зброї? Історія не любить умовного способу. Але саме така спроба поглянути на історичний процес, дозволяє дістати про нього більш об'ємне, стереоскопічне уявлення побачити потаємні лабіринти, якими він інколи рухається.

Тепер про співпрацю національно-орієнтованих сил з Берліном. Кожна держава вибудовує свою зовнішньополітичну доктрину, керуючись засадничими положеннями про дипломатію як мистецтво. Так склалося, що ідея УССД живилася зусиллями української еміграції. Перебуваючи на території III рейху, українські політичні кола вбачали в Німеччині фактор, що толерував їх прагненням і зусиллям. Більш того, наявність проукраїнськи налаштованих представників у німецькій військово-політичній еліті переконувала в тому, що саме ставка на їх сприяння і протекцію може стати вирішальною у далекосяжних розрахунках. З огляду на тогочасну ситуацію в Європі і ставлення Сталіна до «українського питання», вибір тактичної та стратегічної лінії набував німецької орієнтації.

Нині відомо, що цей вибір був помилковим. Ту помилку не можуть вибачити нинішні супротивники ОУН, які автоматично вибачають аналогічні прорахунки Сталіна, що спричинили справді катастрофічні наслідки для всіх народів СРСР, а українського, особливо.

І ще одне зауваження. Традиція радянської історіографії, що культивується нині «лівими» публіцистами від науки, позначала всі українські громадсько-політичні сили одним клеймом — «буржуазний націоналізм», хоча програми, форми і методи діяльності українських партій та організацій досить істотно різнилися. Так само, за інерцією, УПА, 60-річчя якої відзначається цього року, характеризується як збройне формування, витворене за допомогою зовнішніх чинників. З приводу цього слід зробити один короткий історичний екскурс. Незважаючи на те, що офіційно початки УПА відносяться до кінця 1942 р., ідея створення національних збройних сил з'явилася значно раніше.

Початок організаційного оформлення поклав таємний наказ президента і головного отамана військ УНР А. М. Лівницького у червні 1940 р., яким Голова УНВ Тарас Боровець призначався Головнокомандуючим УПА з присвоєнням йому звання отамана. Обов'язки начальника штабу в різний час виконували полковники Іван Литвиненко, сотник Рогатий, полковник Петро Дяченко, полковник Петро Смородський і поручик Леонід Щербатюк-Зубатий. Українська повстанська армія поділялася на територіальні Січі¹. У формі «Поліської Січі» УПА виступила на військову арену з вибухом німецько-радянської війни.

Нагадуючи про початки УПА, хотілося б ще раз наголосити: врешті-решт дана формація попри всі перипетії виросла у силу, що репрезентувала ту значну частину народу України, яка прагнула відродити національну державницьку традицію, вирватися з-під непосильного тиску тоталітарних систем і збудувати демократичне суспільство. Все це, а головне, пролита кращими синами і доньками кров за волю батьківщини дозволяють сподіватися на справедливе вирішення всіх правових питань, пов'язаних з діяльністю УПА в роки II світової війни.

Оскільки ми вже частково торкалися проблеми колаборації, слід зробити з цього приводу ще кілька зауважень. Якщо в окремих працях на фактологічному рівні вітчизняні науковці вже приступили до висвітлення окремих аспектів цієї багатопланової і складної теми², то на теоретичному й узагальнюючому рівні жодного просування вперед практично немає. Зовсім не вивчається співпраця різних категорій цивільного населення з окупантами, її вплив на політику окупантів і характер використання ними природничо-сировинних і людських ресурсів України. В радянські часи висвітлення цієї

¹ Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: Дослідження, спогади, документи / [Ред. П. Велесик]. — Рівне, 1998. — С. 142, 143.

² Боляновський А. В. Дивізія «Галичина». Історія. — Л., 2000; Патриляк І. К. Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940—1942 роках (військовий аспект) : Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001, а також згадані вище праці А. В. Кентія.

теми дозувалося відповідними органами, для яких було невігідним з'ясування справжніх масштабів співпраці населення з ворогом. Тепер на заваді науковому пошуку в цій делікатній сфері залишаються переважно перешкоди морально-етичного характеру, а також важкодоступність окремих документальних пластів.

Інерція мислення залишає на периферії дослідницького інтересу низку важливих проблем, які мають не лише суто наукове, але й практичне значення. Взяти хоча б таке неоднозначне явище як переміщення продуктивних сил і величезних людських контингентів у східні райони Радянського Союзу і повернення назад. У той час, коли внесок України у зміцнення загальносоюзного військово-економічного потенціалу висвітлено досить повно, то з'ясування обсягу втрат від того, що республіка втратила і не змогла повернути після вигнання ворога за її межі, залишається ще попереду. Та якщо про компенсацію виробничих потужностей, техніки, сировини не йдеться, то питання про повернення в Україну культурних цінностей нині актуальне. Наукове обґрунтування претензій української сторони у більшості випадків має визначальне значення для успішного розв'язання складних процедурних проблем. Саме в цьому напрямі продуктивно працює старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України С. І. Кот¹.

У кількох рівнях сприймається нині проблема українських «остарбайтерів». Як науковий напрям вона привертає увагу все більшої кількості вчених. Щоправда, методологія системного вивчення документів та спогадів колишніх робітників, які працювали в Німеччині, Австрії та інших країнах, окупованих нацистами, в Україні практично неопрацьована. Перші кроки у вироблення методики усного опитування, систематизації та наукового аналізу зроблені харківською дослідницею Г. Г. Грінченко². На підході кілька дисертацій, в центрі яких перебувають суспільно-економічні та морально-психологічні аспекти використання примусової праці в економіці III рейху. Зовсім незвідану царину — експлуатацію трудових ресурсів України іноземними колоніями й фірмами та території республіки — досліджує М. Г. Дубик. Практичне значення цих наукових зусиль полягає в аргументації претензій жертв нацизму в сенсі матеріального відшкодування їх праці і моральних збитків. Важливе значення має також збір і видання спогадів колишніх «остарбайтерів», оскільки це готує емпіричний фундамент для наступних теоретичних напрацювань і узагальнень.

¹ Див. *Кот С. І.* Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права. — К., 1996; *Кот С. І., Ошуркевич О. Ф.* Волинський краєзнавчий музей: Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. — К.; Бремен, 1996. — Вип. 1.

² *Грінченко Г. Г.* Количественный состав и статус иностранных рабочих в Австрии в годы Второй мировой войны // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. пр. — Х., 2001; *Її ж.* Рец. на кн.: Ruggenthaler, Peter. Ein Geschenk für der Führer // Sowjetische Zwangsarbeiter in Kärnten und der Steiermark in Graz. Selbstverlag des Vereins zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen, 2001. — 176 S. // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Серія «Історія». — 2002. — Вип. 34, № 498.

Серед тем, які почали широко розроблятися вже в незалежній Україні — доля військовополонених воюючих сторін. За радянської доби про це не дозволяли писати з кількох причин: по-перше, радянське керівництво не бажало визнавати вражаюче великі цифри полонених червоноармійців і масштаби (хай і примусової) їх колаборації; по-друге, Кремль не хотів брати на себе моральну відповідальність за тих, кого міг врятувати, але фактично відмовився від них; по-третє, оскільки ворожими полоненими й інтернованими опікувався НКВС, тривалий час всі документи щодо їх етапування, утримання й використання фактично залишалися недоступними для широкого кола дослідників. Останнім часом ця лакуна заповнюється. У працях О. В. Буцько¹, В. Ю. Короля², А. С. Чайковського³ на широкій джерельній базі, в тому числі документах НКВС, розглядаються різні аспекти цієї багатопланової теми. Однак було б зарано говорити, що її евристичний потенціал вичерпано, тому в цьому напрямі працює ще кілька молодих дослідників.

Світові війни істотно змінюють правове поле. І агресори й жертви агресії, переможені й переможці відповідно до умов воєнного часу корегують внутрішнє законодавство. Ігноруючи існуюче міжнародне право, агресивні блоки ведуть війну на власний розсуд. Геноцид, терор, злочини проти людства у будь-яких проявах (щодо військовополонених, цивільного населення, навколишнього середовища тощо) перетворюються на щоденну практику. Маховик війни розкручується таки чином, що навіть держави, які діють проти агресора, вдаються до засобів, заборонених міжнародними угодами. Гасло «переможців не судять» дозволяло «списувати» всі гріхи на тих, хто розв'язав II світову війну. Повеєнні міжнародні трибунали дають юридичні оцінки діям переможених, а система дво- і багатосторонніх міждержавних договорів утворюють нову міжнародну ситуацію, баланс сил і нові кордони.

Передвоєнні та повоєнні міжнародні відносини та місце України в них опрацьовані вітчизняними науковцями досить ґрунтовно. Натомість, залишається недослідженим правове регулювання діяльності окупаційних органів влади на території України, його специфіка в різних адміністративно-територіальних утвореннях. Те саме можна сказати про характер радянського законодавства в умовах війни (1939—1942 рр.), до повної окупації України і в 1943—1945 рр., з початком її визволення від окупантів. Дослідники вихоплюють лише один сегмент у діяльності законодавчих, судових і правоохоронних органів — репресивно-каральний, — ігноруючи такий важливий аспект як охорона законності, порядку і конституційного ладу.

¹ Буцько О. В. Вермахт и Красная армия: судьбы военнопленных. // Сторінки воєнної історії : Зб. наук. пр. — К., 1999. — Вип.3. — С. 76 — 88; Її ж. Начало Великой Отечественной войны и первые немецкие военнопленные // Сторінки воєнної історії : Зб. наук. пр. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 108—111.

² Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941—1944 роках. — К., 2002.

³ Чайковський А. С. Плен. За свои и чужие грехи. — К., 2002.

Стосовно історико-правових проблем слід наголосити на необхідності публікації та детального аналізу нормативних і підзаконних актів внутрішнього походження, а також перекладу українською мовою всіх матеріалів Нюрнберзького процесу. Це дозволить подолати напівдилетантські підходи до висвітлення історико-правових явищ, спростувати нав'язані радянською партійною цензурою стереотипи у оцінці багатьох подій воєнної доби.

Війна загострила суперечності, що існували в міжнаціональних стосунках. Ця болісна й делікатна сфера оминалася радянськими істориками оскільки керівництво не бажало розкривати всю правду. Певна інерція простежується у вивченні українсько-російських та україно-єврейських взаємин і донині. Аналізу національної політики сталінської верхівки присвячені дисертація та кілька публікацій В. А. Гриневича¹. Міжнаціональний аспект політичної лінії ОУН та УПА вивчає С. В. Бутко², однак не те що узагальнюючої, але й скільки-небудь помітної спеціальної праці про україно-російські та україно-єврейські відносини донині немає.

Натомість україно-польські стосунки вже давно стали не лише ареною запеклих політичних дискусій, але й системного наукового аналізу. Тільки щоб перерахувати імена вітчизняних фахівців з цієї проблематики, потрібно кілька сторінок, тому наведемо лише прізвища тих, хто зробив найбільш помітний внесок: Ю. І. Шаповал, М. М. Кучерепа, І. І. Ільюшин, Л. О. Зашкільняк, В. І. Сергійчук, М. М. Швагуляк, Ю. Ю. Сливка, В. Г. Дмитрук, В. В. Трофимович, С. А. Макаруч, К. К. Кондратюк та інші вчені, які були учасниками кількох міжнародних семінарів істориків Польщі та України під назвою «Україно-польські відносини в 1918—1947 роках». Під час цих зустрічей, що відбувалися у Варшаві й Луцьку, глибоко, а часом доволі гостро дискутувалися міжнаціональні взаємини на теренах, де мешкали змішані анклавні поляків та українців. Матеріали цих семінарів опубліковані українською та польською мовами і досить повно відбивають підходи вчених обох країн на історичне минуле двох народів³. Вони дозволяють твердити якщо не про зближення позицій, то, принаймні, про чітке формулювання позицій провідних науковців на складні питання спільної історії.

¹ Гриневич В.А. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 — жовтень 1942 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.

² Бутко С.В. Проблеми міжнаціональних відносин у політиці ОУН і УПА // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995; Його ж. Проблеми українсько-російських відносин у документах ОУН // Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф., 27—28 квітня 1995 р. — К., 1996 та інші.

³ Україна — Польща: важкі питання : Матеріали II міжнар. семінару істориків «Україно-польські відносини в 1918—1947». — Варшава, 1998. — Т. 1—2; Україна — Польща: важкі питання : Матеріали міжнар. наук. семінару «Україно-польські відносини в роки Другої світової війни». — Варшава, 1998—2001. — Т. 3—5.

Результатом співпраці істориків двох країн став вихід 2-томника «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (Варшава — Київ, 2000 р.). Спільна робоча група Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі продемонструвала не лише бажання, але й порозуміння в процесі підготовки цього насиченого документами видання. Перший том «Польське підпілля. 1939—1941» включає матеріали, в яких розкривається репресивно-каральна діяльність органів НКВС в західноукраїнському регіоні.

Другий том охоплює переселення поляків та українців протягом 1944—1946 рр. Документи, що вийшли з надр спецслужб, дозволяють дослідникам дістати адекватне уявлення про перебіг і складну діалектику польсько-українських взаємин в роки війни.

Не можна не відзначити плідні зусилля в даній царині І. І. Ільюшина. Автор двох монографій та багатьох публікацій¹ зосередив свою увагу на трагічних сторінках україно-польського протистояння, окреслив роль Армії Крайової та Української повстанської армії й інших збройних формувань у його ескалації. Варто також згадати праці В. І. Сергійчука², О. О. Клименка (Олега Гайдая), Б. В. Хаварівського, В. В. Ханаса³, С. В. Ткачова⁴, які ввели в обіг нові документи і дали їм власне тлумачення. Якщо говорити про спільну ваду більшості праць на дану тематику, то нею є надмірна увага до цифрових даних, бойових дій, політичних аспектів, в той час коли доля і почуття окремої людини, що потрапила в епіцентр подій, залишається обабіч.

Якщо говорити в цілому, то саме вчені показують політикам шлях до зближення двох народів. Кожне непродумане, невивірене слово може порушити баланс і дати поштовх новому витку взаємного пошуку винних.

Друга світова війна спричинила процеси і явища, які час від часу мають відлуння в наш час. Йдеться про певні тенденції розвитку демографічної ситуації, посттравматичний синдром, соціальні наслідки війни, міжконфесійні стосунки тощо. За виключенням останньої, всі ці проблеми майже не розробляються вітчизняними науковцями.

¹ *Ільюшин І. І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000; *Його ж.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001.

² *Сергійчук В. І.* Трагедія українців у Польщі. — Тернопіль, 1997; *Його ж.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 роках. Нові документи і матеріали. — К., 1998; *Його ж.* Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944—1946 роках. — К., 1999.

³ *Гайдай О., Хаварівський Б. В., Ханас В. В.* Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернополі 1941—1945 років. — Тернопіль, 1996.

⁴ *Ткачов С. В.* Польсько-український трансфер населення 1944—1946 рр. Виселення поляків з Тернополля. — Тернопіль, 1997.

Однією з небагатьох тематичних ніш, у якій українська історіографія не поступається російській, є життєдіяльність релігійних громад різного віросповідання й конфесій в період війни. Більш того, українські історики вивчають не лише патріотичну діяльність Російської православної церкви, еволюцію взаємин між релігійними інституціями та державою, але й суперечливі, драматичні сторінки релігійного життя: розкол у Православній церкві, міжконфесійні стосунки, в період окупації матеріальне становище духовенства, діяльність малих конфесій тощо.

У трактуванні окремих питань розходяться не лише позиції російських і українських авторів: серед останніх немає одностайності в оцінці природи розколу РПЦ на Автономну, Автокефальну й Обновленську церкви в Україні. Більшість російських авторів вважають цей процес неканонічним так само як більшість українських переконані у вагомості канонічних підстав для автокефалії українського православ'я. По-різному інтерпретується ліквідація УГКЦ і передача її приходів РПЦ. Неспівставність позицій демонструє і конфесійні і погано приховані політичні симпатії, з одного боку, і суперечності, закладені в історичних прецедентах і сучасній канонічній практиці з іншого. На нашу думку, ця проблема навіть на сторінках наукових видань залишатиметься заполітизованою до її повного й остаточного вирішення. Хоча публічна реакція на праці Ю. В. Волошина, В. О. Пащенко та інших авторів¹ переконують в тому, що зважена, об'єктивна позиція дослідників з розумінням сприймається значною частиною суспільства і керівництва православними церквами.

Новітня вітчизняна історіографія II світової війни так і не змогла подолати орієнтацію на макропроцеси. Навіть історики-початківці, аспіранти обирають для дослідження надто широкі в хронологічному, територіальному й змістовному плані теми. При цьому домінуючою залишається військово-політична історія, значний інтерес викликають питання економічного, культурно-освітнього, релігійного життя в той час, коли повсякденне буття, воєнна антропологія, соціальна історія залишаються «terra incognita». Тим часом, поруч з іншими традиційно перспективними напрямками наукового пошуку останні є найбільш багатообіцяючими з пізнавальної точки зору. Тут є чому повчитися у наших зарубіжних і зокрема російських колег, які успішно освоюють дану галузь історичного знання.

І, насамкінець, кілька слів власне про діалог російської та української історіографії. Очевидно, на сьогодні можна говорити тільки про діалог у початкову стадію на рівні професійних істориків. Він має базуватися на взаємному рецензуванні праць, публікації спільних видань по окремих проблемних блоках, матеріалів «круглих столів», дискусій, наукових конференцій. Починати ж зі спільних шкільних підручників, де учням пропонуються істини в останній інстанції, видається передчасним.

¹ *Волошин Ю.В.* Ліквідація Української греко-католицької церкви // *Визвольний шлях.* — 1996. — № 3. — С.335—349; *Його ж.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. — Полтава, 1997; *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943—1946. — К., 1998; *Пащенко В.О.* Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 1997. — Ч. I.

СССР во Второй мировой войне: НОВЕЙШАЯ РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

История Второй мировой войны вызывает огромный интерес. Это грандиозное вооружённое столкновение, в которое был вовлечён и сыграл в нём не последнюю роль Советский Союз, рассматривается как судьбоносное. Несмотря на огромные людские и материальные потери, оно предопределило дальнейшее существование не только европейской, но и всей мировой цивилизации.

В советской историографии изучение проблематики Второй мировой войны носило заидеологизированный характер, строго контролировалось структурами КПСС и органами цензуры. На смену единомыслию историков советской генерации, которое обеспечивалось при помощи тотального политического контроля со стороны правящей партии и всепроникающей цензуры, пришёл плюрализм постсоветской историографии, находящий проявление в формировании различных, порой прямо противоположных взглядов на события Второй мировой войны.

В предлагаемой статье делается попытка освещения наиболее характерных тенденций в современной российской историографии Второй мировой войны. Автор ставил перед собой задачу дать представление о широте тематики и региональной специфике изучения данной проблемы. В качестве основных источников использованы исследовательские работы (монографии, авторефераты докторских и кандидатских диссертаций, статьи), вышедшие в свет на рубеже XX—XXI вв. Ввиду ограниченного объёма данного обзора главное внимание сосредоточено на вопросах и сюжетах, связанных с теми событиями 1941—1945 гг., которые происходили на территории бывшей Российской Федерации (боевые действия и людские потери сторон; оккупационный режим; состояние тыла и т. д. и т. п.). За рамками статьи остались такие проблемы, как дипломатия и внешняя политика СССР, партизанское движение, судьбы советских и германских военнопленных и некоторые другие.

В российской историографии продолжают попытки заполнения многочисленных лакун и «белых пятен» начального этапа Второй мировой войны (1939—1941 гг.). События этого периода аккумулировали в себе накапливавшееся в течение предшествующих десятилетий столкновение позиций ведущих мировых держав, вылившись в конечном счёте в конфликт, который принял характер мирового. Не случайно, в постсоветской историографии этой проблематике уделяется неослабное внимание.

В частности, до сих пор остаётся актуальным вопрос о сталинском «сценарии» войны против Германии, о причинах трагического для Красной Армии её начального периода. По этой проблеме работают такие историки, как

М. А. Гареев¹, М. И. Мельтюхов², О. В. Вишлёв³, Л. А. Безыменский⁴, Ю. А. Никифоров⁵ и другие.

Несомненный интерес представляют суждения последнего о том, что в новейшей российской историографии наблюдается кризисный процесс, в основе которого лежит смена философских, идеологических, социально-политических основ исторического исследования. Как считает Ю. А. Никифоров, с одной стороны, этот кризис находит проявление в радикальном переосмыслении всех основных концептуальных положений, выработанных советской историографией событий 1939—1941 гг. С другой стороны, подчёркивает он, имеется группа историков, не находящих оснований для отказа от того, что накоплено их советскими предшественниками. Однако её представители вовсе не склонны к догматической приверженности прежним подходам и к игнорированию документов, ставших известными в последние годы. По мнению Ю. А. Никифорова, введённые в научный оборот новые документы вполне удаётся интерпретировать, опираясь на прежние представления.

Другая точка зрения на современное состояние изучения проблем начального периода Второй мировой войны изложена М. И. Мельтюховым⁶. Он отметил, что традиционная официальная версия об исключительно оборонительных намерениях СССР в преддверии 22 июня 1941 г. (к числу её сторонников можно отнести М. А. Гареева, О. В. Вишлёва, Ю. А. Никифорова, Ю. А. Горькова и некоторых других российских авторов) в свете новейших документов, ставших доступными во второй половине 1990-х гг., была поставлена под сомнение.

Но на основании имеющихся на сегодняшний день в распоряжении исследователей источников и всех достижений современной российской историографии трудно однозначно утверждать, что Сталин стремился непременно первым напасть на Германию, начать против неё «превентивную войну». Несомненно одно: сценарий грядущей войны, который имело советское руководство, не соответствовал ситуации, сложившейся к 22 июня 1941 г. Это привело к трагическим для СССР поражениям начального периода вооруженного противоборства с Германией.

В целом проблема «СССР в начальный период Второй мировой войны, 1939—1941 гг.» подверглась в российской историографии коренному

¹ *Гареев М. А.* Готовил ли Советский Союз упреждающее нападение на Германию в 1941 году? // *Война и политика. 1939-1941 : [Сб. ст.] / Отв. ред. Александр Оганович Чубарьян и Габриэль Городецкий.* — М., 1999. — С. 270—279.

² *Мельтюхов М. И.* Упущенный шанс Сталина : Сов. Союз и борьба за Европу, 1939—1941 (док., факты, суждения). — М., 2000.

³ *Вишлёв О. В.* Накануне 22 июня 1941 года. Документальные очерки. — М., 2001.

⁴ *Безыменский Л. А.* Гитлер и Сталин перед схваткой. — М., 2000.

⁵ *Никифоров Ю. А.* Дискуссионные проблемы предыстории Великой Отечественной войны в новейшей отечественной историографии : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2000.

⁶ *Мельтюхов М. И.* Указ. соч.

переосмыслению, что представляется вполне закономерным ввиду практической неразработанности её советскими историками. Работы по данной тематике наиболее критичны, а дискуссия среди исследователей, занимающихся этой проблемой, отличается особой остротой.

В этом смысле российская историография Великой Отечественной войны имеет свою специфику и характерные особенности. Она в большей степени связана традиционными представлениями, сложившимися и устоявшимися в советское время. Война 1941—1945 гг., как бы исследователи ни оценивали постфактум стратегические замыслы Сталина в её преддверии — как наступательные либо как сугубо оборонительные, — была начата Гитлером, и Советский Союз выступал в ней жертвой коварного и сильного агрессора. Трудно оспаривать то обстоятельство, что большинство из советских граждан, сражавшихся на фронтах Великой Отечественной войны, трудившихся на дело обороны в глубоком тылу, главную свою цель видели в необходимости отстоять свою Родину, разгромить врага и добиться победы. Именно в таком ключе и трактовалась проблема Великой Отечественной войны советской историографией.

Данная (можно условно её назвать «охранительная») составляющая присутствует и в российской историографии. Важнейшие сражения Великой Отечественной войны (такие, как Московская, Сталинградская, Курская битвы) внесены в список исторических событий, знаменующих воинскую славу российского оружия. Организация ряда общероссийских и международных научных конференций в Москве, Санкт-Петербурге, Волгограде, Челябинске, Саратове и других городах, появление солидных исследовательских трудов о войне стали возможны во многом благодаря поддержке (в первую очередь, финансовой) российских президентских и правительственных структур. Не секрет, что повышение интереса к Великой Отечественной войне активизируется в дни празднования «круглых» годовщин судьбоносных для СССР и России событий военного периода, таких как 55-летие Победы (2000 г.), 60-летие нападения Германии на СССР и начала грандиозного вооружённого столкновения между ними, 60-летие Московской битвы (2001 г.) и т. д. и т. п.

Различные аспекты германо-советского вооружённого противоборства, развернувшегося в 1941—1945 гг., остаются в центре внимания российских исследователей. Советская историография этой проблемы отличалась определённой односторонностью. Существовала чётко ограниченная тематика, в прокрустово ложе которой стремились втиснуться как военные, так и сугубо гражданские историки войны. Это: происхождение и причины войны Германии против СССР; состояние экономики Советского Союза; ход конкретных боевых действий и основных сражений (внимание акцентировалось на тех из них, в которых выигрыш принадлежал Красной Армии); причины поражения Германии в войне; партизанское движение на оккупированной советской территории и т. д. и т. п. Сравнительно мало говорилось об оккупационном

режиме (акцент делался на преступлениях оккупантов против местного населения), в частности, о коллаборационистском движении, о катастрофических демографических последствиях военных действий для СССР, о неудачах и потерях советских вооруженных сил. Подобного рода тенденцию можно объяснить различными причинами, из которых едва ли не основной в советскую эпоху являлось стремление историка, естественно, поощряемое сверху, выбрать «выигрышную» тему, при рассмотрении которой относительно легко можно было заклеить разного рода «буржуазных советологов».

Пытаясь выяснить, какова на сегодняшний день ситуация с изучением различных аспектов германо-советской войны 1941—1945 гг., можно прийти к выводу: почти все вопросы, связанные с ней, являются дискуссионными. Порой даже звучат заявления, что современная российская историография Великой Отечественной войны отличается большой противоречивостью, прежде всего отсутствием чётких методологических подходов, нигилистическим отношением к опыту советской историографии, применением ранее не практиковавшихся методов исследования наряду с новыми методологическими штампами¹.

Думается, что основная причина создавшейся ситуации та же, что и при изучении сюжетов начального периода Второй мировой войны — попытки отказаться от прежней методологии и поиски новых подходов в понимании и ценностном восприятии событий, преодоление навязанных советской идеологией стереотипов и мифов, выход на новые, ранее не изучавшиеся темы, в исследовании которых отсутствует сложившаяся историографическая традиция. Немаловажное значение имеет и то, что за время после падения коммунистического режима проведена определённая работа по введению в научный оборот документального материала по истории Великой Отечественной войны, который извлечён из ранее не доступных широкому кругу исследователей российских архивохранилищ (например, из Президентского архива, а также из архивов силовых ведомств — ФСБ, МО и др.).

Собственно военная версия развития вооруженного противоборства СССР и Германии в советской историографии оставалась незыблемой, лишь пополняясь с годами новым фактическим материалом для обоснования её правильности. В постсоветской историографии акценты несколько сместились,

¹ *Храмкова Е. Л.* Историография Великой Отечественной войны в диссертационных исследованиях // Воинский подвиг защитников Отечества: традиции, преемственность, новации : Материалы межрегион. науч.-практ. конф. — Вологда, 2000. — Ч.3. — С. 22—27; *Храмков Л. В., Храмкова Е. Л.* История тыла Российской Федерации периода Великой Отечественной войны в диссертационных исследованиях 1960—1990-х годов // Проблемы истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. : Материалы межвуз. науч. конф. — Самара, 2000. — Вып. 6. — С.56—62; *Никифоров Ю.А.* К вопросу о кризисе в современной российской историографии Великой Отечественной войны // Вопросы мировой истории в исследованиях отечественных ученых : Сб. науч. работ аспирантов и соискателей. — М., 2001. — С. 80—96.

и наряду с изучением истоков побед в тех или иных сражения Великой Отечественной войны стали изучаться причины поражений, понесённых Красной Армией, особенно в 1941—1942 гг.

Одним из ключевых вопросов, без прояснения которого очень трудно понять специфику хода боевых действий на советско-германском фронте, является вопрос о соотношении численности противоборствующих сторон, а также тесно связанная с ним проблема боевых потерь вооружённых сил Советского Союза. В последнее время сделаны попытки, основываясь на новых архивных материалах, внести ясность в данную проблематику. Новейшие исследования российских историков показали, что, даже развернув на Восточном фронте основную часть вермахта, германское верховное командование всё же не смогло добиться подавляющего превосходства не только в полосе всего будущего фронта, но и в полосах отдельных групп армий¹. Однако Красная Армия не была отобилизована и не закончила процесс стратегического развёртывания. Немцы громили советские войска по частям. На направлениях главных ударов германскому командованию удалось создать превосходство над войсками Красной Армии, которое было близко к подавляющему. В конечном счёте это обстоятельство являлось одним из основных, предопределивших поражения СССР летом 1941 г.

Как уже отмечалось, в постсоветской историографии было обращено внимание на изучение некоторых неудачных для Красной Армии сражений, таких, например, как Харьковская операция 1942 г.², другие незавершённые наступательные операции³. Вскрывая причины тяжёлого поражения, которым закончились поначалу успешно разворачивавшиеся наступательные бои на харьковском направлении весной 1942 г., российские военные историки сделали вывод, что вина за него лежала не только на командовании Юго-Западного направления, но и на Ставке Верховного Главнокомандования во главе с И. В. Сталиным. Были недооценены силы и средства врага, с опозданием принято решение о прекращении наступления в связи с мощным ответным ударом противника и обозначившейся угрозой окружения. Не всегда объективная информация о положении на фронтах направлялась в Ставку Верховного Главнокомандования, которая, в свою очередь, допустила просчёт в оценке стратегических замыслов германского руководства на летнюю кампанию 1942 г.⁴

В фокусе исследовательского интереса оказалось и танковое сражение под Прохоровкой 1943 г., ход и исход которого в советское время оценивались

¹ Мельтюхов М.И. Указ. соч.; Калашиников К.А., Феськов В.И., Чмыхало А.Ю., Голиков В.И. Красная Армия в июне 1941 года. — Томск, 2001.

²² Габов С.А., Доманк А.С., Португальский Р.М. Весной сорок второго под Харьковом // Военно-исторический архив. — 2002. — № 5 — 9.

³ Маркова С.В. История сражений советских войск на территории Центрального Черноземья летом и осень 1942 года : Авторефер. дис...канд.ист.наук. — Воронеж, 2000.

⁴ Габов С.А., Доманк А.С., Португальский Р.М. Указ соч. // Военно-исторический архив. — 2002. — № 9. — С. 36.

весьма субъективно и поверхностно. В течение десятилетий оно «было окутано мифами и неумеренным славословием». Замалчивались ошибки при принятии советским военным руководством решений, недостатки в организации боевых действий, в управлении войсками в ходе этой операции, которые привели к трагическим последствиям и неоправданным потерям в людях, вооружении и боевой технике.

Лишь почти спустя шесть десятилетий после этого события начали предприниматься попытки тщательно и объективно, на основании ранее неизвестных документов из Центрального Архива Министерства обороны, а также мемуарной литературы час за часом, день за днём проследить ход Прохоровского сражения. В результате скрупулёзного анализа обширного фактического материала выявились многочисленные факты, свидетельствующие о том, что советским командованием были допущены промахи при проведении этого сражения, о которых предпочитала умалчивать официальная военная наука¹.

В связи с рассмотрением вопроса о реальных потерях, понесённых Красной Армией в ходе Харьковской наступательной операции, в боях под Прохоровкой, в других сражения Великой Отечественной войны актуализировался вопрос о той цене, которую заплатил русский народ, другие народы Советского Союза за Победу над Германией. Однако чтобы получить полное представление о действительных потерях Советских Вооружённых Сил убитыми и ранеными в боевых действиях 1941—1945 гг. в целом и по отдельным наиболее кровопролитным сражениям (таким, как Харьковская операция 1942 г, Сталинградская и Курская битва) исследователям приходится сталкиваться с рядом трудностей объективного характера и субъективного свойства.

Во-первых, в военный период не всегда хорошо был поставлен учёт убитых личного состава, не полностью сохранились необходимые документальные материалы. Отсюда — произвольные манипуляции с данными о безвозвратных потерях 1941—1945 гг., которые, к сожалению, возникают не только по причине недобросовестности некоторых авторов, но и ввиду неполноты имеющихся статистических данных. Неоднократно приводился следующий факт. В 2001 г. издательством «Олма-Пресс» (Москва) был выпущен справочник, в котором, в частности, приводились данные о советских людских потерях в Великой Отечественной войне². Как оказалось, данные, о которых идёт речь, без изменений были перенесены в новое издание из книги, вышедшей в свет... за 8 лет до этого³.

¹ Замулин В. Н., Лопуховский Л. Н. Прохоровское сражение. Мифы и реальность // Военно-исторический архив. — 2002. — № 9. — С.48—93; № 10. — С.19—66.

² Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооружённых Сил : Стат. исслед. / [Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева]. — М., 2001.

³ Гриф секретности снят: Потери Вооружённых Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах / [Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева]. — М., 1993.

Боевые потери, понесённые непосредственно в ходе боевых действий 1941—1945 гг., — это всего лишь подводная часть огромного исследовательского айсберга, название которому «демографическое эхо войны». По признанию ряда современных российских историков, демографические процессы представляют собой обширную лакуну в историческом знании. В то же время сейчас наблюдается перенасыщение «катастрофической» тематикой и складывается своеобразный катаклический подход (от слова «катаклизм») в области демографической истории военного периода. Влияние войны на демографическую ситуацию в СССР оказалось столь огромным, что демографы правомерно, и, думается, вполне правомерно, стали употреблять для его характеристики термин «катастрофа». Действительно, гибель десятков миллионов людей, ухудшение здоровья оставшихся в живых, неблагоприятные изменения в качественном составе населения, снижение рождаемости, массовые миграции — вот далеко не полный перечень демографических результатов трагических событий 1941—1945 гг.¹

Демографические процессы, происходившие в военный период, прослеживаются в ряде работ российских авторов. Большинство из них основано на тщательном анализе разнообразных фактических и статистических материалов². Так, в монографии Л. Л. Рыбаковского рассматриваются различные оценки людских потерь Советского Союза и России в годы Великой Отечественной войны, факторы, обусловившие их масштабы. В книге обосновывается оценка, которой придерживается автор, объясняется принцип расчёта потерь при использовании разных методов, характеризуются достоинства метода демографического баланса, приводятся примеры его применения в российской и зарубежной практике. Л. Л. Рыбаковский предложил разработанный им этнодемографический метод расчёта людских потерь. С помощью этого метода рассчитана их величина для России, а также описаны те трудности, с которыми связано получение результатов.

Л. Л. Рыбаковский показал, что подсчёты потерь, предложенные некоторыми российскими исследователями, страдают арифметическими погрешностями. Он категорически опровергает цифры в 35—37 млн. или в 44—46 млн., приводимые в литературе, считая их не подтверждёнными

¹ Потёмкина М. Н. Демографические процессы 1941—1945 гг. в трудах российских ученых // Проблемы истории, филологии, культуры : Межвузовский сборник. — М.—Магнитогорск, 2000. Вып. 9 : В честь 60-летия проф. В. Ф. Романова. — С. 298—301.

² Михалев С. Н. Людские потери в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. // Уроки Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. : историко-философские проблемы : Сб. науч. материалов / [Отв. ред. Д. Д. Невирко]. — Красноярск, 2000. — С. 21—26; Рыбаковский Л. Л. Людские потери СССР и России в Великой Отечественной войне. — М., 2001; Население России в XX веке. Исторические очерки. — Т. 2. 1940—1959. — М., 2001; Сафир В. М. Сосчитаем ли мы когда-нибудь безвозвратные потери армии в Великой Отечественной войне? // Военно-исторический архив. — 2001. — № 2, № 3; Вербицкая О. М. Население российской деревни в 1939—1959 гг. Проблемы демографического развития. — М., 2002.

серьёзными научно обоснованными расчётами¹. По подсчётам Л. Л. Рыбаковского, людские потери России в Великой Отечественной войне составили примерно 13 млн. чел. (48 % всех потерь Советского Союза). Однако он не отрицал, что эти цифры могут быть уточнены, в частности, «в результате появления более достоверной информации»².

Проблема людских потерь в любой войне весьма болезненная. Поэтому попытки манипулирования неполными статистическими данными (даже если они производятся из лучших побуждений), а тем более — вольное или невольное стремление преувеличить потери любой из противоборствовавших в 1941—1945 гг. сторон в угоду сиюминутной конъюнктуре³ не могут не вызвать чувств неодобрения и даже протеста.

Вопрос о демографических процессах 1941—1945 гг. тесно связан с проблематикой состояния тыла периода войны, которую можно рассматривать как традиционную. В российской историографии появилась литература, посвящённая истории центральных, местных органов власти военных лет⁴, различным аспектам политической, хозяйственной⁵, культурной жизни регионов РСФСР. В то же время впервые стало уделяться внимание истории советского ВПК⁶, трудового вклада заключённых ГУЛАГа в победу, социальной политике, повседневной жизни различных социальных групп

¹ Рыбаковский Л. Л. Указ. соч. — С. 23.

² Там же. — С.105.

³ Например, по наблюдениям Л. Л. Рыбаковского, оценки людских потерь населения Советского Союза за годы германо-советской войны в публикациях 1992—1998 гг. колеблются от 21,7 млн. чел. до 43,3 млн чел. (Рыбаковский Л.Л. Указ. соч. — С.24. — Табл.1.1).

⁴ Сафонов Г. В. Сельские советы Среднего Поволжья в годы Великой Отечественной войны : Автореф. дис. ...канд.ист.наук. — Самара, 2000; Павлова С. А. Деятельность органов внутренних дел Красноярского края в годы Великой Отечественной войны // Уроки Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. : историко-философские проблемы : Сб. науч. материалов / [Отв. ред. Д. Д. Невирко]. — Красноярск, 2000; Мезит Л. Э. Из опыта работы чрезвычайных партийно-советских органов Красноярского края в годы Великой Отечественной войны // Там же. — С. 65—67.

⁵ Пасс А. А. Кооперативная промышленность и торговля на Урале накануне и в годы Великой Отечественной войны (1939—1945 гг.) : Автореф. дис. ...канд. ист. наук. — Екатеринбург, 2000.

⁶ Парамонов В. Н. Россия 1941—1945 гг.: итоги индустриального развития // Проблемы истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. : Материалы межвуз. науч. конф. — Самара, 2000. — Вып. 6. — С.3—9; Тунина А. Н. Пензенская группа оборонных заводов // Там же. — С. 10—16; Моргунова О. Н., Болва Н. В. Военно-промышленный потенциал Сибири в военные годы // Уроки Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: историко-философские проблемы... — С. 34—38; Петров О. В. Строительство предприятий и социальных объектов авиационной промышленности на территории Куйбышевской области в годы Великой Отечественной войны (1941—1945) : Автореф. дис. ...канд. ист. наук. — Самара, 2002.

советского населения¹, психологии народных масс и отдельного человека, деятельности православной церкви² и т. д. и т. п.

Говоря о повседневной жизни людей в советском тылу 1941—1945 гг., которая была полна огромных трудностей и лишений, нельзя не задаться вопросом: в какой конкретно ситуации находились миллионы бывших граждан СССР, очутившиеся на оккупированных захватчиками территориях. Как уже упоминалось выше, немецкий оккупационный режим привлекал интерес советских историков преимущественно с точки зрения изучения преступлений германских оккупационных властей против гражданского населения (массовые казни, использование принудительного труда, эксплуатация сырьевых ресурсов и экономики завоёванных областей). В постсоветской историографии он продолжает рассматриваться в таком же ключе. В частности, подчеркивается, что оккупационный режим на территории СССР, нацеленный на истребление населявших его народов, на выселение их в отдалённые районы, лишение государственности, захват и колонизацию советской территории, был спланирован задолго до нападения Германии на Советский Союз³.

В то же время в российской историографии наблюдается тенденция более дифференцированного подхода к проблеме оккупационного режима. Достаточно напомнить, что немцы полностью захватили территорию пяти бывших советских союзных республик и целого ряда областей. Исследования последних лет, проведённые российскими историками, позволяют, например, уяснить, что характер оккупационной политики нацистов в Прибалтике, лишь в 1940 г. вошедшей в состав СССР, отличался от того, какой она носила на территории РСФСР.

Благодаря новым подходам, выявившимся в новейшей российской историографии, в совершенно другом ключе стала изучаться глобальная проблема «Человек и война». При том, что по уже сложившейся традиции продолжают выходить в свет работы о боевом и трудовом героизме людей, об эпопее эвакуации промышленных предприятий с Запада на Восток, о лишениях, которые приходилось преодолевать в тылу, в ряде исследований затронута тема коллаборационизма⁴. Сразу же следует оговориться, эта тема

¹ *Кодинцев А. Я.* Крестьянство Курганской области в 1941—1953 годах: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. — Курган, 2000; *Погребняк А. И.* Продовольственные трудности и голод в 1941—1945 гг. // Уроки Великой Отечественной войны 1941—1945 гг... — С. 61—64.

² *Якунин В. Н.* Налоговая политика государства по отношению к русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг... — С. 35—39; *Голубь П. С.* Церковь и государство в годы войны // Уроки Великой Отечественной войны 1941—1945 гг... — С. 88—91.

³ *Олегина И. Н.* К вопросу о немецко-фашистском оккупационном режиме // Великая Отечественная война: правда и вымысел. Сб. статей под ред. Н. Д. Колесова. — СПб., 2000. — С.99.

⁴ *Гилязов И. А.* Военно-политический коллаборационизм тюрко-мусульманских народов СССР в годы Второй мировой войны: Дис. ...доктора ист. наук. — Казань, 1999; *Окороков А. В.* Антисоветские формирования в годы Великой Отечественной войны. — М., 2000; *Семиряга*

не сводится к изучению движения генерала А. А. Власова или к поиску ответа на риторический вопрос: кто он, генерал Власов: герой или предатель? Проблема ставится более глубоко. С одной стороны, делается попытка изучить природу и типологию коллаборационизма, а с другой — исследовать данный сюжет на примере конкретных вооружённых формирований либо с привлечением данных об участии в этих формированиях представителей тех или иных социальных групп либо представителей отдельных этнических групп, населявших СССР.

В советской историографии тема коллаборационизма не только не являлась предметом научной дискуссии, но просто была под запретом. Её разработка могла всерьёз поколебать сталинскую идеологическую установку о «морально-политическом единстве советского народа в годы Великой Отечественной войны». Лишь на рубеже 1980—1990-х гг. коллаборационизм из конъюнктурных соображений стали изображать, прежде всего в художественной литературе и публицистике, в столь светлых тонах, что это нередко приводило к отторжению у людей, владевших сколько-нибудь полными сведениями о предмете обсуждения¹.

Между тем требует объяснения то обстоятельство, что ни в одной оккупированной стране германская армия не встретила столь значительной поддержки среди населения и относительно большого числа поступивших на немецкую службу с оружием в руках, как на занятой вермахтом территории СССР. В настоящее время российскими историками лишь начата работа по изучению сложной и неоднозначно трактуемой проблемы коллаборационизма бывших советских граждан 1941—1945 гг. Сделаны первые шаги по пути выяснения побудительных причин, которые заставляли те или иные группы людей, отдельного человека поступить на службу к немцам. Причём изучаются не только объективные причины использования оккупантами таких людей в антисоветских формированиях (потери вермахта в германо-советской войне, партизанское движение и т. д.), но и делаются попытки посмотреть на проблему с точки зрения имевшегося морального выбора, перед которым стоял каждый конкретный человек, оказавшийся в числе коллаборационистов. А выбирать, как показывают факты, приходилось не только тем, кто прямо пострадал от тоталитарного сталинского режима и желал с оружием в руках отомстить за политические репрессии либо за притеснения на национальной почве с его стороны. В ряде случаев этот выбор обуславливался безвыходной ситуацией, в которой оказывался бывший советский гражданин на оккупированной территории, когда он находился буквально между жизнью, которую ему обеспечивал переход в стан врага, и смертью от голода, холода или от рук оккупантов в противном случае.

М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000.

¹ См.: *Галкин А. А.* Рец. на кн.: *Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны.* — М., 2000 // *Новая и новейшая история.* — 2001. — № 5. — С. 230—232.

Несомненно, коллаборационизм являлся реакцией, хотя и несколько замедленной, на сталинскую экономическую, социальную и национальную политику второй половины 1930-х гг. В условиях начавшейся германо-советской войны многие из тех, кто оказался в результате неудачных боевых действий в германском плену, на оккупированной врагом территории либо был вынужден покинуть родные места и отправиться в эвакуацию, именно на Сталина возлагали вину за поражения Красной Армии и собственные невзгоды.

Однако, некоторые авторы считают, что сводить все причины и мотивы проявления коллаборационизма лишь к деспотизму сталинского режима, равно как и отрицать данное обстоятельство, было бы упрощением проблемы. Так, Н. Д. Козлов выделил следующие мотивы в поведении и поступках людей, перешедших на сторону врага в годы Великой Отечественной войны. Ожесточённая гражданская война, коллективизация, осуществлявшаяся под сильным «давлением власти», массовые репрессии и атмосфера всеобщей подозрительности сказались на сознании людей. Часть из них, которая была несправедливо обижена, не смогла отделить понятия сталинизм от понятия Отечество. Спасаясь от Сталина, подчёркивал Н. Д. Козлов, эти люди «помогали Гитлеру поработать Родину», а поэтому им нет оправдания. Историк сделал вывод, что среди сотрудничавших с немцами бывших советских граждан были и такие, кто сознательно пошел на предательство. Наконец, как отмечал Н. Д. Козлов, поведением определённой части людей, оказавшихся на стороне врага, двигали отнюдь не идейные соображения, а самые низменные мотивы (зависть, подлость, корысть, жажда власти над другими). Следует учитывать и то обстоятельство, что часть коллаборационистов стали предателями от отчаяния, не выдержав суровых условий немецкого плена. Вероятно, некоторые из них даже надеялись при первой возможности перейти «к своим».

Вывод Н. Д. Козлова относительно поведения А. А. Власова и его ближайшего окружения после начала власовского движения звучит безапелляционно: эти люди в самое тяжелое для страны и народа время проявили «неразборчивость, трусость, малодушие», пойдя ради собственного спасения в услужение врагу¹.

В то же время в российской историографии предпринята попытка переосмысления утвердившихся в общественном сознании ещё с советских времён предрассудков и мифов, связанных со 2-й Ударной армией А. А. Власова. Десятилетиями трагические события, сопровождавшие попытку вывода этой армии из окружения, освещались в литературе в искажённом свете. Поскольку 2-й Ударной армией командовал А. А. Власов, пленённый немцами в 1942 г. и добровольно служивший им вплоть до 1945 г., то её

¹ Козлов Н. Д. Духовные истоки Победы и их извращение в современной публицистике // Великая Отечественная война: правда и вымысел: Межвуз. сб. / Под ред. Н. Д. Колесова. — СПб., 2000. — С.74—75.

презрительно называли «власовской армией». Таким образом, клеймом предателей оказались отмеченными десятки тысяч погибших и оставшихся в живых советских командиров и бойцов, непродолжительное время служивших под командованием А. А. Власова. В этой связи заслуживает одобрения попытка восстановить историческую истину в этом вопросе. Б. И. Гаврилову удалось показать, основываясь на скрупулёзном анализе событий декабря 1941 — июня 1942 гг., что воины 2-й Ударной армии, в отличие от своего командующего, до конца героически исполнили свой воинский долг¹.

Тема «Сталин и война» нашла отражение в ряде новейших исследований российских историков, и число работ по данной тематике продолжает расти. Пополняется её источниковая база. Так, были изданы беседы и интервью с видными советскими государственными, военными и политическими деятелями (В. М. Молотов, А. И. Микоян, Л. М. Каганович, П. К. Пономаренко, Г. К. Жуков, А. М. Василевский, С. М. Будённый, С. К. Тимошенко, И. Х. Баграмян, Н. Г. Кузнецов, А. А. Новиков)². В целом свидетельства ближайших соратников Сталина дают объективную и разностороннюю оценку советского вождя, в том числе и как полководца Великой Отечественной войны.

В ряде работ конца XX — начала XXI вв. можно встретить суровую критику действий Сталина на различных этапах войны 1941—1945 гг. По мнению некоторых историков, советское военное и политическое руководство не сделало главного: не были приведены в полную готовность предназначавшиеся для отражения первого удара противника войска прикрытия. В то же время на запад выдвигались резервные части, тут же попадавшие под сокрушительные удары со стороны германских войск и понёсшие огромные потери. Вина за это целиком возлагается историками на Сталина как на Верховного главнокомандующего и наркома обороны, а также на его ближайшее окружение.

Сталина считают также виновником поражения Красной Армии под Харьковом весной 1942 г. Утвердилось мнение, что именно сталинские стратегические просчёты предопределили катастрофические поражения под Вязмой и в Крыму в 1941 г., огромные потери в Ржевской операции, трагедию 2-й Ударной армии, привели к прорыву немцев на Сталинградское направление и открыли врагу путь на Северный Кавказ летом 1942 г.

В то же время в современной российской историографии отмечается, что Сталин имел обыкновение перекидывать собственную вину на своих военачальников. Наиболее яркое свидетельство тому — быстрая расправа над командованием Западного фронта во главе с генералом Д. Г. Павловым летом 1941 г.³

¹ Гаврилов Б. И. «Долина смерти», Трагедия и подвиг 2-й Ударной армии. — М., 1999.

² Куманев Г. А. Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства. — М., 2000.

³ Невежин В. А. Великая Отечественная война в новейших исследованиях и документальных публикациях // Преподавание истории в школе. — 2000. — № 4. — С. 27.

Однако порой в некоторых работах историков наблюдается определённый «перехлест» в определении степени вины И. В. Сталина за неудачи и потери в Великой Отечественной войне. Так, без всяких доказательств утверждают, что Ленинградская блокада являлась частью сталинского плана по истреблению ленинградцев. Пишут и о том, что И. В. Сталин в сентябре 1941 г. преднамеренно бросил Ленинград на произвол судьбы: ему якобы нужен был особый пример мужества, героизма и терпения¹.

Вместе с тем нельзя не отметить наличие другой тенденции — откровенной апологетики некоторых авторов при описании деятельности Сталина как полководца в годы германо-советской войны. К сожалению, в подобного рода работах, как и в ряде публикаций по истории начального этапа Второй мировой войны, прослеживается стремление непременно обличить оппонентов-антисталинистов, заклеить их как «демократов» и «сталинофобов»².

Аналогичные яростные споры и различные интерпретации встречаются и в исследовательской литературе о Г. К. Жукове. Одни авторы изображают Жукова «злым гением» Сталина, едва ли не основным виновником, наряду со Сталиным, трагических поражений Красной Армии в 1941—1942 гг. и её неоправданно больших потерь в 1943—1945 гг.³ Приводятся данные о том, что по вине Г. К. Жукова были понесены неоправданные потери в Московском сражении 1941 г., а также в битве за Берлин в 1945 г. По некоторым оценкам, «за амбициозные претензии маршала Жукова советские солдаты заплатили не одной сотней тысяч свои жизни»⁴.

Есть и другие мнения относительно роли Г. К. Жукова в Великой Отечественной войне. Некоторые историки стремятся, в соответствии с традициями советской историографии, показать Г. К. Жукова как исключительно талантливого военачальника, внёсшего решающий вклад в дело спасения страны от гитлеровского порабощения. Например, М. А. Гареев уверен, что полководческое искусство Г. К. Жукова основывалось на том, что он придерживался основного закона военного искусства, действуя «с учётом конкретных условий обстановки»⁵. Оценивая роль Г. К. Жукова в войне 1941—1945 гг., как и в случае со Сталиным, как представляется, наиболее приемлемой для учёного должна быть взвешенная, объективная позиция, непредвзятость, опора на прочную историографическую и источниковую базу.

Если фигура Г. К. Жукова вызывает у одних историков неприятие, а другие рассматривают маршала как выдающегося полководца, победителя сильного и коварного врага — нацистской Германии, то в оценке сталинского

¹ Ковальчук В. М. Историческая правда о битве за Ленинград // Великая Отечественная война: правда и вымысел... — С. 39.

² Соловьев Б. В., Суходеев В. В. Полководец Сталин. — М., 2000.

³ Соколов Б. В. Неизвестный Жуков. Портрет без ретуши. — Минск, 2000.

⁴ Сафир В. М. Указ. соч. — С. 87.

⁵ Гареев М. А. Уроки не впрок // Военно-исторический журнал. — 2001. — № 5. — С. 14.

соратника Л. З. Мехлиса подобного рода различие взглядов отсутствует. В литературе утвердилось мнение о Мехлисе как об одном из наиболее одиозных деятелей сталинской эпохи, деятельность которого в качестве начальника Главного политического управления Красной Армии и представителя Ставки Верховного Главнокомандования рассматривается критически. Наиболее полно и разносторонне роль Л. З. Мехлиса в годы войны изучена Ю. В. Рубцовым, посвятившим специальную монографию исследованию его политической и военной деятельности¹. Рубцов подчёркивает, что несмотря на высокие посты, которые занимал Л. З. Мехлис в первые годы Великой Отечественной войны (являясь начальником Главпура и представителем Ставки, он также назначался членом Военных советов ряда фронтов), его деятельность в этот период трудно оценить положительно. Отсутствие необходимой военно-профессиональной подготовки и субъективные качества Л. З. Мехлиса (подозрительность, властолюбие, вседозволенность, переоценка собственных способностей) приводили порой к катастрофическим для подчинённых ему войск последствиям. Наглядным примером тому послужило тяжёлое поражение Крымского фронта на Керченском полуострове в мае 1942 г.

В дальнейшем все попытки Л. З. Мехлиса определить собственное место в руководстве фронтового звена закончились неудачей, поскольку его отличали злоупотребление своими возможностями напрямую обращаться к Сталину, а также неумение и просто нежелание строить служебные и личные взаимоотношения с окружающими его должностными лицами на деловой основе. Основным критерием для Л. З. Мехлиса являлось следование личным сталинским указаниям, интересам политической элиты, которая в годы войны испытывала реальную угрозу самому своему существованию.

В данном обзоре представлены лишь некоторые проблемы истории Второй мировой войны и в самом общем виде очерчен процесс поиска новых подходов для их решения, которые характерны для современной российской историографии. В целом он характеризуется наличием определённого плюрализма мнений и подходов, появлением нетрадиционных взглядов и постановкой ранее не формулировавшихся и не исследовавшихся сюжетов и вопросов. В то же время наблюдаются консервативные тенденции, некоторые авторы используют военную тематику, особенно ту, которая связана с трагическими событиями 1941—1945 гг. как своего рода «священную корову», стремясь при этом опереться на выверенные конструкции и устоявшиеся построения советского периода.

Но в целом можно заключить, что современная российская историография Второй мировой войны отнюдь не находится в кризисном состоянии, а занята поисками выхода из определённого застоя, преодоления навязанной идеологическими постулатами мифологии событий 1939—1945 гг., которые были столь характерны для советских времён.

¹ Рубцов Ю. В. Из-за спины вождя. Политическая и военная деятельность Л. З. Мехлиса. — М., 2000.

ДИСКУСІЯ

Роман Сербин. Прошу до дискусії Олександра Маруценка, докторанта Київського національного університету.

Олександр Маруценко. Насамперед я хотів би подякувати організаторам нашої зустрічі за запрошення, можливість взяти участь в обговоренні проблеми і сказати, що проблематика Другої світової війни донедавна належала до однієї з найбільш фальсифікованих в історіографії. Тому зрозуміло, що багато аспектів цієї проблеми доводиться вивчати, досліджувати і писати заново. Такі можливості відкрилися з кінця 1980-х рр., а особливо активно цей процес відбувається після 1991 р.

Свідченням активізації досліджень проблематики Другої світової війни і теми «Україна в Другій світовій війні» можуть слугувати й такі дані: за останні 10 років захищено 11 докторських і, здається, 62 кандидатські дисертації, що присвячені проблемі безпосередньо війни або охоплюють хронологічний період 1939—1945 рр. Це й радянізація, колективізація (наприклад, на західноукраїнських землях 1939—1941 рр.), процеси відновлення 1944—1953 рр. Оскільки вони зачіпають цей хронологічний період, то можна сказати, що є трохи більше 60 кандидатських дисертацій з проблематики Другої світової війни.

Характерними особливостями, тенденціями розвитку досліджень в Україні з проблематики війни можна визначити, на наш погляд, такі. Це, звичайно, перегляд теоретичних, концептуальних і методологічних засад. Якщо скористатися вдалим висловом шанованого Юрія Івановича Шаповала, то відбувається інституціоналізація нового, україноцентричного, погляду на минуле нашої Батьківщини, початок висвітлення історії України періоду Другої світової війни в українознавчих вимірах.

Наступний момент, характерний в концептуальному плані для історіографії проблеми, можна визначити як процес гуманізації, надання дослідженням гуманістичного, антропоцентричного вигляду. Це в розрізі того, про що сьогодні говорив і Лев Григорович Протасов, і Володимир Олександрович Невежин, коли порушували проблеми про перехід від макрорівня на мікрорівень історичних досліджень.

Для сучасної історіографії вивчення історії Другої світової війни характерен також процес інтернаціоналізації досліджень. Він пов'язаний у першу чергу з тим, що українська історіографія, українські вчені одержали можливість тіснішої співпраці з ученими зарубіжних країн, з представниками української діаспори. І можна говорити про формування єдиної української історичної науки, яка, збагатившись надбаннями вчених української діаспори, теж виходить на якісно нові рівні теоретичного і фактологічного осмислення проблем історії Другої світової війни. Все це спричинило до того, що для сучасних досліджень проблем історії Другої світової війни яскраво вираженим

є таке явище як поліконцептуалізм — наявність різних, часто полярно протилежних, точок зору з украй контroversійних проблем: проблеми про так звану «превентивну війну» або міф про неї; проблеми значення пакту Ріббентропа — Молотова для історії України; про те, чи вступив Радянський Союз у війну 17 вересня чи ні; як ставитися до проблеми ОУН — УПА: були вони колабораціоністами чи ні — тобто з цих проблем у сучасній історіографії існує дуже багато точок зору, і це, звичайно, стимулює розвиток історіографії і наближає до виважених, об'єктивних історичних оцінок.

Інший аспект — тепер відбувається (шановне товариство, не знаю, вдалий це вислів чи ні, з мого боку) певна децентралізація досліджень цієї проблеми за рахунок зростання значення регіональних наукових центрів і регіональних досліджень. Можна з упевненістю стверджувати, що в Україні вже формуються центри, які дуже активно і дуже плідно вивчають проблематику Української повстанської армії, українсько-польських відносин і низку інших проблем. В цьому контексті я хотів би повідомити, що в сучасній українській історіографії, зокрема, в працях відомих архівістів Геннадія Боряка і Наталії Маковської відзначено видання чернігівських архівістів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині», яке вийшло тут не так давно. Ці досвідчені архівісти відносять добірку до документальних видань нового типу, які трошки по-іншому змальовують проблеми окупаційного режиму. Ось, можливо, такі основні моменти концептуально-теоретичного порядку, які притаманні сучасній українській історіографії.

Говорячи про інтернаціоналізацію досліджень, тобто якісніший та активніший зв'язок і взаємодію з представниками зарубіжної історіографії, вважаю за необхідне підкреслити ще одну досить істотну проблему. Пов'язана з тим, що наш український учений, читач, на мій погляд, недостатньо ознайомлений із працями провідних західних учених, зокрема, тими, які торкаються не лише проблем історії Другої світової війни. Вони дещо перекладаються, виходять, але дуже мало праць, які присвячені саме українським сюжетам цього періоду. Практично немає, мабуть, зараз жодного дослідника, який би не згадував у своїх працях відому роботу Джона Армстронга про український націоналізм. Німецький дослідник Дітер Поль назвав її неперевершеною на сьогоднішній день у західній історіографії працею, присвяченою саме цій проблемі. Можна назвати працю Александра Далліна про німецько-фашистський окупаційний режим у Радянському Союзі і його ж монографію, присвячену окупації Одеси 1941—1944 рр., що теж дуже високо оцінюються як об'єктивні незаангажовані праці, які хотілося б, звичайно, мати в Україні, і з ними ознайомитися.

Ми маємо тільки рецензії відомих учених — львів'янина Михайла Швагуляка і молодого київського науковця Івана Патриляка на монографію Ришарда Тожецького, присвячену українському питанню і українсько-польським відносинам, полякам і українцям у роки війни. Мабуть, назріла необхідність ці праці перекласти і видати. Дуже мало у нас друкується статей

провідних західних дослідників. Зокрема, їх можна перерахувати, і, мабуть, це буде вичерпний перелік: декілька публікацій Джона Армстронга, Дітера Поля і цікава стаття Роберта Моргана (до речі, в журналі «Сіверянський літопис»), яка присвячена Українським Збройним Силам, у тому числі і в роки Другої світової війни... І, мабуть, усе.

Якщо говорити, шановні друзі, про тенденції, то, мені здається, можна порушити питання нерівномірності дослідження окремих проблем історії Другої світової війни. Можна сказати, що сьогодні почали інтенсивно досліджуватися найважливіші — вузлові і «больові» точки. Наприклад, дуже активно розробляються окремі сюжети, пов'язані з українським питанням і українським фактором. Олександр Євгенович правильно підкреслював, що немає зведеної, концептуально узагальненої праці. Але у Львові вже Микола Гетьманчуком захищено докторську дисертацію, в якій розглядається українське питання в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр., там же Наталією Свідерською захищено кандидатську дисертацію, присвячену українському питанню в політиці держав Європи в 1938—1939 рр. Дуже активно розробляється проблематика ОУН — УПА.

Почали активно досліджуватися сюжети, присвячені окупаційному режиму. І тут вважає за доцільне підкреслити одну дуже характерну тенденцію, яку визначають дослідження сучасних українських істориків. Михайло Васильович Коваль якось нагадував про те, що ця проблема тільки починає розроблятися, тому що немає ще монографічних досліджень. Але на рівні статей і дисертацій тут досить активно відбувається нагромадження досліджень і такий цікавий і дуже перспективний процес переходу від радянської схеми дослідження окупаційного режиму, яка полягає, умовно кажучи, в зображенні історії злочинів окупантів та історії радянського опору, до проблеми, яку можна називати як проблема життя простої, пересічної людини з ворогом, як умови існування мільйонів людей. Звичайно, що коли під окупацією знаходилося 80 млн (в Україні — близько 30 млн. чоловік), а активно брали участь в антифашистському опорі приблизно 800—900 тис. осіб (цю цифру наводить харківський дослідник Володимир Дмитрович Козлітін у своїй праці «Друга світова війна 1939—1945 рр.», яка нещодавно вийшла в Харкові), то решта, 29 млн населення, звичайно, мусили пристосовуватися до умов проживання. І оця сторона окупаційного режиму практично ще не досліджена.

Звідси, дійсно, впливає дуже важлива проблема колабораціонізму, яка в радянській історіографії дуже широко трактувалась як будь-яке співробітництво з ворогом і т. ін. Оцей же харківський дослідник Володимир Козлітін пропонує таке визначення колабораціонізму: «Колабораціонізм — це добровільне співробітництво з фашистськими загарбниками в окупованій країні з метою особистої вигоди і зміцнення встановленого режиму». «Необхідно, — продовжує він, — виокремлювати колабораціонізм з різноманітних форм співробітництва з окупантами, без яких неможливо

забезпечити життя суспільства: комунальні служби, транспорт, зв'язок, енергетика, продовольчі постачання тощо, і що допускається нормами міжнародного права». І в такому плані, дійсно, це дозволяє більш диференційовано підійти до визначення цієї проблеми і наблизитися до об'єктивного її висвітлення.

Можна говорити про те, що дуже активно порушуються й інші питання. Це проблеми українсько-єврейських відносин, проблема голокосту, проблематика Української повстанської армії... Мені визначено десять хвилин, і я, за браком часу, не можу більше говорити, при всьому своєму бажанні. Тому, шановні друзі, завершуючи, хочу сказати, що, на мій погляд, зараз склалася багато в чому унікальна ситуація, коли поєднання таких тенденцій, у яких розвивається наша історіографія, і ті якісні зрушення, які торкнулися архівної справи, залучення до наукових досліджень таких репрезентативних джерел як окупаційна преса, фільтраційні справи, листи остарбайтерів і т. ін. — може спричинити до якісно нових зрушень і появи дійсно справжніх досліджень, які здатні стати на один рівень із кращими здобутками європейської і світової історіографій. Дякую за увагу.

Роман Сербин. Ми ще маємо час. Я думаю, що ми якнайперше відповімо на ці питання, а пізніше буде ще друга тура. Прошу, ваші питання або коментарі.

Сергій Лепявко. У мене запитання як до доповідачів, так і до дискусантів: яке місце усної історії в дослідженнях проблем, що Ви вивчаєте. Чи проводиться якась регулярна робота щодо збору споминів учасників воєнних подій або людей, які були на окупованих територіях. І не такого плану, як ми пам'ятаємо, на зразок відповідно препарованих спогадів ветеранів, спогадів радянських часів, спогадів чисто політичного забарвлення, а якраз ідеологічно незаангажованих, і щодо ширших тем, наприклад, про побут під час війни, побут на окупованих територіях тощо. Дякую.

Ярослав Пеленський. Як коментар, хочу насамперед коротко сказати про «видання ветеранів», як Ви це називаєте. Організацію ветеранів України очолює генерал Іван Герасімов, великий вплив там також має академік Петро Тронько з колишньої екіпи Петра Шелеста. Патроновані ними спогади ветеранів, можна з певністю на 99 % ствердити, Ви не зміните. Єдине, що можна зробити — започаткувати інше видання, яке буде дійсно віддзеркалювати Ваші погляди.

Тепер щодо згаданих праць Джона Армстронга і Александера Далліна. Свого колегу і приятеля Армстронга я дуже добре знаю (писав одну з перших рецензій на його книгу), і хотів би додати, що Джон Армстронг ще 25 років тому виступив з доповіддю «Франція і Україна: проблема колаборації» на засіданні Американської історичної асоціації. Це була переломна доповідь, і

головна теза Джона Армстронга полягала в тому, що французька колаборація значно перевищувала колаборацію українську. Це викликало прямо скандал серед представників французького посольства і певної групи євреїв, бо до того часу панувало переконання, що найбільшими колаборантами були українці. Оскільки ж Джон Армстронг не був людиною ні українського, ні французького (а радше, лише на $\frac{1}{8}$ французького) походження, йому не можна було закинути якихось національних упереджень. Я не знаю, чи ця доповідь вийшла друком, бо використаного в ній матеріалу немає в книжці «Український націоналізм»: він тільки там згаданий, але ця теза була опрацьована власне Джона Армстронгом.

Щодо покійного професора Александра Далліна, якого я теж особисто знав, то це інша справа. Александер Даллін був сином великого Давіда Далліна, російського меншовика, есека. Його праця фактографічно подає український аспект проблеми, проте авторська позиція позначена коли не відвертою антиукраїнськістю, то принаймні помітним упередженням. Так, професора Ганса Коха він характеризує як «абвер-професора». Професор Ганс Кох, один із моїх професорів, дійсно був дорадником адмірала Вільгельма-Франца Канаріса й експертом розвідки *Drang nach Osten* в Україні, але потім його усунули, бо гестапо вважало, що він не робить усе так, як треба (до речі, це його врятувало, бо інакше після 20 липня 1944 р. він був би повішений разом з Вільгельмом-Францом Канарісом і генералом Гансом Остером). Ось ще один приклад негативних ярликів у роботі Олександера Далліна, коли він зачіпає український аспект: власовський рух ним оцінюється як співпрацюючий з німцями, але автентичний, натомість український — як вислужницький.

Хотів би також поставити питання до доктора Володимира Невежина. Райхскомісар гауляйтер Еріх Кох отримав дуже легке покарання, і то не за злочини в Україні, де він наробив найбільше шкоди, а за Польщу. Чи змінився погляд російської історіографії на справу Коха, зокрема, після появи праць про зв'язок Коха з Мартином Борманом. Є вже книга, що Борман — це агент московських спецслужб «Вертер», і що Кох був спеціально брутальним адміністратором райхскомісаріату. Чи це питання взагалі порушують у російській та українській сучасних історіографіях?

Роман Сербин. Дякую. Прошу.

Олександр Кухарук. Тут у мене таке зауваження і потім питання. Я служив на китайському кордоні і намагався побачити білих китайців. Цікаво, чи бачив хтось на Україні німецько-фашистських окупантів? «Німецький фашист» — це майже так само, як і «білий китаєць»: термін пропаганди, але не науки. Мені так здається.

А питання більш-менш конкретне та методологічне. Воно стосується такої проблеми: «Чи загалом доцільно використовувати для України термін

„колаборант“?» Ця думка була наявна і в тій зарубіжній російській історіографії, котра сприйняла ідею Вільфріда Штрік-Штрікфельдта «між Гітлером і Сталіном». Здається, в 1953 і в 1952 р. (я більше на неї посилаю не бачив) у Мюнхені вийшла книга Юрія Крайнева, в якій висунута досить продуктивна ідея відносно, принаймні, Лівобережжя Дніпра, де була зона відповідальності армійської адміністрації, про те, що тут відбувалося, в принципі, «друге видання» подій громадянської війни в нових умовах паралічу влади. Чи не здається, що саме така ідея може вивести з якогось історичного «глухого кута»? Тому що моралізаторство в науці, мені здається, не є завданням науки. Моральні норми мають працювати, але вони деякою мірою дають певну заданість, підгонку результатів, із чим ми вже стикалися.

Валентина Шандра. В продовження Вашої пропозиції цікаво було б дізнатися, чи є нові інтерпретації партизанського руху в Україні? Чи є нові інтерпретації радянської історіографії?

Тетяна Яковлева. У мене вопрос к господину Владимиру Невежину. Почему Вы говорите «так называемая Великая Отечественная война»? Означает ли это, что Вы в этом видите какое-то другое название, определение, дефиницию для этой войны?

Ярослав Пеленський. Додам і питання про власовську армію. Чи є якась її переоцінка?

Володимир Невежин. Я начну с такого вопроса как oral history (устная история) и её место в исследованиях второй мировой войны. Я думаю, что наиболее продуктивно этот источник вводится в наших документальных фильмах. Но мне кажется, что введение именно такого вида источника как устная история очень продуктивно.

Если сказать о том, проводятся ли опросы — я так думаю, что в централизованном порядке нет. Может быть, сейчас информация не так поступает к нам. Потому что всё упирается в две проблемы. Первая — таких людей, которые могли бы свидетельствовать о событиях, и при чём Вы же понимаете, что речь идет о проблеме возраста. Если человек жив, но он уже очень пожилой и иногда не может сказать по объективным причинам: у него нет возможности всё восстановить в памяти. Второй очень важный аспект — проблема материальная. Знаю, что был бум в конце 1980-х начале 1990-х гг., и такие вещи финансировались, в том числе с Запада. Для того, чтобы издать эти опросы нужна специальная методология, потому что нужно выработать формуляр анкеты, не просто так спрашивать у человека, или какая-то тема конкретная, или какая-то конкретная территория, или какая-то воинская часть. Есть еще сугубо ветеранские сборники, которые финансируются фондом «Победа-1945», фондом имени полководца Георгия Жукова, например

«Воспоминания участников боёв такой-то дивизии». Считать их устными довольно сложно, а с другой стороны вряд ли эти люди их писали сами, наверняка пишут со слов этих участников. Специфика ветеранских свидетельств, сами понимаете, какая — однонаправленная.

Переоценка Андрея Власова, власовской армии или этого движения вообще. Вы знаете, тоже попадает всякая литература, которая бывает сенсационного характера. Там говорится, что Андрей Власов был не просто так, а агентом НКВД и, так сказать, солидные люди без всяких источников пишут, что если вот так посмотреть на Власова, то можно прийти к следующим парадоксальным выводам... С другой стороны, в работах серьёзных ученых, в особенности Олександра Огорокова, это движение сейчас рассматривается как часть всех восточных формирований. У Александра Васильевича вышла книга и монография, защищена докторская диссертация. Он рассматривает вот это движение (бывшее раньше символом нашего российского коллаборационизма) уже как часть общего потока.

Александр Огороков, так или иначе, но очень осторожно касается вопросов «украинского коллаборационизма» (не знаю, корректный термин или нет). На его взгляд, на Украине была своя специфика. Вообще, у него региональный подход. По понятным причинам в Прибалтике – одно движение (это регион, который вошел только в 1940 г. и, естественно, там были поголовно антисоветские настроения), в Украине — другое. Автор учитывает ту сложность, что была борьба с оружием в руках как против немцев, так и против советских. У него есть по Андрею Власову специальное исследование... Во всяком случае (насколько я понял его работу) Александр Огороков считает – западной литературы и публикаций о Власове достаточно, чтобы «изобретать велосипед». Т. е., каких-то новых взглядов на это движение, мне кажется, нет, а, наоборот, уже интерес упал. Отдельно его рассматривать нет смысла, хотя есть публикации, (например четвёртый выпуск сборника «Материалы по истории русского освободительного движения, 1941—1945 гг.»), где изучаются отдельные персонажи вместе с Андреем Власовым.

Дальше — связь между Эрихом Кохом и Мартином Борманом, какие-то работы об этом. Я не встречал и не могу сказать, кто вообще мог об этом написать, хотя и про Коха, и про Бормана у нас много пишут.

Очень важный вопрос относительно того, что морализаторство уже надоело, и морализировать — непродуктивно. Но я хотел сказать не в том плане, что историк должен на бумаге изложить: мол, я придерживаюсь вот таких моральных устоев и считаю вот так и так. Просто должна быть какая-то внутренняя мораль. Не обязательно это выплёскивать на страницы своих исследований чтобы, действительно, не повторить горький опыт прошлого — советского этапа историографии.

Относительно термина «Великая Отечественная война». В прошлом году в Киеве была конференция, и коллега Роман Сербин дискутировал очень остро с одним моим сослуживцем, что этот термин неудачный. Я вот тоже подумал

сейчас, что всё-таки это советский термин. Я в ряде работ, в каких-то статьях применяю термин «германо-советская война». На мой взгляд, в Украине истеблишмент вряд ли воспримет с пониманием термин «Великая Отечественная война» теперь, после того, как развалился Союз ССР. С другой стороны, в русской традиции было, по крайней мере, три Отечественные войны: первая — 1812 г.; вторая Отечественная началась в 1914 г. (и тоже была Великая) и вот третья. Не думаю, что это уж такая оригинальная выдумка сталинской пропаганды. Она взята из традиции.

Я еще хотел бы, как говорится, выкатить «рояль в кустах». Вчера мой коллега Александр Владимирович говорил о факторе этническом. И тут вспоминается знаменитый сталинский тост за русский народ 24 мая 1945 г. Его каноническую запись все трактуют так, что Йосиф Сталин повинился перед народом, что, мол, видите, я виноват, у нас были ошибки. Я нашел в сталинском архиве на одной страничке стенограмму того, как он говорил на самом деле, и те слова, которые он вычеркнул. Естественно, «русский народ обладает ясным умом, стойким характером, терпением, — и там было еще написано, что — и у него широкая спина». (*Сміх у залі*). Вот это определение — «широкая спина» — даже незнатика русского языка наводит на такие ассоциации, что товарищ Сталин, в общем-то, на этой спине и выехал, и ни перед кем он не повинился. Вся эта интерпретация рушится, поскольку Сталин сказал, стенографист зафиксировал, а в завтрашней публикации в «Правде» — текст, исправленный Сталиным (т. е. о «широкой спине» он снял). Там он ещё акцентировал внимание, что «были ошибки», несколько раз повторил, что были ошибки, были, что мы действительно отступали, и другой народ сказал бы: «Чёрт вас дерит, идите к чёрту, мы Вас выгоним», а они были преданы правительству и поэтому выдержали все.

Я думаю, в этом плане уже не приходится говорить о том, что вот этот сакральный тост о русском народе в традиционной интерпретации дальше можно использовать. Но, к сожалению ведь могут сказать, что это фальсификация, что никаких исправлений Сталин не вносил, так как у нас было с пактом Риббентропа — Молотова, что это фальсификация, что это Борис Ельцин сфальсифицировал. Поэтому, наверно, сразу будет очень сложно индоктринировать в сознание какую-то новую трактовку; но мне кажется, что это всё меняет. Даже вычеркнутые два слова совершенно по-другому нам представляют Сталина и его взаимоотношения с русским народом. Мне кажется, что здесь очень много каких-то ошибочных постановок, и искать какие-то глубинные начала... Он несколько раз говорил о русском народе и первый тост его был в 1933 г., что русский народ — это, естественно, каркас нашего общества и он самый революционный. Потом, 2 февраля 1943 г., в то время, когда немцы были окружены под Сталинградом, товарищ Сталин принимал монгольскую делегацию. Был банкет, и он опять говорил монголам — Юмжагину Цеденбалу и его соратникам о том, что русский народ выдержал испытания. Т. е. между этими сталинскими высказываниями есть какая-то генетическая связь. На каждом этапе всё зависело от конъюнктуры, конкретной ситуации.

Юрій Шаповал. Но в двух случаях там «широкой спины» не было — в 1933-м и 1941-м гг.?

Володимир Невежин. Нет, там не было, он там только примеривался.

Олександр Лисенко. Я постараюсь коротко. Ви знаєте, надзвичайно вдячний за питання, яке поставив доктор Сергій Лепявко. Це те, чим зараз яюсь у мене голова забита і серце і душа трохи болить. Усе, що залишилося в архівах, — це сьогодні офіційно записані спогади героїв або учасників війни, орденосців. Ми скоро, через 5—6 років, залишимося без нормальної архівної бази про війну. І я переконався, що на оці заклики по радіо (я кілька разів виступав на різних датах) і заклики людей писати нам прийшло 6 чи 7 листів нам у відділ. А ветеранські організації, які мають цим займатися, займаються своїми мітингуваннями, замість того, щоб дійсно залишити в архівах отой наратив, на підставі якого науці потім ще можна буде яюсь розвиватися. Тому я, повертаючи це питання, звертаюсь до працівників вузів: пропонуйте курсові, пропонуйте дипломні роботи на підставі спогадів. От зараз, наприклад, у нас у відділі аспірантка готує дисертацію тільки на основі листів остарбайтерів. І буде надзвичайно цікава праця (це ми вже бачимо з попередніх публікацій): там і побут, і як їхали, як верталися, як жили — там усе є. Таким чином ми, можливо, яюсь виправимо ситуацію. Я буду скрізь говорити про це, де тільки буде можливість: і вузівським працівникам, і ветеранам. Але ми знаємо, як ветерани згадують про війну, так що сподівань мало.

Пану Олександрю Кухаруку хочу відповісти коротенько на питання про німецько-фашистських окупантів. Це колись професор Юрій Іванович опублікував статтю з такою назвою. Мені дуже подобається той випадок, який він навів. Була, я Вам нагадаю, зустріч радянських ветеранів з німецькими. І там один з наших ветеранів розпочав свою промову словами: «Дорогі німецько-фашистські загарбники!...». *(Сміх у залі).*

Володимир Невежин. Саша, дело было так. Встреча проходила в Трептов-парке. Он приехал, ему написали текст, он вышел, разволновался и говорит: «Дорогие немецко-фашистские захватчики!...» *(Сміх у залі).* Почему? Ну, «дорогие», потому что соцстрана, братья, а «немецко-фашистские»... Тут есть вопрос.

Олександр Лисенко. Зрозуміло, якщо вже бути точним, то говорити треба про німецький нацизм. Я не бачу тут ніякої проблеми. Тільки оця наша звичка вживати стару заідеологізовану термінологію — окреме питання, про яке треба говорити і писати ще, треба змінювати цей понятійний апарат.

І відносно громадянської війни в зоні окупації. Мені здається, це просто спроба відійти від розв'язання проблеми колаборації, а вона складана і неприємна. Коли я дивлюся на себе в дзеркало і бачу там якісь свої зморшки чи

ще щось, мені неприємно, але я змушений з цим рахуватися. Якщо у мене діти не під два метри, а всього-на-всього метр сімдесят чи вісімдесят, то я розумію, що це генетика. І спроба десь шукати ці речі в інших сферах, створювати гіпотези, не підкріплені абсолютно нічим — непродуктивне заняття.

Олександр Кухарук. Даруйте, чому непродуктивне? Хай це вважається нетиповим. Це ж було. І якщо людина боролася в 1920-х рр. проти радянської влади, боролась у 1933 р. проти колективізації, вона могла і мала право продовжити це. І продовжувала в 1941—1943 рр. ...

Олександр Лисенко. Громадянська війна — все-таки боротьба за владу. Ми дискутували сьогодні вранці це питання. Воно набагато складніше, ніж здається на перший погляд. Якщо громадяни однієї держави воюють тільки один проти одного, це ще не означає, що вони воюють за владу. Тут ми повинні бути точні в термінах: чи це національно-визвольний рух, чи революція, чи громадянська війна і т. д. Тут просто проблема дефініцій.

І, нарешті, останнє: відповідь на Ваше, пані Валентино, питання про нові інтерпретації партизанського руху. Останнім часом праці А. С. Чайковського та низки дисертантів виводять цей рух із площини масової (він називався «всенародна війна», а насправді ніякого масового руху, а тим більше «всенародної війни» не було). Це був рух, інспірований спочатку партійними органами (все це провалилось як не підготовлене), а потім НКВД. Виходячи з цього, треба аналізувати весь цей рух. Роботи написані, зараз пишуть такі «регіональні» дисертації, по кожній області, по регіону...

Роман Сербин. Панове, я дуже дякую. І закінчу давнім «общепонятным языком»: «Ite, missa est!»*. Закінчили!

* Ідіть з миром, відправу закінчено! (лат.) — Прим. ред.

Сталінська репресивно-каральна система

Головує: *Георгій Касьянов*

Доповідачі: *Нікіта Петров, Юрій Шаповал*

Дискутант: *Тамара Демченко, Дмитро Гринь*

Нікіта Петров

НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ПО ИСТОРИИ СОВЕТСКИХ КАРАТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ И РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ

В последнее десятилетие поток научной и публицистической литературы, посвящённой истории советских репрессивных органов, заметно вырос и в количественном и качественном отношении. Появились работы, базирующиеся на ранее недоступных архивных источниках. В них серьёзнее и глубже исследуются причины и последствия советского террора. Вместе с тем продолжают публиковаться и такие работы, где трактовки ряда узловых моментов истории, например, каких как «большой террор» 1937—38 гг., по-прежнему опирается либо на устаревшие, характерные для советского времени взгляды, либо представляет собой странную смесь ведомственных чекистских амбиций с убеждением (граничащим с паранойей) о существовавшем «заговоре» против СССР. В последнее время такие трактовки всё более «в моде». Этот своего рода «неочекизм» пронизывает практически все официальные исторические издания как ФСБ, так и СВР России.

Объём данной работы не позволяет слишком подробно анализировать весь обширный поток исторической литературы о советских репрессиях, «большом терроре» и истории развития аппарата ВЧК-КГБ, его роли и места в иерархии управляющих органов. Мы лишь попытаемся рассмотреть основные и наиболее заметные тенденции, характерные не только и не столько для научных работ, но и для значительно превосходящих их по тиражам (а следовательно и по реальному влиянию на общество) публицистических работ. Их авторы хоть и опираются на научную литературу и архивные материалы, тем не менее, не утруждают себя ссылками на источники и, в первую очередь, видят важность своих книг и статей в их доходчивости, спеша донести до читателя свои обобщения, выводы и анализ, облекая его порой в достаточно полемичную или публицистичную форму, не боясь при этом смелых и парадоксальных выводов и обобщений. Не отрицая важность подобной популяризации истории, заметим, что по своей сути это вторичные работы. За рубежом этот уже достаточно внушительный пласт современной российской историко-публицистической литературы довольно точно назвали «серой» литературой. Уже не чисто развлекательная — «жёлтая», но ещё и далеко не научная — «белая».

К первой, наиболее бросающейся в глаза тенденции, уже даже успели привыкнуть. Это, по сути своей глубоко антиисторическое изображение преимущества советских органов госбезопасности различным сыскным и контрразведывательным подразделениям царской России.¹ Это легко объясняется всё более возрастающим давлением идеологии новой российской государственности на историческую науку. Для публицистики подобного рода характерны демагогические утверждения, что и те и другие стояли на страже Российских государственных интересов и защищали «державу». Разумеется, при этом не делается и тени различия в методах работы, масштабах репрессий и глубины проникновения во все слои общества «шпионства» (это довольно точное определение дал Ф. М. Достоевский в романе «Бесы»). И, главное, при этом совершенно игнорируются конечные цели советских ВЧК-КГБ и их абсолютно антиправовой характер². Российским самодержцам и в голову не могло придти сделать корпус жандармов и охранные отделения инструментом социального переустройства общества. Да и таких утопий и далеко идущих планов, разумеется, у них не было. Советская госбезопасность в полной мере была инструментом власти.

В этой связи отдельного разговора заслуживают взаимоотношения правящей коммунистической партии с органами ВЧК-КГБ. Основной принцип был сформулирован уже на заре советской власти: «ЧК созданы, существуют и работают лишь как прямые органы партии, по её директивам и под её контролем»³. Этот же принцип был закреплён в принятом в 1959 г. Положении о КГБ при СМ СССР: «Комитет государственной безопасности работает под непосредственным руководством и контролем Центрального Комитета КПСС»⁴. И тут же говорилось о систематической отчётности КГБ перед партийными органами (ЦК КПСС, ЦК союзных республик, крайкомами, обкомами, горкомами и райкомами), но не перед органами советов, которым согласно Конституции принадлежала вся полнота власти в СССР. Здесь вполне очевиден антиконституционный характер полновластия КПСС и подчинённого ему КГБ. Любопытно, что в первоначальной редакции Положения статус КГБ был определён точнее: «политические органы Коммунистической партии»⁵, что явно перекликалось с ещё сталинским определением ГПУ как «военно-

¹ Приведём лишь несколько примеров: Очерки истории российской внешней разведки : В 6-ти томах. — М., 1995—1999.; Издание ФСБ: Лубянка 2: Из истории отечественной контрразведки : [Кн.- альбом] / [Гл. ред. В. А. Соболев]. — М., 1999. То же характерно и для изданий МВД РФ, в которых история МВД берёт своё начало с 1802 г.

² Даже при формальных попытках соблюдать законы в брежневское время КГБ широко применял внеправовые репрессии, такие как направление в психиатрические больницы, выселение с места жительства без решения суда и т.п. Достаточно вспомнить дела П. Г. Григоренко, В. К. Буковского и многих других. А высылка в январе 1980 г. академика А.Д.Сахарова вместе с женой из Москвы в Горький являлась классическим примером внесудебной расправы.

³ Обращение ЦК РКП(б) к коммунистам ЧК // Правда. — 1919. — 8 февраля.

⁴ РГАНИ. Ф.4. Оп.13. Д.45. Л.80.

⁵ Там же, Л.67.

политического трибунала»¹. И всё же в послесталинскую эпоху постеснялись такой откровенности, при том, что Положение о КГБ 1959 г. оставалось совершенно секретным документом, вплоть до 1991 г., пока не утратило силу.

В эпоху хрущёвских разоблачений культа личности Сталина было принято утверждать, что в период массовых репрессий органы НКВД вышли из-под контроля партии и этим были вызваны многочисленные «эксцессы». Это диктовалось желанием снять с партийных органов ответственность за террор, изобразить саму партию жертвой репрессий. Партийная пропаганда попросту отделяла Сталина (единолично контролировавшего органы госбезопасности) от партии. Сейчас, напротив, характерно выпячивание и подчёркивание руководящей роли ВКП(б)-КПСС в проведении репрессивного курса и изображение госбезопасности лишь послушным инструментом в руках партии. В действительности, всё гораздо сложнее и роль ВЧК-КГБ в различные периоды истории не может быть определена в строгих рамках подчинённости партии. Нельзя исключать и имевшего место взаимовлияния. Если при жизни Сталина — а он установил свой единоличный контроль над ГПУ ещё в 1922 г., — систему можно описать как ось диктатор — спецслужбы, то после его смерти Президиум ЦК, как орган «коллективного руководства» задавал направление деятельности КГБ. Хотя при этом ряд вопросов председатель КГБ А. И. Серов обсуждал только с Н. С. Хрущёвым, то есть имело место постепенное возвращение старой схемы. Свидетельство тому, многочисленные упрёки Н. С. Хрущёву и А. И. Серову в июне 1957 г. со стороны В. М. Молотова, Г. М. Маленкова, Л. М. Кагановича и других членов и кандидатов в члены Президиума ЦК КПСС². Можно говорить, что после июньского (1957) пленума ЦК КПСС, осудившего «антипартийную группировку», эпоха «коллективного руководства» постепенно сошла на нет. В дальнейшем в Политбюро лишь узкая группа лиц была посвящена в дела КГБ и непременным требованием стала личная преданность председателя КГБ (как правило назначавшегося из числа кадровых партработников) генсеку. В то же время контроль за госбезопасностью со стороны ЦК КПСС осуществлял административный отдел. Но он лишь контролировал назначение и распределение кадров номенклатуры и морально-политическое состояние рядов КГБ и сигнализировал о настроениях и проступках чекистов. При этом, административный отдел никогда не вырабатывал основ карательной политики, не задавал направлений репрессий, то есть почти не касался основ деятельности спецслужб — это оставалось прерогативой генсека и его Политбюро.

Не состоятельны и утверждения (характерные для историков из «органов») о том, что запрет на вербовку партийных функционеров и проведение против них чекистских мероприятий неизбежно привёл к тому, что

¹ *Сталин И.В.* Сочинения. — М., 1952. — Т.10. — С.234.

² См. подробнее: Молотов, Маленков, Каганович. 1957 : Стеногр. июньского пленума ЦК КПСС и др. документы / Сост. Н. Ковалева. — М., 1998.

«партийная номенклатура вышла из-под сферы оперативного контроля КГБ и получила благоприятные возможности для совершения различного рода безнаказанных правонарушений и коррупции»¹. Отсюда же делается и вывод, будто «органы госбезопасности перестали использоваться для расправы с оппозицией в партии»². Между тем, кажущееся неравенство (по партийному признаку) граждан перед госбезопасностью вовсе не означало безнаказанность коммунистов. Они просто выделялись в особую касту, где разбор проступков и преступлений проводился меж собой без вынесения дел на публику. И существовала строгая иерархия партийных руководителей, принимавших решения о преследовании того или иного коммуниста согласно материалам, поступавшим из НКВД-КГБ. Так, о лицах из числа партийного и советского аппарата ещё в январе 1952 г. министр ГБ С. Д. Игнатьев писал: «Если от агентуры или из других источников в органы МГБ на указанных лиц будут поступать материалы инициативно, докладывать их Первым секретарям ЦК компартий союзных республик, крайкомов, обкомов ВКП(б) и поступать с такими материалами по их указанию»³. Что же касается свёртывания КГБ борьбы с партийной оппозицией то и этот тезис легко опровергается. Известна роль КГБ в слежке и прослушивании телефонов и квартир изгнанных из ЦК КПСС (но не из партии!) В. М. Молотова, Л. М. Кагановича, Г. М. Маленкова, Г. К. Жукова в период с 1957 по 1962⁴. Можно вспомнить и ряд дел против бывших членов партии, а потом диссидентов в 1960—80-е гг., начинавших свою политическую деятельность с оппозиционных заявлений внутри партии, таких как, например Пётр Григоренко, Леонид Петровский и др. Другое дело, что КГБ приступал к их оперативной разработке и преследованию вслед за партийными органами и после их исключения из партии. Но ведь не секрет и то, что материалы для исключения из партии предварительно накапливались в КГБ и докладывались партийным секретарям. Незыблемым в послесталинские годы оставался лишь принцип, когда партийный функционер мог быть арестован лишь после его исключения из партии.

Также к эпохе советских идеологических установок относится бытующее до сих пор искусственное противопоставление друг другу чекистов-«дзержинцев» и выдвиненцев времён Н. И. Ежова и Л. П. Берия. В конце 1937 г. на смену арестованным ягодинцам пришло следующее поколение чекистов. Но эти быстро сделавшие карьеру руководители имели при том весьма внушительный стаж работы в органах госбезопасности (со времён

¹ *Пожаров А.И.* КПСС и органы госбезопасности СССР (1953—1964 годы) // *Обозреватель*. 1997. — № 8. — С 51.

² Там же. — С. 50.

³ РГАНИ. Ф.89. Оп.18. Д.21. Л.3.

⁴ См., например, записки председателей КГБ А. Н. Шелепина и В. Е. Семичастного «о настроениях Г. К. Жукова» (Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы / Сост. В.П.Наумов. — М., 2001. — С. 492—493.)

Ф. Е. Дзержинского)¹. Вполне уместно сказать: «И палачи двадцатого года никуда не делись — рядовые чекисты стали комиссарами госбезопасности»².

Углублённое изучение кадровой политики в ОГПУ-НКВД 30-х гг. подвигло многих авторов на поиски различных земляческих группировок (а порой и их искусственное создание) в руководящем составе НКВД. Опора Н. И. Ежова на кадры чекистов длительного время работавших с Е. Г. Евдокимовым на Северном Кавказе была давно подмечена историками.³ Преимущественное выдвижение на вакантные должности в НКВД выходцев из Управлений НКВД Азово-Черноморского края и Северо-Кавказского (с февр.1937 — Орджоникидзевского) края, т.е. с территории бывшего Полпредства ОГПУ по Северо-Кавказскому краю, Н. И. Ежов объяснял тем, что они были наименее затронуты влиянием Г. Г. Ягоды и, соответственно, не являлись участниками «ягодинского заговора» в НКВД. Но это был, как бы, внутренний аргумент, для Сталина. На публике он не использовался. Тем не менее, наличие в аппарате НКВД, как в центре, так и на периферии большого количества выдвиненцев с Северного Кавказа требовало публичного объяснения, и Н. И. Ежов на совещании работников органов НКВД проходившем 24—25 января 1938 г. в Москве, высказал свои соображения о действительных причинах проведённой им чистки аппарата НКВД в 1937 г. и принципах выдвижения новых кадров:

«У нас можно было назвать если брать в прошлом, немало феодалов чекистов. Балицкий на Украине, ну что же, это кум королю, сват министру, феодал на Украине, что хотел то и делал. Дерibas на Дальнем Востоке и многие, многие другие. Мы там ударили, но элементы от этого феодализма ещё остались. В чём они выражаются? У нас часто так говорят — правда, тут немного осталось из старых матёрых зубров чекистов, но бывает, что всё-таки так говорят чекисты, а, это вот, евдокимовцы. Евдокимов давно ушёл из аппарата ЧК, но я бы не сказал, что кое кто не даёт повода к тому, чтобы так говорили»⁴.

Н. И. Ежов напомнил, о том, что старые чекисты брюзжали при выдвижении на руководящую работу К. Н. Валухина и П. Ф. Булаха — работников среднего звена и были недовольны практикой присвоения через ступень спецзваний: «...а про Булаха, например говорили, что же, он опер. А

¹ См. подробнее: *Петров Н. В., Скоркин К. В.* Кто руководил НКВД 1934—1941 гг. : Справочник. — М., 1999. — С. 496.

² *Белтов Э., Юрасов Д.* 1937. только факты, только имена // Страна и Мир (Мюнхен). — 1991. — № 3. — С. 61.

³ См.: *Папчинский А.А.* Продолжая разговор, начатый А.Авторхановым // Вопросы Истории. — 1992. — № 2—3. — С. 88—189.; *Тумиис М.А.* Ещё раз о кадрах чекистов 30-х годов // Вопросы Истории. — 1993. — № 6. — С.190—191. См. также принадлежащую их же перу справку «Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов», почему-то, без указания авторства опубликованную в книге: *Судоплатов А.П.* Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моём отце. — Кн.1. — М., 1998. — С. 339—409.

⁴ ЦА ФСБ Ф.3. Оп.4. Д.40. Л.48.

иногда этот опер работает, знаете, лучше, чем многие люди с ромбами.» ... «Я не говорю о этой старой шпане, которая, например, у нас сидела в Саратове, Пилляр, Раппопорт, что они и подмётки не стоят Валухина, Булаха или Горбача»¹. И тут же Н. И. Ежов дал «партийную» оценку кадровой работе: «Что значит евдокимовский человек. Предположим, Евдокимова давайте считать замечательным партийцем, хорошим большевиком, вообще замечательным человеком без сучка, без задоринки, но если бы меня на чьём либо месте назвали евдокимовским человеком, я бы плюнул в морду. Я прежде всего человек партии, и это оскорбляет и принижает человека»².

И всё же, верно подмеченные историками кадровые пристрастия Н. И. Ежова не могут объяснить сам факт репрессий внутри госбезопасности. И тем более неверно изображать чистку внутри НКВД как неизбежный результат борьбы этих группировок. В действительности существовавшие кланы и их борьба лишь задали направления внутренней чистки. Они объясняют, почему те или иные крупные чекисты были репрессированы в первую очередь, а какие-то другие во вторую и т.п. Но клановая и земляческая вражда никак не является причиной обрушившейся на НКВД чистки.

Также применительно к кадровой политике в НКВД, делаются попытки объяснить эксцессы 1937 г. и ставшее правилом жестокости и пытки тем, что на смену чекистам «старой формации» пришли посланцы партии (организованный партийный набор) и они то и стали основными нарушителями традиций и законности. Некоторые современные авторы именно на них сваливают вину: «рьяные исполнители, заплечных дел мастера, готовые на всё», отводя обвинения от «старых заслуженных чекистов»³. В действительности количество партийных выдвиженцев не столь уж и велико (см. таблицу № 2, приведённую ниже) и в общем объёме кадров ГУГБ было не так заметно.

Также характерны для современной публицистики и поиски т.н. «чистых зон» в истории НКВД и спецслужб, незадействованных в проведении репрессий, таких как, например, разведка. Эта тенденция проявилась первой, уже в начале 90-х гг. В последнее время то же наблюдается и по отношению к контрразведке. Идёт своеобразное отрешивание от кровавого террора, ползучая реабилитация репрессивных структур. Теперь и о секретно-политической линии (борьбе против политических партий и антисоветчиков) начинают поговаривать, как о необходимом инструменте по защите «конституционного строя» государства. Но ведь при этом полностью

¹ Там же, Л.50.

² Там же, Л.49.

³ См. Удилов В. Н. За что Хрущёв отомстил Сталину // Независимая газета. — 1998. — 17 февраля. Этот типичный чекистский взгляд на вещи довольно устойчив. Другой автор, тоже отставник из КГБ А.Полянский называет этот подход «глубоким» и «правильным», полагая, что здесь лежит «одна из основных причин» репрессий, хотя никакими конкретными примерами не подкрепляет. См.: Полянский А. И. Ежов. История «железного» сталинского наркома. — М., 2001. — С. 35

игнорируются факты. Например, о разведке известно, что приказом ОГПУ № 0070 от 17 февраля 1933 г. Иностранному отделу (ИНО) было предоставлено право ведения следствия по возникающим в отделе следственным делам. Таким образом, и внешняя разведка была впрямую задействована в проведении репрессивной политики. А участие контрразведывательных подразделений в репрессиях и доказывать не надо. Это очевидная вещь. Просто апологетами «органов» сами репрессии теперь оправдываются и признаются необходимыми.

Не менее интересна в этой связи и поразительная беспомощность историков в объяснении причин и последствий массовых операций 1937—38 гг. В прошлые годы это объяснялось недоступностью архивных источников. Также сильны были и стереотипы времён хрущёвской оттепели, когда весь зловещий смысл 1937 г. сводился лишь к репрессиям против партии. Такой анахронизм до сих пор встречается и авторы, находясь в плену у отживших концепций о репрессиях против старой партийной гвардии и сталинском «государственном перевороте» середины 30-х гг., твердят об «уничтожении миллиона коммунистов», ставя знак равенства между социальной направленностью партийных чисток и репрессиями, автоматически зачисляя вычищенных в арестованные¹. В действительности доля бывших членов ВКП(б) среди арестованных в 1937—38 гг. сравнительно невелика. Согласно статистике, в 1937 г. было репрессировано 779056 человек (из них 55428 членов и кандидатов партии), в 1938 г. — 593336 человек (из них 61457 партийных)². То есть, соответственно, около 7% и 10% среди арестованных. Любопытно здесь то, что этот показатель для 1938 г. выше, чем для 1937 г. Усиление репрессий против коммунистов происходит уже после январского (1938) Пленума ЦК, о котором до сих пор бытует мнение, что этот пленум «нормализовал» обстановку, стал сигналом «притормозить чистку и террор»³. Подобные выводы находятся в явном противоречии с данными статистики массовых репрессий.

К концу 1990-х гг. накоплен обширный материал о конкретных операциях НКВД и статистике, составивший ясную картину репрессий начатых в 1937 г. В этой связи возникает вопрос, а было ли заметное усиление репрессий после убийства С. М. Кирова в декабре 1934 г., как об этом немало писалось. Общая статистика арестов, проведённых в стране, поможет ответить на этот вопрос.

¹ Жаворонков А. Об адресах большого террора // Мир образования. — 1996. — № 1. — С. 64—69.

² Источник. — 1995. — № 5.

³ Соломон-мл. П.Г. Советская юстиция при Сталине. — М., 1998. — С. 243.

Таблица № 1. Количество арестованных в СССР в 1934—1936 гг. ¹

Годы	Всего арестовано	Из них за контрревол. преступл.	Из них за антисоветск. агитацию	Всего осуждено	Из них к ВМН
1934	205173	90417	16788	78999	2056
1935	193083	108935	43686	267076	1229
1936	131168	91127	32110	274670	1118

Как видим, общего заметного роста арестов не произошло. Ясно, что осуществлялись целенаправленные репрессии (против оппозиции). В 1935 г. возросло количество арестованных по обвинению в контрреволюционной деятельности и, в особенности, за антисоветскую агитацию, что можно считать прямым следствием проводившейся кампании проверки партийных документов. Заметим, что в 1936 г. эти показатели снижаются (как и само число арестов). Зато общее число осуждённых в 1936 г. больше, чем в 1935 г. Возможно, это объясняется тем, что судили арестованных ещё в 1935 г.

Также можно встретить и утверждения о какой-то важной роли «Комиссии политбюро по судебным делам» в ходе подготовки предстоящих массовых репрессий: При этом игнорируется тот факт, что протоколы этой Комиссии содержат лишь утверждение судебных приговоров (иногда решения о помиловании), вынесенных на местах Военными трибуналами, спецколлегиями республиканских и областных судов и транспортными судами. И никаких следов участия в подготовке репрессий! Иного и быть не могло, тем более если вспомнить пункт 4 положения о комиссии ².

Столь же нелепыми выглядят и утверждения о неких чрезвычайных полномочиях НКВД в отношении партийных руководителей. Некоторые авторы пишут, что решение от 17 июня 1935 г. «о согласовании арестов» было «фактически отменено» в период 1937—38 гг. и таким образом, не действовало ³. В действительности в 1937—38 гг. этот порядок оставался в силе, и аресты руководящих партийных и советских работников всегда согласовывались. При этом носители подобных взглядов исходят из убеждения, что постановление от 17 июня 1935 г. могло иметь, «хоть какую-то гарантию от массового произвола» ⁴ и забывают простую вещь — ведь в постановлении идёт речь не о массах, а о номенклатурном слое, который сам себя арестовывает. А массовые аресты (операции) 1937—38 гг. были направлены не на этот слой, а на массы. Что же касается многократно возросших в 1937 арестов среди номенклатурного слоя, то такое постановление и для них не могло быть гарантией, ибо согласование арестов — простая

¹ ГАРФ Ф.9401. Оп.1. Д.4157. Л.203.

² Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сб. док. — М., 1995. — С.58.

³ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е г.г. — М., 1996. — С. 148—149.

⁴ Там же.

процедура, когда руководители разных партийных и хозяйственных ведомств с лёгкостью подписывают справки на арест своих подчинённых. И 1937 г. дал немало примеров, когда Л. М. Каганович, К. Е. Ворошилов, и, тем более, сам Сталин с лёгкостью подписывали списки не только с санкцией на аресты, но и на расстрелы. И букву постановления 1935 г. при этом не нарушали.

Уже была подмечена связь грянувших в 1937—38 гг. репрессий с новой Конституцией. Хотя и тут некоторые авторы пишут о противодействии Сталину и противников Конституции находят чуть ли не на уровне Политбюро¹. Если же отбросить спекуляции, в действительности о связи будущих репрессий с новой конституцией (1936) свидетельствует довольно интересная публикация «Демократия... под надзором НКВД»², где приводятся сводки местных НКВД о проведении выборов в советы и об обсуждении проекта Конституции. Выяснилось, что известие о предстоящих выборах, которые будут проводиться «тайно», вселило в некоторых кругах уверенность, что коммунистам будет трудно, так как за них население голосовать не будет. И об этом открыто говорили «антисоветски» настроенные люди. Так, по Воронежской обл. приводится высказывание бывшего участника антоновского движения: «При перевыборах советов надо выбирать беспартийных и бывших кулаков. Эти люди умнее коммунистов и не желают чужого, а коммунисты только грабят народ»³. А религиозно настроенные люди, ссылаясь на новую Конституцию, решили, что пора требовать возврата и открытия церквей. Эти докладные записки из НКВД Г. А. Молчанов направил в октябре 1936 г. Сталину, В. М. Молотову, Л. М. Кагановичу, А. А. Андрееву, А. А. Жданову и Я. А. Яковлеву (зав. с/х отдела ЦК). В этой связи уместно вспомнить и о направленности знаменитого приказа НКВД № 00447 от 31 июля 1937 г. положившего начало т.н. «кулацкой операции». Любопытна преамбула приказа: «Перед органами государственной безопасности стоит задача — самым беспощадным образом разгромить всю эту банду антисоветских элементов, защитить трудящийся советский народ от их контрреволюционных происков и, наконец, раз и навсегда покончить с их подлой подрывной работой против основ советского государства»⁴. Появление и реализация этого приказа напрямую связана с новой конституцией и предстоявшими в конце 1937 г. выборами в Верховный Совет СССР. Напомним, что первоначально срок окончания «операции» согласно этому приказу был — начало декабря 1937 г. — т.е. ко дню выборов. Потом срок действия приказа продлили.

¹ Жуков Ю.Н. Репрессии и Конституция СССР 1936 года // Вопросы истории. — 2002. — № 1. — С. 3—26.

² Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта конституции 1936 г. // Неизвестная Россия. — М., 1992. — Т.2. — С. 272—281.

³ Там же. — С.280.

⁴ Россия XX век: Гулаг: Главное управление лагерей. 1918—1960. Документы / [Под ред. акад. А.Н.Яковлева]. — М., 2000. — С.97.

В первом разделе приказа № 00447 подробно описывались «контингенты, подлежащие репрессии». Говорилось и о тех, кто уже содержался в местах заключения (лагерях, тюрьмах, трудовых посёлках и в колониях), но «продолжавших вести там активную антисоветскую подрывную работу». Теперь их вновь предстояло осудить. Этот принцип распространялся и на уголовников. Но, как это явствовало из дальнейшего текста приказа, речь шла уже вовсе не о повторных сроках наказания, теперь всех их собирались расстрелять. Именно этот факт наиболее выпукло показывает настоящую цель приказа № 00447. Кажется, это была попытка, если так можно выразиться, «окончательного решения» вопроса внутренней оппозиции режиму и форсированное установление социально-политической однородности советского общества. Разумеется, все означенные в приказе социальные категории являлись наиболее вероятными носителями чуждых взглядов. Однако, не случайно при перечислении категорий населения, попадающих под репрессии, говорилось либо о скрывшихся от репрессий, либо о возобновивших свою «активную антисоветскую деятельность», а не о всех кулаках, участниках запрещённых политических партий, уголовниках и т.д. Большая их часть, по мысли Сталина, вполне могла встать на путь «исправления» и по прошествии определённого времени идейно и социально ассимилироваться в обществе.

Подобные взгляды Сталин высказал в докладе о проекте Конституции СССР 25 ноября 1936 г., утверждая, что экономические и политические противоречия между социальными группами в СССР стираются и «старая классовая исключительность исчезает»¹. Можно предположить, что одной из целей «массовой операции» по приказу № 00447 было приведение общества в соответствие с установками Сталина и положениями новой Конституции. Отсюда, вероятно, и берёт своё начало фраза о необходимости «раз и навсегда покончить» с «антисоветскими элементами» прозвучавшая, в преамбуле приказа № 00447.

Между тем, Сталин загодя готовил террор и не стеснялся говорить об этом публично. Так, в 1933 г. на январском объединённом Пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) он впервые выдвинул тезис об обострении классовой борьбы и усилении государственной власти в процессе создания бесклассового общества, заявив, что «уничтожение классов достигается не путём потухания классовой борьбы, а путём её усиления»². Он поставил задачу «развезть в прах последние остатки умирающих классов» и перечислил категории будущих жертв: «частные промышленники и их челядь, частные торговцы и их приспешники, бывшие дворяне и попы, кулаки и подкулачники, бывшие белые офицеры и урядники, бывшие полицейские и жандармы, всякого рода буржуазные интеллигенты шовинистического толка и все прочие антисоветские элементы»³. Сталинские идеи 1933 г. оказались своего рода «ружьём на стене», которое выстрелило только в 1937 г.

¹ Сталин И. В. Вопросы ленинизма, 11-е изд. — М., 1952. — С. 550.

² Сталин И. В. Сочинения. — Т. 13. — М., 1951. — С. 211.

³ Там же. — С. 110, 207.

В третьем разделе приказа № 00447 говорилось о сроках и порядке проведения операции. Существенным моментом здесь является изначально установленный четырёхмесячный срок проведения всей операции. Нетрудно увидеть, что её окончание планировалось в первых числах декабря 1937 г. Сам собой напрашивается вывод о тесной увязке кампании массовых арестов с намеченными на 12 декабря выборами в Верховный Совет. Ведь не случайно, что вопросы выборов в Верховный Совет и положение о них также рассматривались на июньском (1937 г.) Пленуме ЦК, тогда же когда, мы предполагаем, Сталиным было принято решение об операции против «враждебных элементов». Согласно новой Конституции (1936 г.) в СССР избирательные права получили все граждане, за исключением осуждённых и умалишенных, тогда как по предыдущей Конституции существовал целый ряд категорий граждан лишённых избирательных прав. К ним-то, как раз и относилась большая часть тех, кто попадал под понятие «враждебных элементов»¹. Отчасти, возникновение и нацеленность приказа № 00447 можно считать необходимым сталинским элементом обеспечения успешных выборов в Верховный Совет. Ведь широко провозглашённая в новой Конституции норма всеобщего равного и прямого избирательного права, по мысли Сталина, таила в себе и определённые опасности. Некоторые категории недостаточно лояльных граждан могли воспользоваться предоставленной «свободой» волеизъявления на выборах в своих целях. И не случайно в отчётном докладе 18 съезду ВКП(б) в марте 1939 г. успешное проведение декабрьских (1937 г.) выборов в Верховный Совет СССР и Верховные Советы республик (состоявшиеся в июне 1938 г.) Сталин объяснил своевременно проведёнными репрессиями². В этой же связи нелишне отметить и то, что иностранные граждане по новой Конституции потеряли избирательное право, тогда как по прежним нормам, основанным на идеях «пролетарской солидарности» и имевшим ярко выраженный классовый характер, такое право предоставлялось «всем трудящимся иностранцам, проживающим на советской территории»³.

Вообще, принятие новой Конституции усиливало опасения правящей советской верхушки о возможной активизации оппозиционных элементов. Так, уже на февральско-мартовском (1937 г.) пленуме ЦК ВКП(б) многие ораторы обращали внимание на эту проблему, подчёркивая опасность, исходящую от вернувшихся из ссылки кулаков и баев, а также об угрозе в период предстоящих выборов со стороны верующих и активистов церковных организаций⁴.

¹ См. ст. 64 — 65 Конституции РСФСР и Инструкцию о перевыборах советов..., утверждённую ВЦИК 11.08.1924 г. // Собрании кодексов РСФСР, 3-е изд. — М., 1925. — С. 62—63, 149—154.

² *Сталин И. В.* Вопросы ленинизма, 11-е изд. — М., 1952. — С. 630.

³ Малая советская энциклопедия. — М., 1930. — Т.3 — С.379.

⁴ *Хлевнюк О. В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 195.

Конечно, реализация приказа № 00447 не была закончена в четыре месяца как это предполагалось, но ещё в начале ноября 1937 г. руководство НКВД питало надежды на окончание всех «массовых операций» в срок до 10 декабря, т.е. за два дня до предстоящих выборов¹.

Вообще, можно только предполагать, когда у Сталина окончательно выкристаллизовалась эта идея массовой чистки всего советского общества. Чистка партийно-государственного аппарата с очередным обменом партийных документов началась ещё в 1935—36 гг., и поначалу производила впечатление такой же, как предыдущие: были они и в 33-м, и в начале 20-х. В 1937 г. чистка началась сразу во многих направлениях, массовые операции накладывались друг на друга, и каждая имела свою внутреннюю логику. И тут был целый букет мотиваций и причин. Во-первых, желание повысить управляемость партийно-государственным аппаратом, избавиться от старых кадров, заменить их не только менее коррумпированными, но и политически более грамотными, да и просто более образованными и квалифицированными. Нужны были люди во всех отношениях зависимые и более послушные.

Почти одновременно с началом реализации приказа № 00447, с июля 1937 г. постепенно, одна за одной, начинаются «национальные» операции, когда репрессиям подверглись прежде всего представители тех народов, государства которых граничили с СССР: поляки, латыши, эстонцы, и т.д., и, плюс к ним, немцы и «харбинцы» (бывшие граждане России, прибывшие из Китая после конфликта на КВЖД). Все они, с точки зрения Сталина, были «пятой колонной», потенциальной базой иностранных разведок. Здесь, пожалуй, в первый раз, отчётливо проявилась чисто государственническая логика Сталина, всякий интернационализм в данном случае был забыт. Это, свидетельствует о том, что уже с середины 30-х гг. в политической стратегии руководства доминировала идея национального государственного строительства.

В дискуссиях о действительных причинах «Большого террора», развязанного Сталиным, исследователи традиционно пытаются свести всё к одному мотиву, тогда как их на самом деле, у Сталина их было несколько и он точно знал, чего он хотел. Мотивы дополняли друг друга, а объединяло их то, что все эти операции, с самого их начала, имели конечный срок.

Кажется, о замысле массовой чистки всего общества догадался Н. И. Бухарин, о чём и написал из тюрьмы Сталину. «...есть какая-то большая и смелая политическая идея Генеральной чистки: а) в связи с предвоенным временем, б) в связи с переходом к демократии эта чистка захватывает а) виновных б) подозрительных, с) потенциально подозрительных... Без меня здесь не могли обойтись», — писал Бухарин².

¹ См. телеграмму НКВД в местные органы от 3.11.37 г. «О форсировании массовых операций и установке срока их окончания 10.12.37 г.».

² Источник. — 1993. — № 0. — С.23—25.

Часто, когда речь идёт о 1937—38 гг., ряд авторов невольно выпячивают роль доносов в качестве причины массовых репрессий. Безусловно, они играли важную роль, но не доносы причина репрессий. Они лишь необходимый их компонент. Сами по себе доносы — явление житейски постоянное, и при отсутствии у власти желания на них реагировать — вполне безопасны для общества. Между тем, как это произошло в 1937 г., при наличии централизованных установок на проведение репрессий, да ещё и при подогреве общества до нужного градуса шпиономании, а с этой ролью успешно справлялась пропаганда и той же цели служили шумные показательные процессы, доносы становились важным элементом в деле поиска врагов. Вполне понятно, что в этих условиях поток доносов значительно возрастал. Но это следствие репрессивного курса, а не его причина. Конечно же, власти всячески поощряли доносительскую активность масс. Тон здесь задавали сами руководители. На торжественном заседании, посвящённом 20-летию органов ВЧК-ОГПУ-НКВД, А. И. Микоян в своём докладе немало говорил об «активности масс» в разоблачении врагов¹. Конкретными примерами его заботливо снабдили в НКВД. Об этом свидетельствует посланная А. И. Микояну 12 декабря 1937 г. записка начальника секретариата НКВД И. И. Шапиро: «По поручению тов. Ежова направляю Вам семнадцать докладных записок с мест о революционной бдительности трудящихся и об участии их в разоблачении врагов народа»². Возрастание количества доносов в разгар массовых операций 1937—38 гг. нетрудно видеть на примере Белоруссии. Так, нарком внутренних дел БССР Б. Д. Берман сообщил Ежову, что в январе 1938 г. произошёл «значительный рост» поступления заявлений от граждан в органы НКВД. Всего за месяц получено 2081 заявление (тогда как за последние три месяца 1937 г. было 4450 заявлений)³. Значительная часть этих заявлений, — по словам Б. Д. Бермана, — «относиться к вскрытию и разоблачению террористов, шпионов, вредителей, соц. чуждых элементов, проводивших антисоветскую деятельность»⁴. Однако согласно дальнейшим выкладкам Б. Д. Бермана следует, что на основе этих заявлений «вскрыто и разоблачено» (надо полагать, арестовано — Н. П.) лишь 258 человек⁵. В масштабах республики это совсем немного⁶. Так что сама по себе активность масс была лишь дополнительным инструментом, помогавшим НКВД в поиске будущих жертв. Конечно, в данном случае речь не идёт о сигналах осведомителей и агентов НКВД, снабжавших оперативных работников НКВД сведениями о «врагах», что напрямую входило в круг их обязанностей перед «органами». Их вклад в дело арестов был куда более существенным, чем самодеятельность масс. Но в ходе террора и они нередко сами становились жертвами НКВД.

¹ 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. — М., 1938. — С. 29—40.

² ЦА ФСБ. Ф.3. Оп.4. Д.122. Л.271.

³ ЦА ФСБ. Ф.3. Оп.5. Д.40. Л.272.

⁴ Там же.

⁵ Там же, Л.273.

⁶ На начало 1937 г. в Белоруссии проживало 5 миллионов 110600 человек (Всесоюзная перепись населения. 1937 г. : Краткие итоги. — М., 1991. — С. 28.).

Общий итог «массовых операций» внушительен. Приведём здесь справку о проведённых в период с 1 октября 1936 по 1 ноября 1938 г. арестах ¹.

Орган осудивший:	Всего осужд:	Из них к ВМН:
ВК ВС	36906	25355
ОСО НКВД	69114	нет
По кулацк. операции (00447)	767397	386798
- из них: кулаков	372670	185408
- уголовников	127967	44086
По нац.приказам	235122	172830
По приказу 00606 т.е. («нац.операции» переданные с 15.09.38 г. на Особые тройки	93137	63921
Воен.триб. и спецколлегии судов	189539	19401
ИТОГО:	1391215	668305

Отдельного разговора заслуживает тема репрессий в самом аппарате НКВД в годы «большого террора». Об их масштабах позволяют судить данные, приведённые ниже:

Количество прибывших и убывших работников системы ГУГБ-УГБ центра и периферии (с 1.10.36 по 1.09.38.) ²

Откуда принято	По центру	Периферия	Итого
Из партийных и комсомольских организаций	2917	3119	6036
Из школ НКВД	719	4610	5329
Переведено на оперативную работу из управлений и отделов, не входящих в систему УГБ-ГУГБ.	430	865	12905
Выдвинуто на оперативные должности из состава технических работников системы УГБ-ГУГБ	152	457	609
Находится на учёбе в Межкраевых школах ГУГБ	—	2070	2070

¹ ЦА ФСБ Ф.3-ос. Оп.6. Д.11. Л.42.

² ЦА ФСБ. Ф.3. Оп.5. д.996. Л.187—188.

Всего прибыло	4218	11121	15339
Всего убыло за время с 1.10.36 по 15.08.38.	1117	8054	9171
Из них:			
Арестовано	209	2064	2273
Уволено вовсе с исключением с учёта	523	1858	2381
Уволено в запас	196	2175	2371
Умерло	21	177	198
Переведено на работу вне системы УГБ-ГУГБ	168	1780	1948

Как видим, приток кадров значительно превышает убыль. Причём сами по себе аресты не являлись главной причиной убыли. Если же взглянуть на состав арестованных при Н. И. Ежове кадров, то большинство из них довольно низкого уровня. Среди 2273 арестованных лишь 86 человека уровня от помощника начальника УНКВД края-области до Народного комиссара внутренних дел СССР, зато 364 руководителей районных и городских отделов НКВД и 826 рядовых оперативных работников (от помощника оперативного уполномоченного до оперативного уполномоченного)¹. При этом, усиление террора против сотрудников госбезопасности датируется второй половиной 1937 г., когда виден заметный рост арестов с июля 1937 г. (159 человек в этом месяце) тогда как в предыдущие месяцы число арестованных сотрудников колебалось от 40 до 80 в месяц (для последних трёх месяцев 1936 г. этот показатель колеблется от 34 до 38 человек в месяц)². Вообще за период с 1 октября 1936 г. по 1 сентября 1937 г. было арестовано 766 сотрудников госбезопасности (причём больше всего на Украине — 197 человек и в Азово-Черноморском крае — 61 человек)³.

Итак, по данным внутренней статистики НКВД, за период с 1 октября 1936 г. по 15 августа 1938 г., т.е. при Н. И. Ежове, было арестовано 2273 сотрудников системы УГБ (госбезопасности) по всей стране. Причём лишь 1862 из них были арестованы за контрреволюционные преступления, а остальные за уголовные преступления (развал работы, дискредитацию органов и бытовое разложение)⁴. Ещё раз повторим, что здесь речь идёт именно о работниках системы госбезопасности. В это число арестованных не входят репрессированные в это же период сотрудники пограничной и внутренней охраны, пожарной охраны, милиции, ГУЛАГа и других вспомогательных

¹ Там же, Л.190.

² Там же, Д.939. Л.47.

³ Там же.

⁴ ЦА ФСБ. Ф.3. Оп.5. д.996. Л.189.

служб. Если соотнести эту цифру (1.862¹ арестованных) с примерным списочным количеством работников госбезопасности (на 1 марта 1937 г. — 25.000 чел.), то видно, что было арестовано за контрреволюционные преступления лишь 7,5% из общего числа работников госбезопасности по стране². Это не так уж и много. Особенно, если вспомнить, что в конце 1980-х официально сообщалось о 20 тысячах репрессированных чекистов³. Эта цифра получила впоследствии некоторое хождение и в исторической литературе и даже вошла в научный оборот. Однако она требует некоторого пояснения. Конечно, не случайно в эпоху горбачёвской «перестройки» акцентировалось внимание на пострадавших от репрессий чекистах. Тем самым стремились доказать тезис, что сталинские репрессии, якобы чуждые природе советского строя, встретили сопротивление и в самом аппарате НКВД со стороны чекистов-«дзержинцев» и Сталину пришлось их репрессировать.

При этом, никогда не сообщалось к какому точно периоду относятся эти репрессии и кто же, собственно, пострадал. В действительности, эта цифра (20 тысяч) согласно архивным данным, относится к периоду 1933—1939 гг. и включает не только все категории работников системы ОГПУ-НКВД (от пограничников до лагерных охранников и даже служивших по призыву в войсках НКВД), но и все виды преступлений, вплоть до тяжких уголовных. Число арестованных работников системы ОГПУ-НКВД в указанные годы составило: в 1933 г. — 738 чел.; 1934 г. — 2860 чел.; 1935 г. — 6249 чел.; 1936 г. — 1945 чел.; 1937 г. — 3837 чел.; 1938 г. — 5625 чел.; 1939 г. — 1364 чел. Итого в 1933—1939 гг. — 22618 чел.⁴

Как видим, в 1937—1938 гг., общее число арестованных сотрудников НКВД составило 9462 человека⁵. Причём значительную часть составили работники милиции (4490 арестованных), пограничной охраны (813 арестованных)⁶, а также и пожарной охраны, служащие войск НКВД, сотрудники ГУЛАГа⁷, работники загсов и т.п. (а вовсе не сотрудники

¹ В этой связи также совершенно беспочвенными выглядят рассуждения некоторых авторов о том, что «в процентном отношении» НКВД в годы репрессий пострадал больше других ведомств. См., например, *Полянский А.И.* Ежов. История «железного» сталинского наркома. — М., 2001. — С. 40.

² Если же учесть, что к началу 1938 г. штат оперативных кадров (системы ГУГБ-УГБ) вырос примерно на 8 тысяч человек (см. сноску 53), этот показатель будет ещё меньше и составит лишь 5,5 %.

³ *Чебриков В.М.* Перестройка и работа чекистов // Правда. — 1988. — 2 сентября.

⁴ ЦА ФСБ. Ф.3-ос. Оп.6. Д.33 Л.4.

⁵ Разумеется, в это число входят и 2273 работника системы госбезопасности УГБ-ГУГБ арестованных в тот же период.

⁶ По более поздним данным на декабрь 1938 г. аресты среди работников пограничной и внутренней охраны НКВД составили 943 человека, из них в 1937 г. — 506, в 1938 г. — 437 (ЦА ФСБ. Ф.3-ос. Оп.6. Д.11. Л.289—296.).

⁷ По сравнению с общей численностью работников системы ГУЛАГ количество арестованных, да и сам масштаб общей чистки в НКВД не слишком внушительны. По состоянию на 1 февраля 1938 г. в системе ГУЛАГ трудилось 132 тысячи работников, а кроме

госбезопасности — непосредственные проводники террора). И большинство из них наказаны за уголовные преступления, а не по политическим мотивам. В этой связи также совершенно беспочвенными выглядят рассуждения некоторых авторов о том, что «в процентном отношении» НКВД в годы репрессий пострадал больше других ведомств¹.

Юрій Шаповал

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ У 30—50-ТІ РР.: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Значною мірою до підготовки цієї розвідки мене спонукала стаття «Сталінські масові злочини в Україні у 1936—1953 рр. Огляд», вміщена у щорічнику «Історичне дослідження Комунізму» (“Historische Kommunismusforschung”). Вона належить перу німецького історика-дослідника Дітера Поля, який, зокрема, пише: «Поза сумнівом, Україна була однією з радянських республік, що найбільше постраждала від сталінізму, особливо якщо взяти до уваги голод 1932—1933 рр. Попереднє знищення національних еліт — також специфіка України»². Усе це загальне зауваження значною мірою пояснює зростаючий інтерес, який виявляють фахівців до теми політичного терору в Україні. Д. Поль слушно зауважує, що за часів СРСР Україна вкрай рідко ставала предметом німецької історіографії, за винятком хіба що праці Рерхарда Зімона «Націоналізм і національна політика у Радянському Союзі»³. При цьому у Німеччині існувала підготовлена протягом 50—60-х рр. доволі розлога емігрантська українська література про УРСР. Серед її авторів дослідник правомірно виокремлює ґрунтовні публікації Б. Левицького.

них в «Дальстрое» работало ещё 15245 человек. См. материалы фонда Ежова: АП РФ. Ф.57. Оп.1. Д.271. Л.708. (ныне материалы этого фонда хранятся в РГАСПИ и, к сожалению, доступны лишь частично). Если задаться вопросом, сколько сотрудников ГУЛАГа было репрессировано при Ежове, то несложно подсчитать, вычтя из общего числа 9462 репрессированных во всей системе НКВД, сотрудников ГУГБ-УГБ (2273), пограничных и внутренних войск (813) и милиции (4490), мы получим 1886 человек. Правда, среди них не только сотрудники ГУЛАГа, но и пожарной охраны, загсов и других подразделений НКВД (например, строительных контор, хозяйственных отделов и т.п.). Причём, и по отношению к общему числу работников НКВД — 1.053.271 человек, чистка выглядит не слишком серьёзной, и 9462 арестованных составляют лишь 0,9 %. То есть, менее 1 процента репрессированных от общего числа работавших в системе НКВД!

¹ См., например: *Полянский А. И.* Ежов. История «железного» сталинского наркома. — М., 2001. — С. 40.

² *Pohl D.* Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936—1953. Ein Überblick // *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung.* — Mannheim, 1997. — P. 336.

³ *Simon G.* Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft. — Baden-Baden, 1986.

Як відомо, центр критичних досліджень історії і реалій комунізованої України знаходився у Північній Америці, особливо в Гарвардському університеті (США) та в Едмонтоні (Канада). Однак з проголошенням у 1991 р. незалежності України ситуація почала поволі змінюватись. І на німецькому книжковому ринку з'явилися перші узагальнюючі праці з української історії (праці Ан. Капелера, Ф. Гольчевського, Г. Гаусмана). З'явилась молода генерація німецьких учених, які почали готувати свої дисертаційні дослідження на українському історико-політичному матеріалі. Це, зокрема, Д. Поль, а також Б. Праксенталер, В. Їльге, К. Харде та ін.

У незалежній Україні спостерігались, на думку Д. Поля, дві тенденції: перевидання емігрантської української літератури і поступова трансформація колишньої радянської історіографії. Стосовно останньої — варто згадати кілька видань, до підготовки яких свого часу я був особисто причетний як упорядник. Це збірники статей «Про минуле — заради майбутнього» і «Маршрутами історії»¹, які, й справді, надали імпульс переосмисленню історичного минулого, зокрема, важкої історії України, хоча — і це для когось може здатися парадоксальним — були підготовлені під егідою тодішнього Інституту історії партії при ЦК Компартії України (згодом Інституту політичних досліджень). Мені довелося розпочати роботу в цій установі з середини 1984 р. І в цьому сенсі мені поталанило, оскільки довелося займатися не «союзом робітничого класу і колгоспного селянства», а зовсім іншою проблематикою. Після проголошення М. С. Горбачовим курсу на «перебудову», моїм основним науковим дорученням стала підготовка аналітичних матеріалів, що стосувалися нових підходів до переосмислення доби тоталітаризму. Враховуючи, що Україна фактично до 1989 р. залишалася «заповідником комунізму», це була тема, до якої підходили з оберегою. Навіть більше, кілька моїх відкритих публікацій (вельми обережних за сьогоднішніми стандартами, але в яких згадувався і голод початку 30-х рр., і репресії) викликали критику ортодоксальних членів партії, в тому числі тих, з якими я працював в інституті.

«Лише з кінця вісімдесятих років, — зазначає Д. Поль, — також і в Україні стали можливими публікації про злочини сталінізму»². Це дійсно так. І саме з цього часу мені довелось брати активну участь у опрацюванні матеріалів для Комісії по реабілітації жертв репресій, що працювала при Політбюро ЦК Компартії України. Ще існував СРСР, КГБ, і це надавало можливості одержувати документи і матеріали про репресованих українців з будь-якої частини тодішнього «союзу республік свободних». Я вперше прочитав кілька сотень справ, інших унікальних документів, які засвідчували механізм, характер і масштаби репресивних акцій, неспростовно доводили не тільки

¹ Див.: Про минуле — заради майбутнього / Упорядник Ю.І.Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас та ін. — К., 1989; Маршрутами історії / Упорядник Ю.І.Шаповал. — К., 1990.

² Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 326.

антигуманність системи, а й її приреченість, оскільки трималась вона на насильстві та приховуванні правди від своїх громадян.

Своїй публікації Д. Поль дав підзаголовок «Огляд». Це й справді історіографічний огляд, аналіз зробленого, наявних публікацій. При цьому автор статті поставив принципові питання, пов'язані, наприклад, з новою парадигмою української історичної науки¹. І хоча все це заслуговує на окрему розмову, торкнемося, бодай, коротко згаданих у статті питань.

Насамперед слід зазначити, що час минає, а тому з'явилося чимало нових видань, присвячених «репресивній» проблематиці, про які Д. Поль не згадує. Серед праць узагальнюючого характеру, що вийшли друком в останні роки, варто назвати дослідження Б. О. Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30—50-ті рр. ХХ ст. Історико-політологічний аспект»², С. В. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя, 1919—1928»³, С. І. Білоконя «Масовий терор як засіб державного правління в СРСР (1917—1941 рр.). Джерелознавче дослідження»⁴.

До публікацій узагальнюючого характеру належить збірник матеріалів «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20—80-ті рр.» і «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси»⁵. Поповнились новими виданнями теми голодомору в Україні в добу сталінізму⁶, депортацій з України⁷, політики і репресивних акцій щодо національних меншин⁸, зокрема, щодо німців і менонітської спільноти¹,

¹ Vgl. — Р. 336—337.

² *Ярош Б. О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30—50-ті роки ХХ століття. Історико-політологічний аспект. — Луцьк, 1995.

³ *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя, 1919—1928. — К, 1996.

⁴ *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. (1917—1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К., 1999.

⁵ Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20—80-ті роки: Матеріали міжнар. наук. конф. (15—16 верес. 1994 р.) / [Редкол.: П. П. Панченко (голова) та ін.]. — К, 1998; Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст.: Історичні нариси / [В. А. Смолій (відп. ред.)]. — К., 2002.

⁶ Див. наприклад: Упокорення голодом: Збірник документів / Упорядкування, передмова, коментарі М. Мухіної. Відповід. ред. П. Сохань. — К., 1993; *Шульга І. Г.* Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. — Вінниця, 1993; *Кугутяк М. В.* Голодомор 1933-го і Західна Україна. Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20—30-х років. — Івано-Франківськ, 1994; Голод в Україні, 1946—1947. Документи і матеріали. — К., 1996; Чорні жнива. Голод 1932—1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих / Упорядник Т. Поліщук. — К., 1997; Голод 1932—33, 1946—47. Вінницька область. Документи і матеріали / Автори-упорядники Винокурова Ф., Подкур Р. — Вінниця, 1998; Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / [За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала]. — К., 2001; Голодомори в підрадянській Україні. — К. — Львів — Нью-Йорк, 2002 та ін. Див. також: Голодомор в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Одеса—Львів, 2001.

⁷ Депортації: Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. — Л., 1996. — Том 1.

⁸ *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні. 20—30 роки ХХ століття. — К., 1995.

культурного життя Західної України у 1939—1953 рр.², діяльності Інституту історії України за умов тоталітаризму³.

Незважаючи на значні матеріальні труднощі, триває видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» про репресії в різних областях України, що дає можливість «панорамного» бачення дій комуністичного режиму, підкреслити специфіку цих дій у різних регіонах⁴. Триває розробка проблем, пов'язаних з діяльністю Організації українських націоналістів (ОУН) і діями Української повстанської армії (УПА). Дотепер ця проблематика залишається політизованою і ще недостатньо опрацьованою на науковому рівні. Характерно, що її політизацією займаються представники і лівих, і правих сил сучасного українського політичного спектра. Відтак особливої ваги набуває саме наукова, в першу чергу оперта на солідну джерельну базу, розробка історії ОУН і УПА. І в цьому напрямі вже зроблені перші кроки. Нещодавно надруковано збірник, у якому вміщено документи про цю діяльність. Цікаво те, що читачеві надається можливість порівняти радянські, нацистські і власне-документи ОУН і УПА⁵.

У своїй статті Д. Поль зауважує, що надто мало відомо про табори всередині України і про місця масових поховань⁶. Нині і в цьому питанні є зрушення. Зокрема, видано збірник документів і свідчень про масові розстріли у Вінниці у 1937—1938 рр.⁷. Це більш повний варіант відомого видання “Tragedy of Vinnitsa”, яке вийшло друком англійською мовою 1989 р. З'явилась книжка про ще одне місце масових розстрілів і поховань про селище Биківня під Києвом⁸.

У минулі роки було видано чимало цікавих спогадів про добу сталінізму⁹, які разом з такими класичними працями української

¹ Вопросы германской истории: Немцы в Украине: Материалы укр.-герм. науч. конф., Днепропетровск, 26-29 сент. 1995 г. — Днепропетровск, 1996; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е—1930-е годы. — М., 1998.

² Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали. — К., 1996. — Том 1. — 1939—1953.

³ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2 ч. — К., 1996.

⁴ Див., наприклад: Реабілітовані історією: Зб. стат. — К. — Полтава, 1992; Забуттю не підлягає. Нариси, спогади, оповідання. — Херсон, 1994; Повернення із забуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. — Дніпропетровськ, 1995; Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк, 1995; Одеський мартиролог. Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. — Одеса, 1997. — Том 1.

⁵ *Сергійчук В. І.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К., 1996.

⁶ *Pohl D.* Stalinistische Massenverbrechen... — P. 328—329.

⁷ Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення. — К., 1994.

⁸ *Лисенко М. Г.* Биківня: злочин без каяття. — Бровари, 1996; *Роженко М. М., Рагацька Е. Л.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. — К., 1999.

⁹ Див., наприклад: *Ротфорт М. С.* Колыма. Круги ада. Воспоминания. — Харьков, 1992; *Семененко О.* Харків, Харків... Спогади емігранта. — Харків-Нью-Йорк, 1992; “Опера СВУ

мемуаристики, як «Історія мого покоління» І. В. Майстренка і «Зустрічі і прощання» Г. О. Костюка¹, становлять важливе джерело для досліджень подій 20–40-х рр.

Найприкметнішим явищем в українській історіографії минулих років вважається публікації недоступних раніше оригінальних документів ЧК-ГПУ-НКВД. Блок таких документів, одним з перших, було вміщено у журналі «Наше минуле»².

З 1994 р. на базі Державного архіву Служби Безпеки України (ДА СБУ) почав видаватися журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», в якому друкуються закриті раніше матеріали. Почалося видання документів і матеріалів регіональних відділень колишніх комуністичних спецслужб, що є наочною характеристикою того, як провінційні чекісти реалізовували директиви центру³.

В Україні не існує спеціальної установи або якогось центру, які б займалися виключно історією терору, історією тоталітаризму, послідовним виданням документів з цієї тематики (скажімо, так, як це робить у Москві «Меморіал» або Міжнародний Фонд «Демократія»). Такі дослідження здійснюються передусім фахівцями, які працюють в Інституті історії України НАН України, Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Національному Київському університеті ім. Тараса Шевченка, інших дослідницьких і учбових закладах Києва та в інших містах. Однак питання, сказати б, інституалізації досліджень тоталітарної проблематики залишається гострим і нагальним для України. По суті, — це є питання організації установи, яка професійно і цілеспрямовано займалася б неупередженими дослідженнями тоталітарної доби в Україні, створила б відповідний архів, реалізувала б відповідні проекти, в першу чергу, видання фундаментальної документальної серії і спогадів свідків подій та ін.

Значну публікаторську роль — і це, по суті, є своєрідним сучасним українським феноменом — після 1991 р. почав відігравати (звісно, у межах своєї відомчої приналежності) Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). З 1996 р. ДА СБУ разом з Центральним архівом Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща, а також з Центром історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України розпочато роботу над багатотомною видавничою серією «Україна і Польща у 30–40-х рр. ХХ століття. Невідомі документи з архівів

музика ГПУ». Спогади свідків. — Кам'янськ Шахтинський, 1992 та ін.

¹ *Майстренко І. В.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985; *Костюк Г. О.* Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. — Едмонтон, 1987.

² Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. — 1993. — № 1. — С. 39—150.

³ Див., наприклад: Отчет Екатеринославской губернской Чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Составитель В. Ченцов. — Днепропетровск, 1994 та ін.

спецслужб», три томи якої вже вийшли друком у 1998—2004 рр. Разом з Українським дослідницьким інститутом Гарвардського університету (США) та історичним факультетом цього університету ДА СБУ розпочали дослідницький проект «Суспільство очима чекістів. Інформаційна діяльність ЧК-ГПУ-НКВД в Україні у 1920—1941 рр.»¹.

Останній дослідницький проект, зокрема, має винятково важливе значення для наукового розуміння оперативної діяльності спецслужби. У своїй статті Д. Поль зазначає: «Центральне значення для “оперативної діяльності” НКВД мали особливі відділи на виробництвах, в управлінських структурах і у військових частинах. Вони були відповідальні за розшук в деталях. Яку роль при цьому відігравали, з одного боку, люди з НКВД і, з іншого – доноси населення, все ще важко пояснити»². У зв'язку з цим хочу підкреслити той принципово важливий крок у дослідженні механізму терору, який було зроблено в Україні в останні роки. Йдеться про початок публікації, власне, серйозних оперативних матеріалів із справ-формулярів, в яких концентрувалася інформація, видобута в процесі постійного стеження за тією чи іншою особою. Вперше було надруковано невелику частину таких матеріалів на письменника і кінорежисера О. П. Довженка³. Більш повно документи справи-формуляру були використані при підготовці дослідження про останні десять років життя і діяльності визначного історика, академіка, колишнього Голови Української Центральної Ради М. С. Грушевського⁴.

Цікавою є ще одна справа-формуляр — на відомого українського письменника Миколу Хвильового, якого у своєму листі до Л. М. Кагановича та членів Політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р. згадав особисто Сталін. Фактично цей лист, надрукований (із скороченнями) значно пізніше, у 1948 р. у 8-му томі сталінських творів, являє собою «карт-бланш» Л. М. Кагановичу та ГПУ УСРР на погромницькі дії проти «націонал-ухильників» в особі тодішнього наркома освіти України О. Я. Шумського, молодого економіста М. С. Волобуєва і згаданого Миколи Хвильового⁵. Перших двох заарештують 1933 р.⁶, і того ж самого року на знак протесту проти політики сталінського режиму в Україні кінчить життя самогубством Микола Хвильовий. Цікаво, однак, що справа-формуляр дає можливість стверджувати: ця ідея у письменника визрівала давно. Ще 1927 р., під час перебування в Берліні, він говорив одному із знайомих, що в країні діється щось страшне —

¹ Лукашин Ю., Вейгман С. Архив СБУ: вчера и сегодня // Зеркало недели. — 2000. — № 1—2 (15 января).

² Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 329.

³ Під софитами секретних спецслужб. Документи з папки-формуляра О. П. Довженка // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 235—280.

⁴ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський і ГПУ-ІНКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. — К., 1996.

⁵ Сталин И. В. Сочинения. — М., 1948. — Т. 8. — С. 149—154.

⁶ Докладніше про долі О. Я. Шумського і М. С. Волобуєва див.: Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К., 1994. — С. 134—167.

«держимордовський, великодержавницький дух розійшовся» і він готовий «покінчити життя самогубством, тільки б довести, що тут насправді діється»¹.

Матеріали стеження за М. С. Грушевським, О. П. Довженком, Миколою Хвильовим яскраво показують міру компетенції більшовицької таємної поліції в Україні, вони важливі для розуміння механізму оперативної роботи спецслужби, технології терору.

Тепер — про специфіку терору в Україні. Як засвідчують документи, вона полягала не тільки в тому, на що вказує у своїй розвідці Д. Поль. Основною особливістю терористичних акцій в Україні у 20—50-ті рр. є те, що вони завжди мали «антинаціоналістичне» забарвлення. Звинувачення в «націоналізмі», «українському шовінізмі», «націоналістичних ухилах», у співчутті «націоналістичній контрреволюції» були універсальним засобом репресивно-каральних органів, безвідмовним «аргументом» при фабрикації тієї або іншої справи. За допомогою цих обвинувачень партійно-державне керівництво завжди виправдовувало антигуманні дії проти будь-якої категорії населення — робітників, селян, інтелігенції. У 40—50-ті рр. почасти доходило до абсурду, коли, наприклад, у період антиєврейської кампанії проти «безрідного космополітизму» органи вишукували зв'язок єврейських «космополітів» з українськими «націоналістами».

До певної міри цю антинаціоналістичну активність комуністичної спецслужби можна зрозуміти: протягом всієї доби комуністичного панування в Україні завжди були патріоти, які чинили спротив (латентний або відвертий) режимові, вбачали перспективу України в більшій орієнтації на Захід і прагнули створити не декоративну, а повноцінну Українську державу. У 40—50-ті рр. в Західній Україні українські націоналісти, ОУН-УПА, вели заради цього збройну боротьбу проти потужної державної та військової системи.

То ж не випадково більшовицькі органи безпеки завжди розглядали українців як потенційно небезпечну масу, завжди, незалежно від декларованої офіційно партією політичної лінії, ретельно збирали компрометуючий матеріал проти тих, хто виявляв симпатії чи співчуття до ідеї української самостійності або навіть просто ідентифікував себе українцем чи українкою. Збереглися численні доповіді ЧК-ГПУ-НКВД про настрої серед різних категорій населення України, а окремо щодо особливо уважно відстежуваної чекістами категорії «української контрреволюції» або «української шовіністично настроєної інтелігенції». Цей матеріал на сьогоднішній день недостатньо вивчений, хоч він має принципове значення, оскільки переконливо засвідчує, що чекісти — і цей феномен ще належить проаналізувати — ніколи не ідентифікували (і навіть не прагнули) себе з місцевим населенням. Вони завжди відчували себе якоюсь «третьою силою», що спостерігала і «обслуговувала» націоналістичне налаштованих «тубільців».

Найпоказовішим у зв'язку з цим є період 20—30-х рр. Проілюструю це на прикладі лише одного абсолютно секретного документа. Йдеться про суворо

¹ ДА СБУ (Київ), справа-формуляр на М.Хвильового № С-183, арк. 136.

засекречений службовий обіжник з грифом «Цілком таємно. Передруку не підлягає. Зберігати нарівні з шифром під відповідальність начальника органу ГПУ» (такий гриф можна знайти на багатьох внутрішніх службових документах ЧК-ГПУ-НКВД), віддрукований у кількості 75 примірників. Він з'явився у самий розпал здійснення більшовицької політики «українізації», у вересні 1926 р. До речі, Д. Поль цілком слушно зауважує, що доба «українізації», яку він включає до першої фази сталінського панування в Україні (до 1934 р.) випадає з поля зору сучасних дискусій про сталінізм і тоталітаризм в Україні¹.

Як відомо, «українізація» була складовою частиною «коренізації» — політики в галузі національних відносин, прийнятої значною мірою під тиском «націонал-комуністів» та на вимогу В. Леніна X (березень 1921 р.) та XII (квітень 1923 р.) з'їздами РКП(б). Ця політика виходила з того, що більшовицька влада ніде на окраїнах не була корінною, а тому належало «вкорінюватись». Було декларовано, що царська Росія експлуатувала неросійські народи, і у спадщину від неї СРСР дістав фактичну економічну і культурну нерівність між російським і неросійськими народами. З цього випливала необхідність прискорити розвиток неросійських республік. Передбачалася їх індустріалізація, підготовка кадрів представників корінних національностей, поширення освіти рідними мовами, розвиток національних культур, видавничої справи тощо. Оголошувалось, що партія має поборювати як російський шовінізм, так і місцевий націоналізм, але спочатку головний акцент було зроблено на необхідності боротьби з великодержавним (російським) шовінізмом.

Політика «коренізації» справила значний вплив на розвиток неросійських народів тодішнього СРСР, зокрема українського народу, оскільки на практиці вона означала дерусифікацію. Не дивлячись на те, що «українізація» була неоднозначним і доволі специфічним явищем, її позитивно сприйняла представники інтелігенції. В першу чергу тими, хто прагнув навіть в рамках бутафорської радянської державності підтримувати і зберігати національні традиції. Звичайно, не варто переоцінювати наслідки «українізації», але не слід водночас ігнорувати її здобутки, до яких можна віднести розквіт мистецтв, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, широке розповсюдження письменності та освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивчення гуманітарних, природничих технічних наук.

Оцінюючи цю добу, проф. Г. Ю. Грабович точно зауважує: «З багатьох джерел видно, що в очах широкої публіки такі інституції, як Українська Академія наук, набули надзвичайно високого авторитету. Таке ставлення до гуманістики могло в принципі стати парадигмою національного відродження в цілому, бо ж тогочасний гуманітарний дискурс, хоч і перевантажений авторитарною, волюнтаристською риторикою, міг бути (принаймні за своєю зовнішньою формою) дискурсом хай не відкритого, а все ж нетоталітарного

¹ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 326.

суспільства. Попри всі труднощі цієї доби, ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ, в советській державі воно не мало жодного шансу на виживання) — суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована ширшому усвідомленню національних завдань...”¹

Не випадково «українізація» викликала такий шалений опір російських шовіністів, в тому числі з вищого партійного керівництва. Ставлення Сталіна до цієї політики з самого початку було амбівалентним, бо вона стимулювала національну самосвідомість великих та малих неросійських народів, а тим самим їх прагнення до реального суверенітету. Ось чому для московського керівництва набули небезпеки реальні національно-культурні процеси у різних регіонах, постійна боротьба з різного роду «національними ухилами» та проявами «буржуазного націоналізму», під які за тих умов неважко було підвести навіть ортодоксальних більшовиків з тим застереженням, що вони сповідували відданість національним традиціям і патріотизм.

Така лінія диктувалася переходом до політики прискореної індустріалізації (що вимагало централізації влади), посиленням націоналістичних настроїв серед неросійських народів, спричинених асиміляційною політикою радянської та форсовано-примусовою колективізацією, від якої значно більше, ніж Росія, потерпіли тодішні неросійські республіки і яка ознаменувалася жахливим шедевром сталінської соціально-демографічної інженерії — голодом початку 30-х рр.

Радикальна зміна партійної лінії на «коренізацію» відбулася між XVI (1930) і XVII (1934) з'їздами ВКП(б). Протягом 1930—1934 рр. в усіх неросійських республіках було розгорнуто чистку місцевих комуністів і безпартійної інтелігенції, знищено значну частину кадрів, які виховувались, час «коренізації». А коли, власне, розпочалася контрукраїнізація? Довгий час дослідники вважали таким початком 1933 р., боротьбу з так званою скрипниківщиною, тобто з наслідками чергового «національного ухилу», лідером якого було оголошено колишнього наркома освіти УСРР М. О. Скрипника (під тиском брехливих обвинувачень він покінчив життя самогубством 7 липня 1933 р.).

Недоступні раніше документи засвідчують, що протидія політиці «українізації» започатковувалась значно раніше. Причому до цього прямо була причетна комуністична спецслужба, яка прагнула відігравати дедалі значну роль в житті суспільства. 4 вересня 1926 р. заступник Голови ГПУ Карл Карлсон, помічник начальника Секретного відділу (СВ) Ошер Абугов і тимчасово виконуючий обов'язки Начальника 1-го відділення СВ Борис Козельський підписали Службовий обіжник під назвою «Про український сепаратизм». Пафос цього важливого документа полягає, власне, у тому, що він орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників «українізації», насамперед серед представників «правої» української інтелігенції, тобто

¹ Грабович Г. Ю. Советизація української гуманістики // Критика. — 1997. — № 1. — С. 19.

середовища українських інтелектуалів, зокрема, тих, хто повернувся (або де хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої «українізації». Автори цього закритого листа відверто пояснюють, чому це слід робити: «Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперішнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін «культурної роботи» заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося.

«Культурна боротьба» набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидніших представників укр(аїнської) контрреволюції»¹.

В листі названо найнебезпечніші, з точки зору ГПУ, осередки українства, які використовують умови «українізації» у своїх розрахунках. У першу чергу – це Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), «могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя», Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яка «зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР»².

Докладно було проаналізовано ситуацію на селі, умови початку індустріалізації, тенденції в середовищі української еміграції. І все це заради того, щоб зробити висновок про те, що «на роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу»³, підкреслити зростання активності «ворожих нам соціальних і політичних прошарків»⁴.

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ГПУ задовго до відкритого наступу на «українізацію» розгортало (зрозуміло, з відома того самого парткерівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи таким способом компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично точно ГПУ-НКВД пізніше, вже з кінця 20-х рр., буде трошити українську інтелігенцію, представники якої будуть проходити за справами «Спілки визволення України» (1929—1939), «Українського національного центру» (1931—1932), «Української військової організації» (1933) та ін.

І тут виникає питання, яке ще потребує уваги дослідників: наскільки справді небезпечними для комуністичного режиму в Україні були дії прихильників «українізації»? Якою мірою, скажімо, діяльність академіка М. С. Грушевського, який повернувся з еміграції, могла шкодити більшовицькому істеблішменту? Об'єктивно — значною мірою, оскільки

¹ Об украинском сепаратизме. Циркулярное письмо Государственного политического управления Украины. — Харьков, 1926. — С. 3.

² Там само.

³ Там само. — С. 12.

⁴ Там само.

М. С. Грушевський своєю історичною школою працював на утвердження ідеї української державності, тобто тому, що у пропонованому документі названо українським «сепаратизмом». Приклад з М. С. Грушевським яскраво засвідчує суперечливість і увесь трагізм ситуації під час оголошеної більшовиками «українізації». Трагізм, зрозуміло, для тих, хто сприйняв цю політику як довгострокову і принципову.

«Ріст шовіністичних тенденцій, — читаємо у згаданому обіжнику, — ставить перед органами ГПУ необхідність своєчасно реагувати на це явище, що має політичне значення першорядної ваги»¹. Цей постулат пережив його творців. І в усі періоди комуністичного панування в Україні чекісти в першу чергу приділяли увагу боротьбі з тим, що було або вважалось українським націоналізмом, із щонайменшими натяками на відродження ідеї української державності або навіть спробами підтримувати українські національно-культурні традиції.

Д. Поль зазначає, що дослідження НКВД в Україні знаходиться у початковій стадії. При цьому він згадує мою спільну з В. А. Золотарьовим публікацію про В. А. Балицького і публікацію В. А. Золотарьова з короткими даними про чекістів². І в цьому напрямі також зроблено новий крок. У 1997 р. вийшла друком книжка «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи», а у 2002 р. наша спільна з В. А. Золотарьовим книжка, присвячена В. А. Балицькому, до якої додано близько 300 біографій чекістів³. Ми написали не лише про В. А. Балицького, який очолював ГПУ-НКВД України у 1923—1937 рр. (з невеликою перервою), а також: про І. М. Леплевського, який був наркомом внутрішніх справ з червня 1937 по січень 1938 р. Останнього змінив А. З. Кобулов. З січня 1938 р. обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У почав виконувати М. С. Хрущов. За наказом М. І. Єжова від 25 січня 1938 р. (цим наказом І. М. Леплевський призначений начальником 6-го відділу ГУГБ НКВД СРСР) НКВД УРСР очолив О. І. Успенський. У листопаді того самого року він інсценував самогубство і зник з Києва, переховувався в Архангельську, Калузі, Муромі, а в квітні 1939-го був розшуканий, заарештований у місті Міасс Челябінської області. 27 січня 1940 р. Військова Колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу⁴. Після О. І. Успенського наркомом внутрішніх справ України було призначено І. О. Серова. Саме названі особи, а також, зрозуміло, представники партійно-державного керівництва, серед яких, в першу чергу, слід назвати Станіслава Косіора, Павла Постишева, Миколу Попова, Андрія Хвилю, Володимира Затонського, Микиту Хрущова та ін. реалізовували настанови московського керівництва щодо здійснення «великого терору».

¹ Там само. — С. 1.

² Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 328.

³ Шаповал Ю. І., Пристайко В. А., Золотарьов В. А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997; Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К., 2002.

⁴ Докладніше див.: Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. — 1996. — № 9.

Цей терор, на думку Д. Поля, розпочався 1937 р. і сигналом до його початку в Україні були арешти функціонерів Київського обласного комітету КП(б)У¹. Таке твердження потребує уточнення. В історіографії, у тому числі західній, неодноразово висловлювалась думка про те, що Україна ще до «єжовщини» і навіть до «чистки» 1933 р. стала об'єктом репресивних заходів центру. Про це, зокрема, пише професор Ан. Капелер у книзі “*Kleine Geschichte der Ukraine*”. Він зауважує: «Не було випадковістю, що це трапилось раніше, ніж з більшістю інших національностей. Стратегічне і господарське значення регіону, тісне переплетення української нації з російською і велика чисельність українців дозволили Україні, як і в період царату, виявитись особливо чутливою областю, яку прагнули тісніше зв'язати з центром, ніж інші периферійні регіони»².

Характерно, що цей висновок підтверджується і добре перевіряється документами СБУ. Можемо лише додати, що ця агресивна поведінка сталінського Кремля диктувалася не лише стратегічним положенням України, а й чималою мірою тим опором комуністичному режимові, який різними способами виявляли українці, не лише фізичним, але й інтелектуальним потенціалом, що у будь-який момент міг бути використаний (і часто використовувався) проти московського політичного, економічного і духовного диктату.

Ось чому, наприклад, метою інспірованого за особистими директивами Сталіна навесні 1930 р. грандіозного політичного спектаклю — судового процесу у справі «Спілки визволення України» було не лише, як писав професор Герхард Зімон, застереження українських інтелектуалів від трактування «українізації» як «зростаючої автономії від Москви»³. Аналіз документів і матеріалів ГПУ-НКВД службового характеру, що відбивають механізм підготовки цього процесу, свідчить, що він задумувався як пролог до фізичного і морального терору проти українства. Для участі у процесі було відібрано 45 осіб, але насправді судили цілу епоху 1917—1920 рр., коли було здійснено спробу побудови української державності, її світогляд, філософію, окремі обвинувачені, які в минулому були відомими політичними діячами, повинні були символізувати цю епоху.

Найкращим коментарем до цього процесу можуть бути слова Максима Горького з одного з його листів до Сталіна. Цього листа було написано наприкінці 1930 р. з приводу закінчення ще одного фальшивого процесу над «Промпартією». Цитую мовою оригіналу: «Замечательно, даже гениально поставлен процесс вредителей. Я, разумеется, за “высшую меру”, но, м.б., политически тактичнее будет оставить негодаев на земле в строгой изоляции. Возможно, что это оказало бы оздоровляющее воздействие на всех спецев и

¹ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 327.

² Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. — München, 1994. — P. 197.

³ Simon G. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft. — Köln, 1986. — P. 99.

заткнуло глотки врагам, которые ждут случая поорать о зверстве большевиков»¹. Саме так «геніально», ще до суду над «Промпартією», було інсценізовано процес «СВУ», основних учасників якого також засудили до смертної кари, яку «поблажливо» замінили різними термінами ув'язнення, з якого багато хто із засуджених ніколи не повернувся.

Як тільки сталінський режим відчув силу, він почав атаку на тих діячів, чийми зусиллями «українізація» втілювалась у життя. «Націонал-ухильниками» були оголошені наркоми освіти О. Я. Шумський і М. О. Скрипник. Їхня критика супроводжувалася тотальною чисткою системи освіти, літератури, мистецтва, науки. Особливо жорстоко і послідовно спрямовував репресивні акції П. П. Постишев, який разом з іншими діячами приїхав в Україну на початку 1933 р., коли Сталін після «упокорення» України голодом вирішив покінчити з «українізацією».

Ось чому, дещо уточнюючи думку німецького дослідника, з повною підставою можна стверджувати, що для України 1937 р. розпочався значно раніше, ніж для інших регіонів тодішнього СРСР. Достатньо згадати хоча б події, пов'язані з колективізацією і «розкуркуленням». По суті, це була війна проти селянства, оскільки в Україні воно чинило потужний опір свавільним діям «колективізаторів». Не випадково, наприклад, на початку 1930 р. влада вирішила провести операцію «з виселення з УСРР куркульського елемента села», тобто 40000 господарств. У зв'язку з цим, зокрема, з'явився наказ ГПУ УСРР № 42167 від 7 лютого 1930 р., який регламентував проведення цієї операції. У цьому наказі, зокрема, зазначалося: «У відповідності з рішеннями директивних інстанцій органам ГПУ необхідно очистити територію України від активних контрреволюційних, куркульських і білогвардійських елементів шляхом ув'язнення до концтаборів і застосування до найбільш злісної частини кулацтва, терористів, повстанців, організаторів масових виступів вищої міри соціального захисту»². При цьому режим ще й прагнув імітувати «правосуддя». Слідство у справах осіб, яких «вилучали», мало вестися прискореним темпом, а завершені справи разом з агентурними матеріалами передавалися до Судової трійки ГПУ УСРР³.

Голод 1932—1933 рр. і події навколо цієї трагедії викликали нову хвилю репресивних акцій. До речі, роль і місце ГПУ в цих акціях не проаналізовано комплексно ще й дотепер, хоча чимало аспектів проблеми потребують уваги. Наприклад, доповідні записки та інформації ГПУ-НКВД, які містили «фотографію» реальної ситуації. Збереглося чимало надзвичайно виразних документів, що стосуються 1934—1935 рр. і які відбивають наслідки того, що переживала Україна під час голодомору. Так, у одній із довідок (датованої травнем 1934 р.) про негативні настрої селян за листами, що надходять з села

¹ Драма утопического сознания. Из переписки А. М. Горького и И. В. Сталина // Литературная газета. — 1997. — 27 августа (№ 35).

² ЦДАГОУ, фонд 1, оп. 20, спр. 3190, арк. 2.

³ Там само, арк. 4.

до Червоної Армії, читаємо: «По вопросам работы колхозов и экономическому положению колхозников преобладают сообщения о недостатках хлеба на селе, опухании, смертности и случаях самоубийств на почве голода. Пишущие в ряде случаев просят красноармейцев оказать помощь присылкой продуктов».

«На сегодняшний день в нашем колхозе вся работа стоит потому, что народ голодный и опухший и умирает. Многие побросали хаты и уехали. Мать больна, приезжай, иначе и ее не увидишь. Если бы было что кушать, то может еще пожила бы» (Лебедин, Харьковской области).

«...Хлеб колхоз не дает; хлеб отдали государству, а сами голодные и босые. У нас здесь страшный голод, много народу задавилось от голода. У нас одна женщина задавила своих 4-х детей и сама две недели пожила голодная».

«...Дорогой сын. Придется нам всем помирать с голоду, ибо в нашем хуторе очень много голодающих. Уже поели половину, так что умираем все. В нашем сельсовете голод кругом, трудно нам дожидаться нового урожая».
(Городницкий район)

«...У нас кушать нечего. Едим буряк и капусту. Помогите нам, не забывай, что твои братья умерли от голоду, пришли нам сколько сможешь хлеба».

В отдельных сообщениях пишущие, указывая на материальную необеспеченность села, советуют красноармейцам по окончании службы не возвращаться домой”¹.

Однаке знання справжньої ситуації викликало у влади першу чергу не співчуття і бажання допомогти, а черговий «викривальний» пароксизм, прагнення списати провину за таке становище на ворогів режиму і, зрозуміло, на «українських націоналістів». Не було жодної сфери суспільного життя, яка б тоді не зазнала тотальної і нещадної «чистки», було справжнє «велике полювання»: на українців, особливо на галичан, на всіх, хто насправді чи навіть евентуально міг бути небезпечним для режиму. Тоді з-за кордону відкликали галичан — діячів Компартії Західної України, на яких раніше Москва спиралася у пропаганді ідей комунізму передусім у Польщі. Тепер цих людей викликали, щоб заарештувати, примусити зізнатись в участі в «Українському національному центрі» («УНЦ»), а особливо в «Українській військовій організації» («УВО») тощо.

Про підґрунтя багатьох терористичних акцій початку 30-х рр. тепер стало відомо значно більше, ніж раніше, завдяки розшуканим нещодавно матеріалам, що стосуються українців — в'язнів Соловків, одного з найсуворіших таборів доби комуністичного панування. Сталося так, що 1997 р., коли виповнилося шість десятиріч з часу масових соловецьких розстрілів, працівники ДА СБУ, Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України і ентузіасти з Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру «Меморіал» об'єднали свої зусилля у з'ясуванні нових обставин загибелі в'язнів з України. Відряджена СБУ пошукова група привезла з Архангельська та з Соловків цікаві і цінні матеріали, які увійшли до

¹ ДА СБУ, (Київ), ф. 16, оп. 27, спр. 3, арк. 51.

третомного науково-документального видання «Остання адреса», перевиданого із значними доповненнями у 2003 р.¹

Ця унікальна публікація, у підготовці якої я брав участь, містить подробиці, що стосуються розстрілів в'язнів в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія), а також «розстрільні» протоколи засідання особливої трійки Управління НКВД по Ленінградській області (№ 81—85), на підставі яких, власне, і відбулася каральна акція. До неї включено також документи і матеріали з Регіонального управління ФСБ РФ по Архангельській області, а також з Соловків.

До речі, під час роботи над рукописом з'ясувалось, що чимало матеріалів про соловецьких в'язнів збереглося і в Україні, в ДА СБУ та його регіональних відділеннях. Ці матеріали було використано. Унікальність публікації полягає також в тому, що до неї увійшли матеріали із справ-формулярів, заведених на соловецьких в'язнів вже безпосередньо у таборі. Це, зокрема, повсякденні доноси табірних стукачів-сексотів, аналітика табірних чекістських структур, покликаних постійно відстежувати і оцінювати настрої в'язнів тощо.

Поки готувалися до друку перші два томи, тривали пошуки місця, де були знищені 509 соловецьких в'язнів, засуджених за наступними «розстрільними» протоколами № 134, 198, 199, 303 засідання особливої трійки Управління НКВД по Ленінградській області. За наявною версією, цих в'язнів, серед яких було чимало відомих українців, розстріляли у пустищі Койранкангас під Токсово. Отже, в українській політичній історії ХХ ст., за висловом письменника І. Ф. Драча із його передмови до першого тому «Останньої адреси», може з'явитися ще одне «моторошне слово». Першим був вже згаданий Сандормох — урочище в Карелії, в якому жовтні — листопаді 1937 р. розстріляли 1111 соловчан, а серед них багато визначних представників української інтелігенції.

Після одержання інформації про нововіднайдене місце розстрілів упорядники ще раз проаналізували матеріали тюремних справ, привезених пошуковою групою з архіву Регіонального управління Федеральної служби безпеки Російської Федерації по Архангельській області, і виокремили тих осіб, які проходили за згаданими протоколами. Потім вирішили поцікавитись, які документи на них є в Україні, у Києві та інших містах. З'ясувалось, що таких документів доволі багато, і тоді були відібрані найкавіші з них. Ця добірка виявилася великою за обсягом і надзвичайно важливою за змістом. Зазначені матеріали надруковані окремим томом.

Д. Поль слушно зауважує, що у західній історіографії часом на перший план виступає дослідження перспектив терору з точки зору населення². Це й справді надзвичайно цікавий аспект «терористичної» проблематики, на жаль,

¹ Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: [В 3 т.]. — К., 1997—1999.; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках / [Упоряд.: С.Кокін та ін.; Редкол.: С. Богунов та ін.]. — 2-е вид., доопрац. і допов. — К., 2003.

² Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 330.

практично нерозроблений в Україні. Одначе видання про соловецьку трагедію дає певний поштовх і цьому напрямі. Завдяки фактично щоденним повідомленням таємних інформаторів ми можемо тепер ніби почути голоси ув'язнених, дізнатись про те, що вони обговорювали, як реагували на ті або інші політичні події, познайомитись з оцінками подій 20–30-х рр., більш повно зрозуміти причини чи підтекст багатьох з них.

Наприклад, один із в'язнів, який раніше належав до партійно-державної номенклатури, у розмові 1934 р. розповідав відомому українському письменникові Мирославу Ірчану-Баб'юку, що з 1927 р. більшовики «заарештовують і висилають за межі УРСР всіх значних українських працівників державного масштабу. Для чого це робиться? Для того, щоб майбутній українській державі не дати керівників і державних діячів. Ви, звісно, не знаєте про те планове, систематичне винищення української інтелігенції, оскільки Ви бачили все іншими очима, але я знаю прекрасно, я працював у центральних організаціях, і мені було відомо, що діється по всій Україні»¹. Інший в'язень свідчив, що на власному досвіді знає, як робилися провокації: «Коли мені пропонували написати заяву ще до арешту, що я член УВО. Потім я все-таки піддався провокації, повірив наполегливим запевненням слідчого у те, що писати потрібно, оскільки цього вимагають інтереси партії і Радвлади. Нині я цілком усвідомив увесь розмах цієї справи, ненавиджу себе за малодушність і наївність... Вважаю, що П. П. Постишев як головний махер цієї уявної справи УВО увійде в історію українського народу як найбільш відразливий, жадібно-кривавий погромник українсько-національної культурної сили, народної душі — інтелігенції. Історія не знає такого погрому на Україні. Усі інші арешти, зокрема так званих троцькістів та інших, це маскування поголового погрому українських кадрів... Під гаслом єдино неділимого Союзу... захищається єдино неділима Росія»².

До речі, жорстким було ставлення не тільки до українських, а й до інших «націоналістів». У цьому зв'язку не можна не згадати цілком слушне зауваження Жака Россі, автора унікального «Довідника по ГУЛАГу», про те, що після жовтня 1917 р. було багато засуджених за «буржуазний націоналізм». Спочатку серед них траплялись і росіяни, але на початок 20-х рр. вони зникають: «Авторові, який з 1937 до 1958 р. побував у десятках пенітенціарних закладів, не довелось зустріти жодного росіянина з цим обвинуваченням (Підкреслення моє. — Ю. Ш.). Водночас, чисельність всіх неросійських «буржуазних націоналістів» систематично зростає»³.

Тепер звернімося до свідчень ще одного з найвідоміших соловецьких в'язнів — академіка М. І. Яворського. Осмислюючи події в Україні у 20—30-ті рр., в одній з розмов 4 лютого 1936 р. він зауважував: «Самогубство Скрипника

¹ ДА СБУ, (Київ), спр. 0-21515, том 3, арк. 14.

² Региональное управление ФСБ Российской Федерации по Архангельской области, дело П-11370, л. 3—4.

³ *Росси Ж.* Справочник по ГУЛАГу. В 2-х ч. — М., 1991. — Часть 1. — С. 44.

було наслідком його розчарування у Сталіні, який змінив своє ставлення до українських справ у 1932—1933 рр. і підтримав Постишева у його боротьбі проти українського народу. Така зміна у настроях Сталіна особливо тяжко відбилася саме на Скрипникові, оскільки 1929 р. ЦК ВКП(б) санкціонував не лінію Постишева, а лінію Скрипника. Спрямованість Постишева — довести Україну до повного розчинення її в “единой неделимой”. Після виконання цього завдання Постишев піде на відпочинок, оскільки, безсумнівно, буде усунений Сталіним. Поки що боротьба проти українського націоналізму не скоро вщухне. “Врятований” за Кагановича у 1936 році, обов’язково буде викритий Гринько як голова націоналістичної організації. Тут, до речі, йому пригадають складання боротьбистського меморандуму проти ЦК КП(б)У у 1919 році»¹. Характерно, що «пророцтва» М. І. Яворського збулися: Г. Ф. Гринька і П. П. Постишева згодом репресують.

Об’єднаний листопадовий (1933 р.) пленум ЦК і ЦКК і КП(б)У прийняв за доповіддю П. П. Постишева резолюцію, в якій було записано, що «в даний момент головною небезпекою є місцевий націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами»². Цей «даний момент» розтягнувся на кілька років і означав послідовне здійснення терору. Причому репресивна хвиля зачепила і комуністичну інтелігенцію, тих, хто ще вчора трошив «націоналістів», а сьогодні сам був оголошений ворогом системи, якій віддано слугував. Принагідне зауважу, що дотепер в Україні та за її межами немає праць, які б висвітлювали роль П. П. Постишева у керівництві цими каральними акціями. Тим часом дуже багато документів засвідчують, що ця роль була однією з ключових і що для цього сталінського посланця у боротьбі з «українськими націоналістами» дрібниць не було. Наприклад, 28 березня 1934 р. він пише до В. А. Балицького записку такого змісту (цитую мовою оригіналу): «Всеволод Апполонович! Надо обязательно семьи арестованных контрреволюционеров националистов выгнать из квартир и обязательно выселить их из пределов Украины на север. С работы членов семей арестованных надо немедленно снять, с учебы — тоже.

Повторяю, надо как можно скорее выселить семьи из Украины, а также и всех тех, кто с ними жил в одних «гнездах». Хотя, может быть, на последних пока фактического материала и не имеется, но все равно — это несомненно одна шайка-лейка.

Это не только мое личное мнение. П. Постышев»³.

Ще один приклад стосується школярів. Оскільки комуністична пропаганда і агітація полюбляла зображувати П. П. Постишева «другом пионерів и школьников», це особливо цікавий приклад. 17 квітня 1935 р. В. А. Балицький надсилає йому спеціальне зведення про антирадянські прояви серед учнів сільських шкіл. У цьому надзвичайно характерному документі

¹ ДА СБУ, (Київ), спр. 51692, том 2, арк. 58.

² Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С.267—268.

³ ДА СБУ, (Київ), фонд друкованих видань, спр. 408, арк.216.

йдеться не тільки про «антирадянські прояви», а й про факти «контрреволюційних терористичних настроїв деяких школярів, головним чином старших класів, що виявляються у розмовах, що виправдовують терор над вождями партії та уряду і навіть у висловлюванні бажань взяти участь у такому терорі»¹.

П. П. Постишев поставився до всього цього надзвичайно уважно і серйозно. Він, зокрема, пише вказівку секретареві Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявському і вимагає активно зайнятись «вивченням стану шкіл у сільських районах, вжити заходів до зміцнення органів Наркомосвіти і педагогічного складу шкіл...»². За своєю суттю це був заклик до тотальної «чистки» системи освіти, яку було проведено найжорстокішим способом.

Ще один характерний приклад. У виступі на XII з'їзді КП(б)У у 1934 р. В. А. Балицький згадав ім'я професора Чичкевича, якого він обвинуватив у «тероризмі». «Ми, — підкреслював шеф ГПУ, — його допитували разом з П. П. Постишевим. Він дуже довго не говорив стосовно того, що ця форма (йдеться про тероризм. — Ю. Ш.), цей метод боротьби застосовується організацією, він довго не зізнавався, що у тому, що такого роду директиву дано з-за кордонного центру, з Берлінського центру, але згодом, побачивши таку компанію, як Постишев і Балицький, вирішив зізнатись (аплодисменти)»³.

Найцікавіше те, що у соловецьких документах збереглися свідчення про те, як з професора Чичкевича зробили «терориста». Принципово те, що це були оцінки, висловлені не для офіційних осіб, а у розмовах між собою, згадуючи про події минулого. Ось уривок однієї розмови у квітні 1937 р.: «Гуцуляк розповідав, як Балицький і Постишев покликали до себе Чичкевича і запропонували йому писати про дії УВО у блоці з троцькістами. Чичкевич пішов додому і купив собі кілька пляшок горілки, випив, прийшов своєчасно, але нічого не написав. Тоді Балицький з Постишевим наказали його заарештувати і через деякий час викликали до себе у кабінет заарештованого Чичкевича, пригостили цигаркою. “Ну як, — запитують, — усвідомили? Будете говорити правду? Ви ж хотіли вбити...” Балицький показує на себе і Постишева. Чичкевич кивнув головою, склали протокол і далі вже він писав на замовлення слідчого»⁴.

Починаючи з 1933 р., найефективніше спрацював той «вибуховий» матеріал, що його роками накопичувала більшовицька таємна поліція не тільки проти тих, кого вважала потенційним або реальним ворогом, а й проти вчорашніх adeptів системи. Прискоренню роботи каральної системи налагодженої у попередні роки сприяло вбивство 1 грудня 1934 р. у Ленінграді С. М. Кірова, після чого Сталін особисто підготував «хартію» терору — постанову Центрального Виконавчого Комітету СРСР «Про порядок ведення

¹ 50 ЦДАГОУ, фонд 1, оп. 20, спр. 6642, арк. 21.

² Там само, арк. 36.

³ Там само, оп.20, спр. 429, арк. 156.

⁴ РУ ФСБ РФ по АО, дело П-11370, л.4.

справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Як відомо, за цією постановою строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку і клопотання про помилування не дозволялися, а вирок виконувався негайно після винесення.

Режим на сто відсотків скористався загибеллю С. М. Кірова. Повною мірою це відчувалось в Україні, в якій ще у 20-ті рр., за відвертою оцінкою одного з найвідоміших соловецьких в'язнів з колишньої партійно-державної номенклатури Петра Солодуба (колись він працював керуючим справами Раднаркому УСРР, а перед арештом очолював Сектор перспективного планування у союзному Наркоматі важкої промисловості), у державному будівництві проходили два процеси на Україні. «З одного боку, — писав П. К. Солодуб у квітні 1934 р. у надзвичайно цікавому за змістом і великому за обсягом документі — своїй заяві до ОГПУ СРСР, — група колишніх боротьбистів, а частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності як економічно незалежного організму. З іншого боку — центр, підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва і розподілу, йшов по лінії централізованого користування економічними ресурсами України¹».

Тепер прийшов час розраховуватись за латентне чи відверте прагнення обстоювати хоча б обмежену українську автономію. Саме тому репресивні акції після вбивства С. М. Кірова торкнулися не тільки українських інтелектуалів, а й представників управлінського партійно-державного апарату. Значною мірою цьому сприяли «закриті листи» ЦК ВКП(б) до партійних організацій від 18 січня 1935 р. та від 29 липня 1936 р., які, зокрема, орієнтували на пошуки «троцькістської контрреволюції»².

Характерним для України було те, що цю «контрреволюцію» знов зв'язали з «націоналістами». На січевому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П. П. Постишев наголошував: «Троцькісти у своїй контрреволюційній боротьбі проти партії і Радянської влади мають тут на Україні свою специфіку. У чому полягає ця специфіка? Ця особливість діяльності троцькістів на Україні полягає в тому, що троцькісти вели й ведуть свою контрреволюційну роботу в блоці з різними націоналістичними та іншими контрреволюційними організаціями»³. Одним з тодішніх одіозних прикладів фабрикації такого роду «троцькістсько-націоналістичних» справ може бути довготривала справа «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні», лідером якої було оголошено Колишнього учасника троцькістської опозиції, колишнього Голову Держплану УРСР Ю. М. Коцюбинського⁴.

¹ Там само, дело П-6911, л. 131.

² Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов / [Под общ. ред. Яковлева А. Н.]. — М., 1991. — С. 191—210.

³ ЦДАГОУ, фонд 1, оп. 1, спр. 437, арк. 59.

⁴ Докладніше див.: Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. —

Аналізуючи репресивні акції в Україні, Д. Поль цілком слушно ставить питання про кількісний вимір цих акцій, пише: «Для всього радянського населення існують приблизні оцінки, за якими до кінця 1938 року 5 відсотків в той або інший час було піддано арештам; в Україні ця частка, подібно, могла б бути також високою. Після перебрання Берією керівництва всесоюзним НКВД масові вбивства були зменшені, хоча в Україні фаза терору тривала до початку Другої світової війни»¹. Гадаю, що цю думку можна підтримати, особливо якщо врахувати факт інкорпорації Західної України у 1939 р. і те, що тут було розпочато «соціалістичні перетворення», що мали переважно насильницький характер і тривали до вторгнення нацистів.

Щодо статистики. Звернімося до того часу, про який пише Д. Поль. Вона свідчить, що у другому півріччі 1935 р., порівняно з першим півріччям цього ж року, кількість справ, що їх розглядали спецколегії обласних судів в Україні, збільшилась на 95,9%.

Переважна більшість засуджених проходила за обвинуваченнями у «контрреволюційній» та «троцькістській» агітації². За офіційними даними, у 1935 р. в Україні було заарештовано 24934 осіб, у 1936 — 15717, у 1937 — 159573, у 1938 — 108006, у 1939 — 12000, у 1940 — близько 50 тисяч осіб³.

Зрозуміло, для того, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр слід додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД (а вони були перевантажені), проаналізувати смертність у таборах (за деякими даними, у 1936 р. вона становила 2%, у 1937—1938 рр. — 6—7%), додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 мільйона чоловік), а також депортованих.

Надзвичайно актуальним залишається питання про вивчення того, як саме, яким способом фабрикувалися справи. Тут вкрай важливі конкретні приклади. Наведемо один з них, який стосується справи, за якою було засуджено відомих українських літераторів Миколу Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда, Бориса Пилипенка, Марка Вороного у лютому 1936 р. Разом з ними засудили педагога Леоніда Митькевича. Йому пощастило вижити, і ось що він писав до Верховного Суду УРСР 19 липня 1956 р.:

«Від мене вимагали, щоб я оббрехав себе та інших, нібито я належав до “терористичної організації”, на чолі якої стояв Максим Рильський... Я твердо вирішив померти, але не підписувати жахливої брехні на себе та інших... Я на суді винним себе не визнав, як не визнав і Лебідь А. Д. Решта визнавали себе винними, але коли ставилося питання конкретно, то нічого конкретного сказано не було... Цікавий сам факт встановлення “терористичної організації”. На суді було оголошено, що на квартирі Максима Рильського у присутності

К., 1993. — С. 183—200.

¹ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 331.

² Докладніше див.: Шановал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 181.

³ Реабілітовані історією. — С. 21; Яковлев А.Н. По мощам и елей. — М, 1995. — С. 180.

Зерова, Филиповича і якогось молодого поета було прочитано вірш, здається, Франка. “Так посідаймо на голих лавах, та подумаймо по вбитих братах...”, а оскільки це було після розстрілу 16 письменників, які визнали себе терористами, то, значить, і люди, які знаходились у кабінеті Максима Рильського, також терористи...Після суду мене викликав начальник особливого відділу ...і почав: “Ми, зрозуміло, не віримо жодному слову Пилипенка, але вас необхідно ізолювати...”

Мені зараз зрозумілий процес суду. Це була ставка на знищення української інтелігенції...»¹.

Ескалація «ворогоманії» та «шпигуноманії» увійшла в нову фазу після того, як з посади наркома внутрішніх справ УРСР було зміщено В. А. Балицького (до речі, не Валеріана, як його чомусь називає Д. Поль², а Всеволода). Не дивлячись згадані публікації про нього, варто і надалі досліджувати його діяльність, вивчення якої дозволить більш повно зрозуміти підґрунтя репресивних акцій в Україні. Та й сама доля його є типовою і показовою для керівних чекістських кадрів тієї доби. Нововиявлені документи, зокрема, підтверджують, що В. А. Балицький був «на гачку» у центру через численні фінансові зловживання в ГПУ та органах міліції. Так, у 1934 р. у Харкові, який був ще столицею, працювала спеціальна комісія. Вона перевіряла точність відомостей, що надійшли у Комісію Радянського Контролю у Москві. Комісія зафіксувала численні фінансові зловживання у Головніміції та ГПУ УСРР, що, зокрема, виявлялися у безконтрольній і незаконній витраті прихованих від держави фінансів. Все це робилося, зокрема, шляхом складання фальшивого балансу.

Питання було поставлено на найвищій щабель. За підсумками перевірки ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальне рішення, яке за підписом Сталіна надійшло до Харкова 24 травня 1934 р. Цим рішенням, зокрема, В. А. Балицькому було оголошено догану за «допущение в подчиненном ему аппарате незаконного расходования средств»³.

Принагідне зауважу, що в принципі фінансові зловживання не були чимось новим або дивним у діяльності спецслужби. Вони постійно супроводжували всю діяльність органів, з самого початку свого існування поставлених у виняткове становище. Одначе черговий компромат на В. А. Балицького було просто додано до того, що вже було зібрано проти нього. І згодом цей матеріал успішно використали. «Гільйотину України» — а саме так свого часу називав Всеволода Балицького Микола Скрипник — заарештували 7 липня 1937 р. А 17 липня заарештували його дружину Людмилу Олександрівну, яка прожила з ним понад 20 років, їй влаштували лише один допит 4 вересня 1937 р.

¹ ДА СБУ (Київ), спр. 48570 ФП, т. 7, арк. 357—358

² Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 328.

³ ДАСБУ, (Київ), фонд друкованих видань, спр. 408, арк. 158.

Основне, що інкримінували Л. О. Балицькій: вона знала про «антирадянську діяльність» чоловіка і не повідомила про це. Ось єдиний протокол її допиту:

«Запитання: Ваш чоловік — Балицький В. А. заарештований і зізнався у своїй злочинній зрадницькій діяльності. Що вам було відомо по суті здійснюваної ним антирадянської роботи?»

Відповідь: Про злочинну діяльність мого чоловіка Балицького мені нічого не відомо.

Запитання: Ви прагнете приховати антирадянську діяльність чоловіка. Ви не могли не знати про неї.

Відповідь: Я розумію, що мені важко повірити. Однак я ще раз стверджую, що про антирадянську діяльність чоловіка я нічого не знала»¹.

Згодом Л. О. Балицька написала заяву на ім'я слідчого Кривошеєва. Ось цей невеличкий, але дуже виразний документ. Прочитую мовою оригіналу: «Так как здоровье мое ухудшается с каждым днем и я не знаю, когда меня будут еще допрашивать, я хотела написать еще следующее: с мужем моим я прожила больше 20 лет. С 1919 года, или с конца 18 года он работал без перерыва в ЧК-НКВД. Я знала его, как человека, который борется с контрреволюцией. То, что Вы мне сказали на допросе, этого я не знала. С 1927 года, после больших голодовок, я начала болеть, с 1930 года болезнь моя резко ухудшается. Она приносила мне тяжелые физические страдания, истрепала мою нервную систему. Эти страдания доводили меня до мысли о самоубийстве. Только жалость к моему больному сыну останавливала меня от этого. Дома меня всегда старались оградить от лишних волнений и переживаний. Меня несколько раз отправляли на лечение. Я была в клинике для нервных больных. Вот условия, в каких я жила. Г-нин следователь, еще раз заверяю и клянусь Вам, что я ничего не знаю, Я уже полный инвалид, жить мне осталось немного. Моя просьба ускорить ведение следствия. 16/1X будет два месяца, как я арестована»².

Зрозуміло, що ніякі прохання дружини колишнього всесильного наркома на слідчих не подіяли. Такого роду прилади засвідчують необхідність досліджень долі не лише самих чекістів, а й їхніх родин, підштовхують до багатьох роздумів і висновків. Якщо система так безжально діяла стосовно своїх вчорашніх проводирів і адептів, то що ж вона робила з так званими простими людьми.

В. А. Балицький 17 травня 1937 р. своїм наказом за № 159 поклав виконання обов'язків наркома внутрішніх справ на свого заступника В. Ф. Іванова, а згодом в Києві з'явився І. М. Леплевський, який почав свою діяльність у відповідності до наказу М. І. Єжова від 14 червня 1937 р. за № 968. Він був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані М. І. Єжовим акції — операцію стосовно «куркулів»

¹ Там само, арк. 166.

² Там само, арк. 167.

та «кримінальних злочинців», розпочату 1 серпня 1937 р., щодо поляків, ініційовану НКВД СРСР 11 серпня 1937 р., стосовно німців, румунської і харбінської ліній, стосовно латишів, проведена в листопаді-грудні 1937 р. Завжди він просив центр збільшити «ліміти», тобто кількість визначених кандидатів у «вороги народу», виявляв неабияку ініціативу: «розгром» есерівського підпілля, колишніх боротьбистів, «церковно-сектантських кадрів», «антирадянського сіоністського активу» тощо¹. Одним з перших наказів І. М. Леплевського після його появи в Україні був наказ «Про упорядкування режиму в тюрмах» (№ 00168 від 25 серпня 1937 р.). В ньому, зокрема, зазначалось, що «порядок утримання ув'язнених у ряді тюрем не відповідає вимогам, що ставляться до тюрем НКВД». У наказі підкреслювалось, що таке становище «особливо неприпустиме нині, коли у тюрмах утримується значна кількість особливо небезпечних злочинців»². Зрозуміло, було вжито відповідних заходів, що посилювали тюремний режим.

Він старанно шукав «компромат» проти членів «команди» П. П. Постишева, зокрема проти свого попередника В. А. Балицького, усунення якого потягло за собою арешти серед тих, хто з ним працював. До кінця 1937 р. було заарештовано понад 200 співробітників УГБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушоадору, яких обвинуватили у причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок, латиської фашистсько-шпигунської організації»³.

Однак однією з найбільших його справ була справа «Буржуазно-націоналістичної антирадянської справи колишніх боротьбистів» (серпень 1937 р.), за якою було репресовано велику групу партійно-державних керівників УРСР, а Голова Раднаркому П. П. Любченко прямо під час роботи Пленуму ЦК КП(б)У покінчив життя самогубством.

Та не дивлячись на всі ці «успіхи», кар'єра І. М. Леплевського закінчилася типово для доби «великого терору»: на початку 1938 р. його усунули з посади наркома, а 28 липня того самого року розстріляли. В цей час наркоматом внутрішніх справ УРСР керував вже О. І. Успенський, якого М. І. Єжов особисто представив чекістам під час свого приїзду в Україну в лютому 1938 р. Гадаю, обставинами цього приїзду дослідникам варто зайнятись спеціально. Справа в тім, що М. І. Єжов прагнув «вчити» київських чекістів, як слід викривати «ворогів народу». Під час свого відрядження він, зокрема, дав санкцію на арешт близько 500 осіб командного складу Червоної Армії.

¹ Див. докладніше: Ізраїль Леплевський // *Шановал Ю. І., Пристайко В. А., Золотарьов В. А.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... — С. 143—186.

² ДА СБУ, (Київ), справа 9, том 1, арк. 2 зв.

³ Там само, спр. 312, арк. 48.

Ось як ілюстрував діяльність М. І. Єжова у виступі на XIV з'їзді КП(б)У в червні 1938 р. О. І. Успенський. Відзначивши, що апарат НКВД в Україні за В. А. Балицького та І. М. Леплевського «засмічувався протягом низки років троцькістсько-бухаринським, буржуазно-націоналістичним, сіоністським і просто шахрайським елементом», він продовжував: «Я наведу такий приклад: у відділі кадрів НКВД начальником відділу кадрів до самого приїзду на Україну Миколи Івановича Єжова сидів якийсь Северин Михайло Северинович. Коли приїхав Микола Іванович Єжов, він зажадав з відділу кадрів особові справи співробітників для того, щоб ознайомитись із співробітниками. Бере справу, викликає співробітника, а вся справа чиста, хоча б у нього хтось через 20 покоління був чимось забруднений, що-небудь — все чисто. Микола Іванович каже — щось не в порядку у вас у відділі кадрів, подивіться, хто там сидить. Взяли подивились на цього Северина і його заступника — Григор'єв був. Виявилось вони перед тим, як нести справу Миколі Івановичу, виривали всі компрометуючі матеріали на співробітника і спалювали. Потім подивились, хто це такий Северин. Виявилось, що він не Северин Михайло Северинович, а Боровик Мойша Шльомович. Цей Боровик Мойша Шльомович був сином значного торговця взуттям, який мав велику торгівлю у Києві... Потім він дав свідчення, як він став німецьким шпигуном...»¹.

Далі О. І. Успенський підкреслив важливість того, що М. І. Єжов посилив в органах партійність і що саме партійність найближчим часом буде в основі діяльності НКВД в Україні. За наведеними даними, понад 1000 комуністів вже під керівництвом М. С. Хрущова було прийнято на роботу в апарат НКВД².

Протягом 1938 р. тривали пошуки «правотроцькістського підпілля». Арешти охопили і керівні структури: в апараті ЦК КП(б)У було заарештовано 31 осіб, у Раднаркомі УРСР — 40, у ЦВК УРСР — 4 особи. Було заарештовано 10 членів ЦК КП(б)У, 13 секретарів обкомів КП(б)У, 27 наркомів та їх заступників, 22 депутати Верховної Ради СРСР, 15 голів і заступників голів облвиконкомів, 135 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У, 80 членів пленумів обкомів КП(б)У, 645 відповідальних працівників³.

Тільки у 1938 р. в апараті НКВД УРСР було заарештовано 261 «зрадника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів».

А всього у 1938 р. в Україні заарештували 994 співробітники НКВД⁴.

Одним із свідчень того, що органи «почистили», є складена у лютому 1938 р. начальником відділу кадрів НКВД УРСР Кобизєвим довідка про некомплект оперативного складу УГБ НКВД УРСР⁵. Ось як виглядала загальна картина по Україні, (подана мовою оригіналу):

² ЦДАГОУ, фонд 1, оп. 1, спр. 544, арк. 476.

³ ДА СБУ, (Київ), спр. 312, арк. 91.

⁴ Там само, арк. 89, 92.

⁵ ЦДАГОУ, фонд 1, оп. 16, спр. 15, арк. 5.

	Область	Некомплект	Нач. отд. и пом. нач	Оперуполн. и пом. оперуп.
1	Дн Днепропетровская	52	18	34
2	МАССР	5	2	3
3	Житомирская	48	3	45
4	К-Подольская	51	15	36
5	Винницкая	50	21	29
6	Киевская	60	27	33
7	Донецкая	96	24	72
8	Одесская	48	6	42
9	Харьковская	80	14	66
10	Черниговская	27	8	19
11	Николаевская	33	14	19
12	Полтавская	48	14	34
13	Центральный аппарат	73	21	52
	Всего:	671	187	484

Чимало аспектів «єжовщини» ще потребують уважного і неупередженого дослідження. Наприклад, антисемітизм. У лютому 1998 р. мені довелося брати участь у міжнародному симпозиумі «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ», організованому Інститутом соціальних досліджень (Гамбург, Німеччина). Заданими, які наводив у виступі Голова Ради і керівник наукових програм Московського науково-інформаційного і просвітницького центру «Меморіал» А. Б. Рогинський, у 1935 р. у НКВД працювало 40% євреїв, а у 1940 р. їх залишилось всього 4%.

Такий розвиток подій спостерігаємо і в Україні, де, наприклад, сам НКВД своєю телеграмою № 83921 від 28 грудня 1937 р. стимулював «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив»¹.

І такі пошуки було розпочато. Продовжились вони і після того, як І. М. Леплевського усунули. Достатньо сказати, що тільки у першій половині 1938 р. було заарештовано 1279 «учасників сіоністського підпілля», ліквідовано «бундівські комітети» у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці і Молдавській АСРР².

Повернімося до питання про прибуття М. І. Єжова в Україну. У своїй статті Д. Поль згадує про приїзд до Києва у серпні 1937 р. делегації у складі В. М. Молотова, М. І. Єжова та М. С. Хрущова з метою підготовки відставки керівних українських функціонерів³. Мені свого часу вже доводилося писати про те, що не існує жодних документальних свідчень про те, що такий візит насправді мав місце. Джерелом цієї версії слугують спогади колишнього радника при Раднаркомі УРСР П. Павлова та твердження А. Г. Авторханова⁴. Однак спроби знайти архівні підтвердження цього поки що не принесли результатів. Відсутня інформація з цього приводу і в спогадах М. С. Хрущова. Натомість там, коли він розповідає про свій приїзд в Україну як виконуючого обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У (на зміну С. В. Косіору) у січні 1938 р., знаходимо такі слова: «По Україні ніби Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії у республіці, ані голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було... Людей тоді на Україні просто “тягнули” у вороги»⁵. Щоправда, Н. С. Хрущов при цьому нічого не говорить про власну участь в організації репресій. Він взагалі прагнув оминати це питання, хоча відомо: свого часу шефу КГБ І. О. Серову було доручено вилучити з України чимало документів про це. Однак вилучили не все, і дослідники, оцінюючи українські сторінки біографії батька «відлиги», про це не забувають⁶.

Говорячи про добу «великого терору» в Україні, Д. Поль слушно підкреслює недостатню дослідженість дій обласних управлінь НКВД, які здійснювали масові репресії⁷. Справді, дослідження такого роду вкрай

¹ ДА СБУ, (Київ), спр. 312, арк. 38.

² Там само, арк. 53.

³ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 327.

⁴ Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 232.

⁵ Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты. — М., 1997. — С. 35—36.

⁶ Див., наприклад: Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні. — К., 1990; Н. С. Хрущев (1894—1971). Материали научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н. С. Хрущева. 18 апреля 1994 года. Горбачев-Фонд. — М., 1994; М. С. Хрущов і Україна. Материали наукового семінару 14 квітня 1994 року, присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. — К., 1995; Початок десталінізації в Україні. До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Материали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України 26 лютого 1996 року. — К., 1997.

⁷ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 328.

важливі. Це підтверджує, кажімо, один з найодіозніших прикладів цього періоду — приклад бурхливої «викривальної» діяльності О. О. Волкова, людини з двокласною освітою, якого особисто М. І. Єжов під час приїзду до Києва у лютому 1938 р. призначив начальником Управління НКВД по Полтавській області. Проінструктований, як і інші начальники обласних управлінь, О. І. Успенським про те, що у Москві викривається велика мережа українського підпілля, він почав фабрикувати таке «підпілля» на Полтавщині.

Не маючи ніяких агентурних або слідчих даних, він вимагав від підлеглих заарештовувати людей, допитувати їх, застосовуючи фізичні тортури, брав участь у цих допитах, власноруч складав фіктивні «схеми про злочинні зв'язки заарештованих», фальсифікував протоколи допитів всіх «головних заарештованих» і роздавав ці «керівні протоколи» підлеглим для подальшої фальсифікації при допитах, згодом сам коректував ці протоколи.

Внаслідок цього було «викрито» неймовірно для однієї області кількість «контрреволюційних» і «націоналістичних» організацій, створено чимало фіктивних справ. Наприклад, у квітні 1938 р. О. О. Волков доповідав О. І. Успенському про викриття обласного Повстанського комітету: «Нині вже викрито і ліквідовано по петлюрівській лінії 5 повстанських полків, 1 батальйон, 14 повстанських рот... і 15 повстанських загонів. По ним заарештовано 1639 осіб, з яких 218 офіцерів петлюрівської, старої та інших армій.

Крім того, викриті і ліквідовані 21 есерівсько-боротьбистський повстанський загін, заарештовано 1358 осіб, з них: есерів 222, націоналістів 303, боротьбистів 19, решта меншовики, укапісти, церковники та ін.

Ліквідовано один диверсійний загін і 12 диверсійних груп...»¹.

Збереглися надзвичайно цінні свідчення, як саме О. О. Волков інструктував підлеглих, як здійснював каральні акції проти самих працівників Управління (тільки протягом березня — червня 1938 р. за його вказівками заарештували 50 осіб). Зрештою О. О. Волкова поглинула антиєжовська кампанія: 9 березня 1939 р. він був заарештований, 20 липня 1941 р. засуджений, а 16 жовтня того самого року розстріляний. Його справа вийшла навіть на тодішній всесоюзний рівень — О. О. Волкова згадував у своїх свідченнях М. І. Єжов. Такого роду приклади підтверджують подальшу необхідність аналізу регіонального рівня «великого терору». Можливо, в цьому плані для початку можна було б просто видрукувати матеріали із справи О. О. Волкова та багатьох подібних «прорабів» сталінського терору.

Д. Поль констатує, що «насильницькі акції і масові вбивства з початком війни досліджені відносно добре»². Разом з тим історик доволі точно окреслює коло проблем, які ще потребують уваги і вивчення.

Аналіз засвідчує, що недостатньо дослідженими залишаються проблеми політичного терору проти України у повоєнний час, хоча тут також були свої

¹ ДА СБУ (Полтава), спр. 19533, том 7, арк. 1–2.

² Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 332.

закономірності. Розгорнуті під час «ждановщини» пошуки «українського буржуазного націоналізму» у творах науковців, літераторів, митців наприкінці 40-их рр. переросли у відверто антисемітську кампанію, пошуки «єврейського націоналістичного підпілля». До речі, Д. Поль чомусь пише, що у Києві відбувся показовий процес проти членів Єврейського антифашистського комітету¹. Тут, напевно, яесь непорозуміння, адже ніякого показового процесу не було.

Д. Поль згадує про події на західноукраїнських землях у Повоєнний час. Ця проблема також потребує уваги. Відомо, до в Західній Україні більшовицька влада не тільки здійснювала «радянізацію», а вела жорстоку й підступну боротьбу роти Української повстанські армії (УПА), розколюючи й знесилоючи її методом провокації й більшої військової сили. Характерні такі цифри: у 1945—1953 рр. за різного роду «антирадянські політичні злочини» в Україні було заарештовано 43 379 осіб віком до 25 років, з них в Західній Україні 36 340 осіб².

Докладно нерозробленою до сьогодні залишається та проблема, що невдовзі після смерті диктатора «українську карту» у боротьбі за владу намагався розіграти Л. П. Берія. 16 травня 1953 р. він підготував спеціальну записку про недоліки в роботі колишніх органів МГБ УРСР по боротьбі з націоналістичним підпіллям, в якій йшлося про ситуацію у Західній Україні. Завдяки цій записці (яку деякі дослідники помилково кваліфікували виключно як провокативну) і подій навколо неї стають ще більш зрозумілими негативні наслідки жорстокої політики режиму на західних теренах України. 26 травня 1953 р. на засіданні Президії ЦК КПРС було ухвалено постанову «Питання західних областей Української РСР». Це цікавий документ, в якому, зокрема, наводились такі цифри: з 1944 до 1952 р. у західних областях України різним формам репресій було піддано близько 500 тисяч осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тисячі, вбито понад 153 тис., вислано довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб, близько 8000 молоді перейшло на нелегальний стан»³.

До речі, записку на таку саму тему Л. П. Берія 8 травня 1953 р. підготував і стосовно діяльності органів МГБ Литовської РСР. Після його поразки у боротьбі за владу і арешту 2 липня 1953 р. Президія ЦК КПРС ухвалила рішення про вилучення обох записок з протоколів Президії, а затверджені по них рішення відмінила як такі, що сприяють «активізації буржуазно-націоналістичних елементів»⁴. Напевно, немає особливої потреби пояснювати, що і ці сюжети ще потребують неупередженої уваги фахівців.

¹ Ebenda. – Р. 335.

² ЦДАГОУ, ф.1, оп. 1, спр. 1120, арк. 228.

³ Лаврентий Берия: 1953 г.: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / [Под ред. ак. Яковлев А. Н.]. — М., 1999. — С. 47.

⁴ Там само. — С. 401.

Підсумовуючи, слід зауважити, що тема «Україна як об'єкт політичного терору» все ще належить до кола недостатньо досліджених у більшості своїх аспектів, а відтак заслуговує на більшу уваги українознавців різних країн. Це добре, зокрема, можна простежити на прикладі, що його наводить німецький дослідник. Він пише про те, що до сьогодні все ще неможливо встановити точну кількість жертв не лише комуністичного терору в Україні, а й жертв нацистської окупації. При цьому він зауважує: «За неповними оцінками, “великий терор” зачепив до 300 000 осіб, 122 000 з яких було винесено смертні вироки; з 1940 до 1951 р. було депортовано понад мільйон осіб. До цього додаються десятки тисяч жертв розстрілів у 1940—1944 рр. і наступних смертних вироків до 1947 р. Найбільша невизначеність існує стосовно кількості тих, хто був відправлений до табірної системи і там загинув»¹. Справді, статистикою жертв репресій ще ніхто не займався на тому рівні, який (би дозволив уявити загальний масштаб репресивних акцій. Чимало авторів (наприклад, С. І. Білокін), беззастережно повторюють ті цифри, які свого часу були запущені в обіг в емігрантській літературі. Наприклад, твердження І. О. Курганова про те, що в СРСР загинуло 110 мільйонів осіб².

Однак від того, що цифри повторюють або переписують, вони не стають більш переконливими. У 1993 р. в монографії «Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії» мені вже доводилось висловлювати свою точку зору з приводу кількості жертв терору в Україні³. З того часу мої уявлення не зазнали суттєвих коректив. Отже, в царині кількісного виміру політичного терору в Україні ще належить зробити пошукову роботу. Та, наскільки мені відомо, в Україні дотепер відсутні фахівці, які б спеціально досліджували статистику жертв тоталітаризму.

Насамкінець, напевно, варто поставити кілька питань про подальші перспективні напрями досліджень проблеми політичного терору в Україні. Д. Поль присвятив свою розвідку періоду 30—50-х рр. Вибір періоду для дослідження це, звісно, право самого дослідника. Однак у цьому випадку мені видається важливим наголосити, що ми не і зрозуміємо до кінця проблеми зазначеного періоду, якщо бодай конспективно не згадаємо про роль і місце ЧК-ГПУ у подіях 20-х рр. Як слушно зауважує ще один німецький дослідник Маркус Венер, «у радянській історіографії довгий час двадцять років подавались як мирна і навіть як золота доба. Однак громадянську війну після перемоги над «білими» було продовжено на внутрішньому фронті»⁴.

Фактор чекізму у цій боротьбі ще не проаналізовано належним чином. Не дивлячись на створення Служби Безпеки України і введення 25 березня 1992 р. Закону про неї (принагідне нагадаю, що у колишньому СРСР ніколи не було

¹ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen... — P. 336.

² Білокін С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР... — С. 345.

³ Див.: Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії... — С. 310.

⁴ Wehner M. Stalinismus und Terror // Stalinismus: neue Forschungen und Konzepte. Hrsg. S. Plaggenborn. — Berlin, 1998. — P. 368.

жодного закону про КГБ), для багатьох співробітників спецслужби, а також — що більш дивно — для багатьох дослідників все ще існує проблема «славетних традицій» чекістів. Мовляв, це були професіонали і їх треба цінувати. На мою думку, колись ця абсолютно штучна для України проблема буде подолана, оскільки ніякої «тяглості» між ЧК-ГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ і СБУ, з точки зору здорового глузду, просто не може бути. Так, досвід професіоналів слід вивчати, але цей досвід накопичений не лише у комуністичної спецслужби, а в спецслужбах інших країн, то чому ж займатись самообмеженням? А от особливий чекістський досвід — перетворення спецслужби на знаряддя насильства і на політичну поліцію — слід вивчити обов'язково.

В листопаді 1918 р. лідер партії лівих соціалістів-революціонерів Марія Спиридонова, перебуваючи під більшовицьким арештом у Кремлі (за обвинуваченням в організації липневого лівоесерівського заклоту в Москві), написала відкритого листа до ЦК РКП(б). Засуджуючи терор, основним знаряддям якого були надзвичайні комісії (чрезвычайные комиссии — ЧК), вона, зокрема, відзначала: «...Як і у французькому терорі важким був лише початок, так і в Росії те, у що розгорнулася більшовицька “чрезвычайка”, перевищило всі наявні у нас побоювання...Листування в газетах ідеологів “чрезвычайек” засвідчує неймовірне розумове і моральне їхнє зубожіння; а пристрасність у захисті повної своєї самостійності здатна породити найцікавіші ускладнення для самої вашої комуністичної партії. Ви невдовзі опинитесь в руках вашої “чрезвычайки”, ви, мабуть, вже в її руках»¹.

Наскільки серйозним було це «ускладнення» для партії більшовиків, що на нього вказувала М. О. Спиридонова? Якою мірою сама ця партія опинилася в руках виплеканих нею ж органів ЧК-ГПУ-НКВД? За якими принципами діяли ці органи? Що визначалося їхньою ініціативою, а що ініціативою «керівної та спрямовуючої сили», тобто партії? Як не дивно, дотепер, незважаючи на велику кількість публікацій з більшовицьку систему і, зокрема, про її репресивно-каральні структури не завжди можна віднайти всебічно обґрунтовані відповіді на поставлені запитання. Поступово дійшла нанівець викривальна «перебудовна» публікаторська хвиля в колишньому СРСР кінця 80-х рр., але її наслідки, на жаль, все ще даються взнаки, все ще бракує серйозних, першу чергу науково-документальних праць про механізм функціонування ЧК-ГПУ-НКВД, їх місце і роль в системі комуністичної державності. Хоча навряд чи варто довго пояснювати, якими необхідними є такого роду розвідки для об'єктивного розуміння природи комуністичного режиму, його суті.

І тут одним з найцікавіших напрямів могло б бути дослідження інформаційно-аналітичної діяльності чекістів. Офіційно основними напрямами роботи чекістських підрозділів були такі: збирання інформаційних відомостей про все, що могло впливати на політичне життя, але головним чином — про

¹ Открытое письмо Марии Спиридоновой Центральному Комитету партии большевиков // Родина. — 1990. — № 5. — С. 50.

ставлення різних категорій населення до політики, здійснюваної комуністичним режимом; ретельний контроль за опозиційними партіями, антикомуністичними елементами з метою ліквідації противників режиму; недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба з саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; боротьба з бандитизмом в різних формах; боротьба із злочинами в економічній сфері. До цього слід додати багато чого іншого, наприклад, те, що чекісти з самого початку одержали право контролю за поштово-телеграфною кореспонденцією.

Основною формою методу видобування інформації була робота з інформаторами та агентурою. Успіхи тут були досягнуті не відразу. Вже 1918—1920 рр. агентурно-інформаційний апарат набув певного розвитку, але його остаточне становлення і зміцнення відбулося пізніше, саме у «золоті» 20-ті рр. У 1930—1932 рр. було здійснено низку заходів для зміцнення цього апарату. Сітка інформаторів і агентів поступово удосконалювалася і створювалася практично у всіх життєво важливих структурах суспільства. Ось що говорилося про принципи вербування інформаторів в одній із суворо секретних директив інструкцій з агентурної роботи: «Взагалі слід враховувати, що зазвичай наші об'єкти йдуть на вербовку тільки шляхом певного тиску на них в результаті використання наявних обставин. Спроби вербувати «на авось», що практикуються часто, у більшості випадків закінчуються невдачами. Як правило, не слід зловживати викликами на вербовку тих взятих на облік, на яких немає компрометуючих матеріалів або не виявлено таких даних, які сприяли б успішній вербовці»¹.

Одна з інструкцій початку 20-х рр. вимагає: «Бути акуратним, чистоплотним, щоб ваша зовнішність приваблювала до вас клієнтів і надавала можливість «вынудить» (так у російському оригіналі. — Ю. Ш.) з них все необхідне...

Слід завжди пам'ятати прийоми езуїтів, які не галасували на всю площу про свою роботу і не виставляли її напоказ, а були скритними людьми, які про все знали і вміли лише діяти»².

Зусилля щодо оволодіння знанням про життя суспільства, зрештою, увінчалися для чекістів успіхом. Вони не тільки збирали, систематизували, а й у відповідності до певної системи регулярно передавали інформацію до керівних партійно-державних структур, спільно з ними випрацьовували спосіб реагування на ті або інші події.

Гадаю, що проаналізувати цей бік діяльності ГПУ-НКВД — означатиме якісно розширити наші знання про механізм політичного терору, про те, яку саме роль у ньому було відведено партійно-державним структурам, а яку власне спецслужбі.

¹ ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Директива-инструкция по агентурной работе. — Харьков, 1930. — С. 5.

² ВЧК-ГПУ. Документы и материалы / Составитель Ю.Г.Фельштинский. — Бенсон (Вермонт), 1989. — С. 132.

Велику роботу ще належить провести з деконструкції багатьох міфів про чекістів.

Зокрема, ще не сказано всієї правди про ті насильницькі методи, які вони застосовували у «золоті» 20-ті рр. проти мирного населення. Наприклад, про систему заручників, запроваджену за ініціативою В. Леніна, який у серпні 1918 р. запропонував брати або призначати заручників у кожному хлібному повіті з метою одержання «надлишків» хліба.

В Україні було розроблено спеціальні інструкції Постійної військової наради, у відповідності з якими до числа заручників брали тих, хто користується популярністю і авторитетом всього села, щоб все село почувало себе відповідальним за них. Перш за все ця система використовувалась того, щоб примусити селян виконати плани здавання державі хліба.

Подібним чином використовувалася так звана кругова порука, що запроваджувалась у «неблагонадійних районах». Крім іншого тут карали ще й за недонесення. Ще один метод введення інституту відповідачів. Відповідно до секретної інструкції відповідачі призначалися у великих населених пунктах з розрахунку один від кожних 30 хат, у селах і хуторах — від 10 хат.

В інструкції про порядок призначення відповідачів, затвердженою Постійною нарадою 26 липня 1922 р., містилася така рекомендація виконавцям — шляхом терору ставити відповідачів в такі умови, коли вони стають інформаторами більшовицької влади і ворогами бандитів, дати можливість відповідачам купити собі життя видачею бандитів, замінюючи розстріл заручництвом.

Вимагалось створювати на селі умови, коли бандити і відповідачі будуть боятися доносів з боку незаможних. Передбачалося, що за донос до фонду КНС як винагорода потрапить половина конфіскованого майна «куркуля». До того інститут п'ятихатників і десятихатників, тобто відповідачі один від 5 і 10 хат заможних селян. В разі провини відповідачів нещадно розстрілювали.

Як приклад, процитую справжні документи, що їх вимагали від «відповідачів». Як правило, це були анкета і підписка. Ось приклади таких документів із села Городище Луганського повіту (подано мовою оригіналу):

Анкета

Фамилия Батюшин

Имя Анисим

Отчество Федоров

Время рождения 75 лет

Уроженец Донецкой губ. Луганского уезда Городищенской волости

Семейное положение Жена 60 лет, дети 39 лет. 40 лет.

Национальность Русский

Род занятый Хлебороб

Имущественное положение Дом, 3 штуки быков, одна корова, 3 шт. овец, 1 сеялка, 1 веялка, 1 плуг, две бороны

Прежня судимость Под судом не был
 Подпись ответчика За свою неграмотность ставлю три креста
 1923 г. 5 дня апреля
 Сотрудник отделения ДГО ГПУ по Луг(анскому) уез(ду) Игнатов

Подписка

Я ответчик за появление грабежей и бандитизма в пределах села Городище Луганского уезда Батюшин Анисим Федорович, даю настоящую в том, что указанное обяыиваюсь без ведома Отделения ДГО ГПУ Луг. уезда никуда не давать в случае появления в селе Городище грабежей и бандитизма отвечаю по всем строгостям законов Соввласти, в чем и расписываюсь.

За неграмотность ставлю три креста
 Сотрудник отделения ДГО ГПУ Луганского уезда
 Игнатов¹

Усі ці заходи разом із розстрілами, затриманнями, арештами дали свої результати, хоча повстанський рух ще тривав. Лише у березні 1926 р. ГПУ констатувало, що політичного бандитизму в Україні немає. Це лише кілька прикладів, але вони засвідчують, як багато ще належить зробити, щоб написати повноцінну історію політичного терору в Україні, щоб позбавитись поверхневого підходу до історії ЧК-ГПУ-НКВД.

Зрозуміло, що цього неможливо досягнути без зіткнення думок, без серйозної полеміки, а тому слушною є думка Д. Поля про необхідність більшої концептуальної і методичної дискусії щодо історії України у тридцяті і сорокові роки. Така дискусія, хронологічні межі якої, гадаю, доцільно розширити, дійсно назріла і її цілком логічно було б провести з тими, хто в Німеччині, Україні, Росії, США, Канаді, Італії та в інших країнах вивчає сторінки української історії доби тоталітаризму, не на дилетантському, а на професійному і рівні.

¹ Государственный архив Луганской области, ф. Р—373, оп. 1, спр. 496, арк. 19.

ДИСКУСІЯ

Георгій Касьянов. Слово надається Тамарі Павлівні Демченко. Ви маєте десять хвилин.

Тамара Демченко. Спасибі. Перш за все, хочу подякувати шановним доповідачам за надзвичайно цікаві доповіді, роздуми, які не можуть не викликати інтересу і у науковців, і скажімо, у практикуючих істориків, до яких належу я.

По суті цієї проблеми абсолютно згодна з шановними колегами, що одним з головних є питання джерел. Ви знаєте, ці джерела (принаймні у нас в Україні) буквально лежать під ногами. Маю на увазі вже зібрані, підготовлені до друку і опубліковані свідчення очевидців голодомору 1932—1933 рр. Для прикладу можна навести видання «Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині» — свідчення, записані зі слів жителів тодішнього Переяславського району Київської області. Хочу підкреслити, що воно не єдине: є й інші публікації. Очевидно, що чимало аналогічних документів чекають на свого видавця. Так, у нас студентами історичного факультету зібрано декілька десятків подібних записів по Чернігівській області. Їх можна і треба опублікувати.

Проблема у чому? Як завжди, бракує коштів. У нас досить активно в цьому плані діє Асоціація дослідників голодоморів в Україні, але вона — громадська організація, яка не має належного фінансування. Отже, найперше, що треба зробити, — це записати ці свідчення на магнітні носії. Якщо вони не будуть використані в найближчий час для якихось публікацій, наукових досліджень, то принаймні будуть збережені для майбутніх поколінь істориків.

Хочу сказати, що на регіональному рівні виходять друком досить цікаві дослідження, де у публіцистично загостреній формі висвітлені проблеми, про які говорили шановні доповідачі. Ось книга Володимира Шкварчука «Голодомор 1932—33 годов на Черниговщине». Він узяв документи Чернігівського обласного управління ГПУ, підкресливши характер дослідження підзаголовком «Из-под грифа „Совершенно секретно“», не став їх перекладати українською мовою, сподіваючись, що російськомовна молодь Чернігова все-таки зацікавиться і прочитає.

І продовження цієї його роботи — нариси «На казарменому становищі». Вчора говорили про літописців. Ви знаєте, вони ще не перевелися на Україні. Ось зміст нової книжки Володимира Шкварчука: рік 1934-й, 1935-й, 1936-й... і до 1941-го — початку німецької окупації. Вона написана на матеріалах так званої «секретної папки» Чернігівського обкому КП(б)У, де фіксувалися пленуми, засідання, збори обкому партії, скарги тощо. І якби (не можу принагідно не підтримати думку шанованого професора Юрія Шаповала) у нас існував інститут, фонд, архів чи що-небудь подібне, це все могло б там фіксуватися, зберігатися, вивчатися.

У зв'язку з цим у мене є конкретна пропозиція. На конгресі МАУ можна порушити ще раз це питання (це державна, врешті-решт, справа). Вони скажуть, що в них не вистачає коштів, але на різні шоу гроші завжди знаходяться. А це справа, яка надзвичайно актуальна і повинна бути щонайпершою з точки зору інтересів і народу, і держави.

Хотілося б торкнутися іншої проблеми, яка безпосередньо стосується теми нашої зустрічі — історіографії доби. Я не зустрічала, на превеликий жаль, узагальнюючої роботи, де б аналізувався доробок українських істориків, котрі вивчають історію України міжвоєнної доби. Це суттєва прогалина. При розгляді питань Української революції ми можемо спертися на працю харківської дослідниці праці Людмили Радченко «Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років» та статтю Валерія Солдатенка «Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції» в «Українському історичному журналі». Отже, підготовка аналогічних монографій стосовно історії 1920—30-х рр., мені здається, є досить актуальним завданням.

Хотілося б поділитися роздумами, які з'явилися, коли я слухала доповіді на попередніх секціях. Лев Григорович Протасов говорив про необхідність вивчати девіантну поведінку людей, які пережили революцію. У нас, здається, ніхто не досліджує, як вплинула Перша світова війна, революції, громадянська війна, неп, радянська і, найголовніше, колективізація й голодомор на, власне кажучи, самих українців. Що ж сталося з українським народом?

Я часто повторюю своїм студентам, що в Біблії було сказано: «Не вкради». У Святому Письмі ж не конкретизувалося: ти можеш украсти в колгоспі «Шлях до комунізму», а у тітки Марусі чи в дядька Грицька красти гріх. Селяни, щоб вижити, мусили красти у колгоспі. Жорстокий голод змушував красти й у сусідів. І таким чином уже тоді відбувалося розмивання, руйнування моральних засад, пряме порушення біблійних заповідей. Але ми не знаємо, як вплинуло голодування — це страшне випробування — і на фізичні можливості людей, їхню спроможність до інтелектуальної праці, відтворення собі подібних і т. ін.

Знову ж таки, на превеликий жаль, крім авторів дослідження, які тут згадувалися (Сергій Пирожков і Арнольд Перковський), ніхто не цікавиться вищезазначеними проблемами. Демографи, виходячи із завдань і специфіки своєї науки, просто констатують ті чи інші зміни в демографічній ситуації. Мета істориків — дослідити, як історичні обставини впливали на побут, мораль, спосіб життя людей, тяглість цього процесу. Це проблема, яка зрештою повинна посісти гідне місце на сторінках наукових журналів, бо її практичне значення далеко виходить за рамки академічного інтересу.

Хотілося б звернути увагу ще на чимало аспектів, але виходячи зі специфіки свого курсу — історії України першої половини ХХ ст., не можу обминути проблеми коренізації та українізації. Останнім часом якимось

несподівано згорнули її вивчення; між тим, тут ще багато недостатньо з'ясованих місць.

У контексті теми «Сталінська карально-репресивна система» буде доречно ще раз привернути увагу до гострої потреби — вивчати персоналії. «Розстріляне відродження», як мені здається, — це не метафора для українців, а сувора проза життя, артефакт «важкої» історії. Кожне виявлене і збережене для наступних поколінь ім'я жертви терору можна розглядати як значний внесок у біографістику. Дякую за увагу.

Георгій Касьянов. Будь ласка, слово має Дмитро Костянтинівич Гринь. Десять хвилин.

Дмитро Гринь. Дякую. Робота секцій, зокрема попередньої, в т. ч. виступ шановного доктора Лисенка, так чи інакше підводить нас до питання оцінки кількісних втрат серед населення. Так само актуальним, на мою думку, видається це питання і в контексті тематики вже даної секції. На перший погляд може здатися, що оперування шести- і семизначними цифрами (інколи з досить значною різницею), коли мова йде про смерть колосальної кількості людей, є цинізмом. Нещодавно зустрічаючись у Чернігові з Джеймсом Мейсом, ми говорили про те, що навіть якби ця цифра була у сто, тисячу, десять тисяч разів менша, все рівно то була б трагедія. Однак для історика розв'язання цього складного питання, очевидно, є одним з актуальних завдань.

Погоджуюсь із колегами, що першочерговою є проблема джерел, на базі яких з найбільшою достовірністю можна охарактеризувати кількісні втрати. В даному випадку основа — статистичні джерела. Загальновідомою є теза про те, що існують три види брехні: просто брехня, велика брехня та статистика. Проте, говорячи про радянську статистику, в т. ч. демографічну, хотілося б зауважити, що таку формулу навряд чи можна застосувати до 20-х рр. ХХ ст., оскільки демографічною статистикою (в т. ч. й в Україні) тоді займалися представники старої земської статистики та порівняно молоді вчені (зокрема Олімпій Квіткін, В. Михайловський, Міхаїл Птуха, Архип Хоменко та ін.). Це професіонали, які налагоджували систему державної статистики вже за радянських часів, але в 1920-х рр. у своїй діяльності ще не були так жорстко підпорядковані тим ідеологічним цілям, які ставив перед собою режим.

Наступним момент — визначення репрезентативності джерел (у т. ч. і статистичних) та методики їх обробки. Хотілося б нагадати, що в даному напрямі відбувається певна співпраця істориків різних країн. Зокрема, у січні 1995 р. в Торонтському університеті було проведено конференцію на тему «Населення СРСР у 1920—30-х рр. у світлі нових документальних свідчень», в роботі якої брали участь учені з Австралії, Ізраїлю, Італії, Канади, США. Українські та російські історики були представлені Станіславом Кульчицьким (Інститут історії України НАНУ) та Юрієм Поляковим (Інститут російської історії РАН).

Проте методика використання масових джерел із застосуванням математичних методів була закладена ще за радянських часів. Так, ще в 1959 р. у журналі «История СССР» було опубліковано статтю Віктора Яцунського «О некоторых отстающих участках нашей исторической науки». Незважаючи на таку назву, яка, природно, відображає дух тих часів, було поставлено питання про розвиток історичної демографії. Так сталося, що українські вчені ще за радянських часів не стояли осторонь, і Київ був одним з небагатьох центрів розвитку історичної демографії (поряд з Москвою і Тарту). Про це свідчить і проведення саме в Києві загальносоюзних наукових семінарів і конференцій з історичної демографії.

Водночас історико-демографічна проблематика 1920—30-х рр. майже повністю зникла з дослідницької практики. Відновлення наукових пошуків у даному напрямі відбулося у другій половині 1980-х рр. Насамперед це роботи Юрія Полякова та Валентини Жиромскої, присвячені комплексним проблемам розвитку народонаселення на зазначеному часовому відрізку. В Україні ж увага зосередилась переважно на визначенні кількості жертв від голодоморів 1920—30-х рр. Дійсно, піонерами виступили згадувані сьогодні Сергій Пирожков і Арнольд Перковський.

Це саме стосується й загальновідомих оцінок (у т. ч. й голодомору). В принципі, нині остаточна оцінка, начебто, нарешті отримана (враховуючи критику оцінок зарубіжної історіографії, зокрема Роберта Конквеста, Джемма Мейса та ін.). На сьогодні ж, як на мою думку, найвиваженішим є висновок професора Станіслава Кульчицького, зроблений ще в першій половині 1990-х рр. у співпраці з московським демографом Александром Бабьонішевим (псевдонім — Сергій Максудов), який зараз проживає в США. І втрати від голодомору на сьогодні вже, в принципі, досить відомі.

Щодо зарубіжної історіографії, то характеристику підходу (в т. ч. й до оцінки втрат упродовж 1920—30-х рр.) у західній історіографії влучно висловив Богдан Кравченко у своїй монографії «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.», що вийшла англійською мовою 1985 р. в Едмонтоні (1997 р. в Києві її видано в українському перекладі). Автор у передмові до українського видання написав досить відверто: «Безперечно, якби я свого часу мав доступ до архівів України, це дослідження могло б бути набагато ширшим і змістовнішим».

Повертаючись до сучасного стану історіографій, відзначу, що розвиток історико-демографічних досліджень та застосування новітнього програмного забезпечення для обробки масових джерел у Росії відбувається в значно більших масштабах. Певною мірою це пов'язано з тією базою, що почала тут формуватися ще понад тридцять років тому з ініціативи вже, на жаль, покійного академіка Івана Ковальченка, під керівництвом якого було відкрито цілу лабораторію та створено Комісію в справі застосування математичних методів та ЕОМ в історичних дослідженнях при Відділенні історії Академії наук.

Традиції, закладені Іваном Ковальченком ще за радянських часів, знайшли своїх наступників. Зокрема, активно діє Асоціація «Історія і комп'ютер», яка видає інформаційний бюлетень «История и компьютер» (до речі, доступ до нього наша місцева публіка, на жаль, має хіба через Інтернет, та й то лише до випусків кількох останніх років); функціонує також спеціалізована Наукова рада РАН з історичної демографії та історичної географії; в Московському державному університеті студентам-історикам викладається курс історичної інформатики (!) і т. д.

Значно повільніше ці процеси розвиваються в Україні, де, на жаль, чи не єдиний виняток становить Дніпропетровський національний університет, у якому діє науково-дослідна лабораторія комп'ютерних технологій історичних досліджень під керівництвом професора Віталія Підгаєцького. І якби не наукова спеціалізація нашого колеги, завідувача кафедри теперішнього Чернігівського педуніверситету, професора Миколи Бойка, який свого часу зробив аналіз масових статистичних джерел 1920—30-х рр. (це знайшло відображення в його докторській дисертації); якби не його аспіранти, які продовжували цю справу вже в якихось вужчих напрямках, то, очевидно, в Україні не існувало б інших центрів, які б могли дати більш-менш конкретну і точну відповідь щодо кількісного боку питання, що розглядається.

На сьогодні — знову ж таки в Дніпропетровську — ця робота триває. Зокрема, останнім часом Вікторія Дмитрієва захистила кандидатську дисертацію (щоправда, більш методологічного характеру), яка присвячена методиці формування баз даних та їх використання при застосуванні математико-статистичних методів аналізу. В Росії, зрозуміло, ця робота іде жвавіше. До речі, за зізнанням Віталія Підгаєцького, перше зацікавлення кліометрикою сталося під час його перебування на стажуванні в лабораторії Івана Ковальченка ще в 1980-х рр.

Окремо хотілося б наголосити на ситуації своєрідного інформаційного вакууму, в якому опинилися історики, особливо периферійних вузів. У результаті надстрімкого розвитку комп'ютерної техніки та програмного забезпечення відбулася певна диференціація серед істориків, які працюють з масовими джерелами, внаслідок чого тепер їх можна поділити на три надто різні за своєю чисельністю страти. Перша — це програмісти, які можуть створювати ті чи інші програми для обробки джерел. Друга — це трошки більша, але, знову ж таки, незначна група кваліфікованих користувачів цих програм. І, нарешті, третя, найчисленніша — це історики, які намагаються застосовувати, принаймні, методи дескриптивної статистики для оброблення статистичних даних.

З цього випливає висновок, що на часі інтенсифікація застосування методів та інструментарію інших наук (зокрема соціології, демографії, психології тощо) в історичному дослідженні. Це дасть імпульс розвитку нових субдисциплін, таких як психоісторія, історична демографія, усна історія, урбан-історія та ін. Слід зазначити, що перші кроки в Україні вже зроблено,

свідченням чого є видання цього року першого випуску альманаху соціальної історії «Соціум». Перехід від кількісних методів до якісних (до тієї самої соціологізації, усної історії і т. ін.) дозволить зафіксувати відображення в історичній пам'яті тих часів і наслідків голодомору, і уявлення про окупаційний режим тощо. І я цілком погоджуюсь із Тамарою Павлівною в тому, що в нас на часі активізація психоісторичних досліджень (тобто, якраз вивчення психологічних мотивацій тих чи інших історичних подій). Принаймні, в Білорусі — наскільки мені відомо — ця галузь більш-менш розвивається.

Нарешті дозвольте подякувати організаторам за надзвичайно цікаве спілкування та надану можливість висловитись.

Георгій Касьянов: Ми дуже дякуємо. Я пропоную перейти до дискусії. І на першу частину дискусії в нас залишилося 25 хвилин, до речі. Для дискусії це не є питання. Будь ласка.

Костянтин Ячменіхін. Вопрос к обоим коллегам, выступавшим уже здесь (я имею в виду, прежде всего, Никиту Петрова). В последнее время, действительно, появляется очень много достаточно серых работ по различным аспектам (в истории они получили название folk history). Яркий пример — творчество Эдварда Радзинского. Я, например, отношу к таким сочинениям работы Павла Судоплатова и Николая Рубина о Лаврентии Берии и т. д. Меня интересует вопрос: к какой нише отнести творчество Александра Исаевича Солженицына? Как украинская и российская историография относятся к его историческим (не политическим, а именно историческим) взглядам? Потому что творчество Александра Солженицына — большой, неоднозначный пласт наработок и, собственно говоря, именно с него в советской историографии началась критика сталинизма, на которой затем развернулась вообще вся критика советского строя. Эта проблема вскользь прозвучала в выступлении Никиты Петрова, но я хотел бы услышать более развернутый ответ. Спасибо.

Ярослав Пеленський. Я маю два запитання. Перше адресується обом доповідачам, які виголосили надзвичайно цікаві доповіді. Чи ви вважаєте так звані «вспоминання» Павла Судоплатова (чи як їх назвати) за автентичні, чи за містифікацію? Залежно від того, якою буде відповідь, я поставлю друге питання.

Георгій Касьянов. Добре, дякуємо. Професор Шандра, будь ласка.

Валентина Шандра. У мене таке запитання до Юрія Івановича. Скажіть, будь ласка, для Вас усі архіви КГБ, НКВД на сьогоднішній день доступні?

Юрій Шаповал. Я можу прямо зараз сказати: «Ні!».

Валентина Шандра. І друге питання. Ви знаєте, мені все-таки чомусь здалося, що в більшості випадків мова йде про збір додаткових фактів про злочинну політику. А чи може бути якийсь ширше наукове пояснення? Чи це справді патологія людського розвитку? Чи як ще це можна було пояснити якимись більш науковими підходами до такої ситуації? Як можна було б кваліфікувати причини терору?

Лев Протасов. Проблема меня чрезвычайно волнует с семнадцати лет, с XX съезда КПСС, и я был участником февральского съезда с участием Андрея Дмитриевича Сахарова. У меня два вопроса. Первый. Принимаете ли Вы цифру, если не ошибаюсь, 682 тысячи расстрелянных в 1937—1938 гг., которые официально фигурируют? И второй вопрос. Всё-таки историки — это животные, которые задают вопрос «Почему?». По-моему, я присоединяюсь к предшествующему выступающему: чем объяснить масштабы террора? Ведь он был явно иррационален, бессмысленен в таких масштабах! Каково его историческое объяснение всё-таки может быть предложено?

Олексій Толочко. Моє запитання до Валентини Степанівни і, очевидно, до Юрія Івановича, який сказав, що на Україні архіви недоступні. Чому це відбувається в Москві, ми ще можемо собі уявити: це інституціональна лояльність нинішньої ФСБ до колишнього КГБ і т. д. Очевидно, що це загалом уміщається в рамки ідеї Росії як правонаступниці Радянського Союзу, де всі державні органи так чи інакше відчують себе спадкоємцями. В Україні декларується розрив з цією традицією. Україна не є правонаступницею Радянського Союзу (принаймні, в цих аспектах). Звідки в Україні ця інституціональна лояльність СБУ до КГБ і його попередніх інкарнацій?

Наталія Яковенко. І навздогін за цим дуже коротке питання, бо, власне, колега Толочко озвучив те, що я хотіла спитати, але ще «недоозвучив» одну деталь. Нікіта Петров говорив, що в Росії існує, так би мовити, професійна історіографія «зсередини органів». Чи існує така в Україні? Чи В. І. Пристайко — це тільки окремих феномен?

Микола Бойко. У мене питання і до доктора Нікити Петрова, і до доктора Юрія Шаповала. На вчорашніх і сьогоднішніх сесіях нашої роботи заслухали цілу низку проблем. Але мені здається, що ці проблеми розглядаються ізольовано. Якщо ми будемо розглядати ті проблеми і особливо ці, які ми розглядали на сьогоднішніх засіданнях, то в мене постає запитання: чи ми зможемо відповісти на причинне питання «чому»? Чи скоро настане той час, коли ми зможемо створити синтетичні праці, в яких би кожна з цих проблем була системною, і тоді в системі виросте питання «чому», а не «скільки», «що саме відбулося» і «які це наслідки мало»?

Георгій Касьянов. Дякую. Якщо більше немає питань, то я прошу до слова наших доповідачів.

Нікіта Петров. Итак, сначала относительно Александра Исаевича Солженицына. Дело в том, что сейчас в России (да и не только в прокоммунистических кругах) стало модно именно с этой точки зрения уедать Александра Солженицына и говорить: «Вот видите, о каких миллионах жертв он пишет, а на самом деле статистика, недавние архивные исследования показывают нам, что это гораздо меньше». И на этом основании многие авторы даже говорят, что никакого массового террора в таком случае не было. То есть для них, скажем, 700 тысяч расстрелянных — это уже не массовый террор (*Сміх у залі*).

В качестве примера такого рода логики можно вспомнить недавнюю публикацию под названием «ГУЛАГ: архивы против лжи». Её автор — итальянский коммунист Марио Соуса. Между прочим, это очень популярное издание у зюгановцев, понимаете?

Вряд ли, однако, сомнению подлежит то, что Александр Солженицын абсолютно точно, на мой взгляд, сделал выводы. Он поставил диагноз советской власти; хотя, конечно, он опирался в своих исследованиях на устные источники и те немногочисленные архивные материалы, которые ему по случаю стали доступны в начале 1960-х гг. (это известная история). Мы можем, конечно, сейчас к Александру Солженицыну относиться достаточно критично и говорить, что вот эти выводы не совсем верны. Но, на мой взгляд, это большая и серьёзная книга. И если говорить о ней как об опыте философского исследования, проникновении в побудительные мотивы, в «душевные движения» советской власти (если мы её одушевим и представим себе как некий организм), то это, на мой взгляд, очень точная в выводах книга. Хотя, оговорюсь, в ней масса того, что не подтверждается архивными фактами.

Мы издали книгу «Справочник по ГУЛАГу». Конечно, там о лагерях всё сказано точно, в отличие от книги Александра Исаевича Солженицына. Его книга не является энциклопедией ГУЛАГа, речь идет именно об опыте художественного и психологического исследования.

Также скажу ещё о генерале Павле Судоплатове и его воспоминаниях...

Юрій Шаповал. Нікіто, я додам про Солженіцина. Я хочу сказати, що репутація Олександра Солженіцина «підмочена» не лише тільки тим, про що сказав Нікіта Васильович. Для України важливий ще той фактор, що Олександр Солженіцин, повернувшись у Росію з еміграції як духовний лідер, такий собі російський аятола, сказав, що нам потрібне «слов'янське братерство» і що він без України не бачить Росії. І тому його авторитет ніби вже був автоматично підмочений тією публікацією «Как нам обустроить Россию». Та насправді я хочу солідаризуватись із Нікітою, з абсолютно всіма його тезами, і лише додам одну річ, яка мене вражає завжди.

Я порівнюю його публікацію «Архіпелагу ГУЛАГ» з публікацією Жака Россі «Довідник по ГУЛАГу» (ви, напевно, знаєте це видання). Жак Россі — це француз, який приїхав (божевільний!) у Радянський Союз, де його заарештували, і він відсидів з 1938 десь до 1960 р. в тих таборах та написав такий двотомний довідник. Так от, Россі пише про те, що після жовтня 1917 р. було багато засуджених за «буржуазний націоналізм»: «Авторові, який з 1937 по 1958 р. побував у десятках пенітенціарних закладів, не довелось зустріти жодного росіянина з цим обвинуваченням. Водночас чисельність усіх неросійських „буржуазних націоналістів“ систематично зростає».

І про те, що дає Олександр Солженіцин в «Архіпелазі...» в цьому зв'язку. Він розрізняє українців, коли пише про Кінгирське повстання, припустимо. Він дає абсолютно адекватну картину. І скільки б йому не докоряли там неточністю якоюсь, насправді це є абсолютно адекватне сприйняття режиму і адекватна спроба показати його природу і суть (про це точно сказав Нікіта Петров).

Георгій Касьянов. Я хочу згадати, що у нас стільки питань, а ми щойно відповіли тільки на одне. Тому я прошу бути лаконічнішими.

Нікіта Петров. Будем стараться. Воспоминания генерала Павла Судоплатова (скажу очень коротко) — это пристрастные воспоминания. В них есть очень много интересных деталей, но не забывайте об одном: Судоплатов — убийца. Это я говорю не для красного словца. Он сам выезжал в те места, где убивали людей. Например, Александра Шумского убивали в его присутствии, понимаете? И он, конечно, об этом никогда не напишет. Он даже не пишет «под моим руководством»...

Ярослав Пеленський. І він там писав, що таки вбив Євгена Коновальця?

Нікіта Петров. Да, и о Коновальце он рассказывает. Но я говорю сейчас об убийствах после войны.

Значит, Павел Судоплатов даже не пишет: «под моим руководством». Он пишет: «Мне известны вот такие-то проведённые операции». Он — начальник отдела, Наум Эйтингон — его заместитель. Под всеми планами проведения этих операций стоит подпись Судоплатова, под отчётами о проведении операций стоит подпись Павла Судоплатова или Наума Эйтингона (в зависимости от того, кто ездил на место). И, разумеется, есть санкции Сталина и других высоких руководителей. Не будет человек об этом писать, Вы же понимаете. Но в мемуарах есть много полезных деталей.

Итак, о причинах научных...

Юрій Шаповал. Никита, я о Судоплатове хочу добавить. Так, Павел Судоплатов пише про вбивство Олександра Шумського, про те, що за

вказівкою Лазаря Кагановича і Нікити Хрущова «ми таємно ліквідували керівника українських націоналістів Шумського» (там у нього є такий блок).

Мене втішає писання його старшого сина, Андрія Судоплатова. Мене це втішає тому, що Андрій списав у нас із Вадимом Золотарьовим цілий блок, і ми з Вадимом Анатолійовичем зробили таку не дуже порядну річ. Ми вигадали виноску на Харківський обласний архів управління внутрішніх справ (такого архіву насправді не існує в такому формулюванні, а документи брали з іншого джерела), і Андрій повністю переписав у нас цю вирізку. Якщо ви відкриєте його книгу, ви побачите, що він пише так: «Как рассказывал мне отец о Люшкове, ...»; і далі він переказує нашу статтю практично всю, слово в слово. І це може засвідчувати якість, так би мовити, багатьох речей, які є в цій книзі. (*Пожвавлення в залі*). Ну, це так, просто штрих, не більше...

Ярослав Пеленський. А до справи Євгена Коновальця, чи він сам його вбивав?..

Юрій Шаповал. Він описує це.

Нікіта Петров. Да-да, это факт.

Ярослав Пеленський. ...І чи він справді вів справу щодо операції з ліквідації Романа Шухевича?

Юрій Шаповал. Про Романа Шухевича нам доводилося писати. В «Дзеркалі тижня» була стаття «Роман Шухевич: таємниця загибелі». Павел Судоплатов керував операцією, але не він один.

Нікіта Петров. Понимаете, когда мы с Наталией Геворкян впервые — ещё Павел Судоплатов был жив — опубликовали в «Московских новостях» его собственноручное признание в том, как он убил Коновальца (никто ведь этого не знал до того времени), мы надеялись, что голландское правосудие захочет его увидеть. К сожалению, выяснилось, что там у них прошли все сроки давности по убийству в Роттердаме. Нам было очень обидно, честно вам скажу. А Судоплатов обнаглел, распоясался и взялся писать мемуары. Вот такая история. Это было в 1992 г.

Теперь есть вопросы, которые, я думаю, можно просто объединить, потому что они все касаются научных подходов о причинах террора, кроме одного, среди них прозвучавшего — о числе расстрелянных. Понимаете, в самой ФСБ статистика находится в таком состоянии, что вы можете взять любую цифру. Вот несколько итоговых сводок по массовым операциям, которые Николай Ежов, а потом и Лаврентий Берия подготовили для Сталина; и там цифра разнится в 50 тыс. или в 100 тыс. человек. У меня под рукой справка, где сказано, что за период с 1 октября 1936 г. по 1 ноября 1938 г. было

осуджено к высшей мере наказания всеми видами судов, всеми уровнями этого правосудия 668 305 человек. В другом месте есть число, близкое уже почти к 700 тысячам. Поэтому, знаете, цифры из какой-то статистической справки, особенно чекистской, «играют».

Теперь о научных подходах, причинах террора, о том, когда мы сможем в научной среде синтезировать этот весь процесс и чем объяснить масштабы террора и его жестокость. Я это всё объединяю в один ответ. Постараюсь быть кратким, потому что развёрнутый ответ на этот вопрос займёт не меньше часа. Тогда я должен буду проанализировать все массовые операции, которые прошли в одно время в 1937—1938 гг., их взаимоотношения и разную мотивацию. Историки всегда хотели приписать Сталину один мотив проведения чисток и репрессий. На самом деле мотивов было много, и для каждой операции был свой мотив. И поэтому в кулуарах, наверно, я смогу об этом подробнее рассказать всем, кто интересуется.

А что касается природы человеческой — это действительно интересная вещь: как террор пробуждал самые чёрные, зияющие дыры в человеческих душах, которые засасывали в себя всё глубже. Об этом, кстати, опять же хорошо сказал Александр Солженицын: «Революция такие чёрные дыры пробуждает в человеке, который без этой революции прожил бы вполне мирную, честную и благополучную жизнь». Вот на этом я и закончу.

Юрій Шаповал. Якщо говорити про Україну, то у нас із приводу причин терору є одна, так би мовити, фундаментальна причина: терор в Україні в усі роки, включно аж до останніх репресивних акцій 1980-х рр. (зрозуміло, вже не таких масштабних), завжди носив антинаціоналістичне забарвлення, він завжди мав антинаціоналістичний контекст. І кого б в Україні не саджали — чи колишнього чекіста, чи партійного працівника, чи справді людину, яка боролася проти режиму, — завжди (з-поміж іншого) приписували прояв «українського буржуазного націоналізму». Це був один з ярликів, яким завжди обґрунтовувалися каральні дії в Україні.

Стосовно питання, чи створюватимуться синтетичні праці. Я думаю, що так, і це може статися найближчим часом лише за однієї умови — все-таки, ми повинні знати хоча б більш-менш повно ті джерела, які все ще залишаються недоступними.

І в зв'язку з цим я хочу відповісти на запитання Олексія Толочка, який абсолютно слушно зауважив, чому ці спецслужби є такими. Там, у Москві зрозуміло чому вони такі. Тут спрацьовує кілька факторів, бо я маю досвід спілкування з цими людьми і в першу чергу в архівній справі. Спрацьовує насамперед той комплекс, яким завжди страждають люди напевно всіх спецслужб — надмірна обережність. Ці традиції, ця «всотана» обережність (у спецслужбі, як правило, працює кілька поколінь з однієї родини) завжди спрацьовують, коли людина приходить у ці структури; особливо коли йдеться про людей, які не пишуть самі, які не знають, що таке писати, публікувати особисто.

Я маю не дуже веселий досвід у цій справі, бо коли ми з Дмитром Веденєєвим надрукували статтю «Роман Шухевич: тасмниця загибелі», то Дмитра Валерійовича вигнали з архіву СБУ (хоча він кандидат історичних наук і дослідник). І він повернувся в Національну академію Служби безпеки України. Ось така реакція за цю публікацію, яка, в принципі, містила лише справжні обставини загибелі Романа Шухевича. Ми не писали біографії, ми не «вибілювали», так би мовити, не виправдовували Романа Шухевича. Мене не «діставав» ніхто тільки тому, що я «вільний художник», і я можу друкувати, а моєму співавторові за це особливо дісталось.

Хоча, з іншого боку, абсолютно всі кегебістські зв'язки спрацьовують. От ми зараз готуємо перевидання книги «Остання адреса». При бажанні ми можемо отримати матеріали з Росії. Я вимагав там такі й такі довідки, і, як правило, з трудом, з якимись перешкодами (росіяни зараз не дуже охоче відгукуються), але все-таки це спрацьовує. Зараз ми можемо з'ясувати обставини розстрілу соловецьких в'язнів з України капітаном держбезпеки Міхаїлом Матвєєвим, іншими катами. Ми зараз шукаємо ці матеріали на них.

І запитання Наталії Яковенко — це теж дуже добре питання. В Україні «сірої» історіографії, на відміну від Москви, практично не існує. Мало хто вміє і наважується писати. Я знаю лише одну таку людину, яка певною мірою може претендувати на роль реального «письменника в погонах». Це Анатолій Сахно, колишній начальник прес-центру СБУ. Він сам написав книжечку «Щоденник „контрреволюціонера“». В ній вміщено дуже цікаві нариси про видатного українського співака Михайла Донця, зокрема, прекрасний архівний матеріал. Анатолій Іванович попросив мене написати передмову до цієї книжки. Але він уже пішов з тієї служби і, власне, є журналістом за фахом. А в Москві це цілий пласт літератури...

Натомість у нас існує інший феномен — з 1994 р. ми маємо безпрецедентний на теренах СНД журнал «З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ», якого нема ніде в жодній колишній республіці, навіть у Москві немає. Щоправда, у цьому журналі дуже складна ситуація. Оскільки його фінансує не держава, не СБУ, а відомий правозахисник Семен Глузман, який видобуває гранти там, у Штатах. У принципі, із номера в номер цей журнал об'єктивно веде, як мені здається, «антикегебістську», руйнівну (в позитивному сенсі) роботу, працюючи не на «органи», а проти них. Хто з вас його читає регулярно, розуміє, що я маю на увазі. В журналі друкуються, скажімо, списки розстріляних у тюрмах напередодні відходу військ у 1941 р. Це колосальний, вибуховий матеріал...

Георгій Касьянов. Дуже дякую. Отже, в нас залишилося п'ять хвилин. І якщо є коментарі, то тридцять секунд на один виступ.

Олександр Лисенко. У мене одна така репліка. Навіть у Біблії написано, що людина приховує й плекає ті органи, які або соромиться показувати, або які хворіють і т. д. І от, очевидно, як і в нашій часовій ніші, так і у вашій проблематичній болять насамперед очі втрати; болить, що мільйони людей абсолютно безпідставно були репресовані, втрачені для держави, для народу.

З цього приводу мені здається, чи не втрачаємо ми ще один аспект цієї проблеми? Існував конституційний порядок, який, очевидно, потрібно було силовим структурам підтримувати. У будь-якій державі є репресивні органи, спрямовані на те, щоб цей конституційний правопорядок підтримувати. Ми досліджуємо між істориками, тепер набули якогось організаційного оформлення. Ця конференція, на мій погляд, може стати поштовхом до якихось інших спільних заходів. Уже обговорювалися ідеї конференцій, може, більш обмежених хронологічно, із залученням фахівців не лише істориків. Але, знову-таки, контекст той самий — поширення й поглиблення контактів між істориками Росії і України.

На мою думку, також надзвичайно важливою була участь у нашій конференції північноамериканських інституцій і фахівців. До певної міри, навіть з точки зору розвіювання міфу про те, що українська діаспора є скоріше фактором, який утруднює українсько-російські контакти і порозуміння. В даному випадку це фактор, який їх полегшує, підсилює. З боку, наприклад, Канадського інституту українських студій спонсором став Східний інститут українознавства ім. Ковальських. Це інституція створена за рахунок пожертв одного з вихідців із Західної України, який з великою наполегливістю казав, що він готовий зафундувати цей інститут специфічно для досліджень Східної України.

Відносно стану історичних досліджень в Росії та Україні, ми знову ж побачили дуже багато спільного. Повертаючись до деяких вже висловлених мною думок, хочу ще раз підкреслити — стали зрозумілішими та яснішими обриси і характер формування тих національних наративів у сучасних Росії й Україні, які прийшли на зміну старому наративові радянському. Останній фактично легітимізував існування чи пропагував концепцію існування єдиного радянського народу. Також обговорювалося тут формування нових наративів. Наприклад, Алексей Міллер сказав, що це «неизбежное зло». На мій погляд значною мірою від нас, від істориків-професіоналів залежить те, яким сформується цей наратив, характер міфів, в яких суспільство в цілому українське і російське сприймає історію. І самоусунення від його формування, на мій погляд, це, до певної міри, усунення від тієї соціальної ролі, яку історик і історична наука виконує в кожному суспільстві.

Цілком очевидно для мене (в результаті обміну думками) стала необхідність, чи, точніше, стала яснішою ця необхідність — створення і інституціоналізація, до певної міри, русистики в Україні. Деякі кафедри історії СРСР тепер є кафедрами історії Росії, деякі з них стали кафедрами історії України. Але трансформація від історії СРСР до історії Росії — це не

лаконічний процес. Це є процес також зміни, переосмислення парадигм, нових питань, які мають задаватися до джерел, і він тільки починається. Україна не може дозволити собі не мати доброї школи русистики, добрих досліджень, у тому числі й історичних з історії Росії.

Подібне, з моєї точки зору, відноситься також до Росії. Тут, знову-таки, Олексій Міллер трошки згадував про ситуацію з центрами україністики, білорусистики і взагалі з дослідженням історії східного слов'янства. На моє переконання, Росії потрібна сильна й кваліфікована україністика.

Віталій Ростальний. Невеличка репліка з приводу журналу «З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ». Я не хочу сказати, що сумніваюся в тому, що цей журнал спрямований проти Служби безпеки і намагається якось боротися з цією структурою... Але насправді (як підтвердження або ж продовження цієї думки) в грудні минулого року обласне управління Служби безпеки України навіть презентувало Чернігівському педуніверситету добірочку цих журналів, а також польськомовне видання про розстріли офіцерів — Катинську трагедію.

Ярослав Пеленський. Я хотів би запитати колегу Шаповала, чи є можливим дослідити комплекс двох відомих убивств — Степана Бандери і Лева Ребета, і трьох, скажімо так, «підозрілих» смертей: Данила Скоропадського, професора Олександра Юрченка і підполковника Івана Бутковського? То кінець 1950—60-х рр.

Юрій Шаповал. Відповідь моя буде дуже проста і, напевно, якоюсь мірою складна. Ви ж знаєте, що напередодні краху Радянського Союзу дуже багато документів було або знищено, або вивезено до Москви? І я намагався шукати якісь підходи, сліди (зокрема, що стосується Степана Бандери). Думаю, їх шукати треба там, де працює Нікіта Васильович, і, можливо, апелювати до Москви.

Георгій Касьянов. Все. Час вичерпаний. Я хотів би надати слово нашим доповідачам для підбиття підсумків. Будь-ласка, пан Петров хоче зробити оголошення і, я думаю, приємне.

Нікіта Петров. Да, я хотел сказать, что привёз с собой наше, «мемориальское», издание «Кто руководил НКВД, 1934—1941». Это пятьсот с лишним довольно формализованных и подробных биографий чекистов и объяснение структур, кадровых передвижений и динамики изменения кадрового состава НКВД. То есть, как Вы понимаете, «два в одном флаконе»: это и справочник, но здесь есть и авторские статьи. Одну книгу передаю в библиотеку университета, а другую книгу — в областную библиотеку, для того чтобы они были доступны. Подозреваю, что здесь, в Чернигове, этого нет.

И второе, тоже не менее волнующая вещь. Я, пожалуй, скажу так – впервые в истории России (думаю, что и Украины тоже) сделан новый вид публикации архивного источника. Вы все слышали о 383 списках расстрелянных, которые подписал Сталин и Политбюро ЦК ВКП(б). Вы это знаете ещё со времён закрытого доклада Никиты Хрущёва на XX съезде КПСС. Никто не знал, сколько там людей. Там 44,5 тысячи имён, из них 39 тысяч приговорены к высшей мере наказания — расстрелу. Не все, конечно, были расстреляны: не успели всех расстрелять. Расстреляны на самом деле, по моему, 34 тысячи. Пять тысяч — это за счёт повторов списков и за счёт того, что Сталин некоторые копии экземпляры списков тоже подписывал. То есть в ЦК КПСС раньше был механический подсчёт.

Оцифровав этот источник и опубликовав его, мы смогли подсчитать и провести точные статистические выкладки. Здесь, на CD-ROM — 11 томов, которые составляют эти списки, и здесь факсимильно в цвете воспроизведены первые листы каждого списка, где есть подписи Иосифа Сталина, Вячелавы Молотова, Климента Ворошилова, Лазаря Кагановича, даже Анастаса Микояна, Станислава Косиора (между прочим, пять списков Косиор успел подписать) и других членов Политбюро. И самое интересное и интригующее — это пометы Сталина на списках. Например «бить — бить» или «подождать» (кого-то, он считает, рано расстреливать).

На самом деле такое издание источника предпринято впервые. Потому что, вы знаете, типографские 11 томов издавать бессмысленно, да ещё и делать к ним том указателей-комментариев. А здесь — поисковые системы. Вы найдёте всю украинскую элиту 1937—1938 гг.: и энкавэдэшную, и партийную, и хозяйственную. И здесь тоже всё внутри в списках структурировано по областям. Так что эту публикацию я тоже дарю. Верю, что она пригодится украинским исследователям.

Підсумкове засідання

Головує *Френк Сисин*

Френк Сисин. Настав час підбивати підсумки. Розпочинає Ярослав Пеленський.

Ярослав Пеленський. Оскільки я не брав участі в координуванні конференції і не мав тут доповіді, то можу спробувати як спостерігач і коментатор досить коротко підсумувати те, що ми обговорювали впродовж двох днів.

Почну з наших попередніх російсько-українських конференцій. Як історики, ми маємо знати, що на все є свій час і коли розпочати щось занадто рано, то не досягнеш успіху. Коли наш Канадський інститут українських студій організував разом з Кьольнським університетом та інститутом Гаррімана таку конференцію, ми розуміли важливість цієї проблеми, але думали не так про взаємини між українськими та російськими істориками, як про необхідність вплинути на наших русистів з Північної Америки. Чому? Бо вибухнула українська незалежність, до якої вони були невідготтовлені, оскільки не знали, звідки та Україна впала на советологію та на історіографію Північної Америки. Відносно швидше на це зреагували вчені, що займалися політичною наукою, економікою, соціологією, але наші історики — це люди консервативні, не схильні до вивчення нових держав чи до переосмислення своїх попередніх концепцій. Не те, щоб вони відкидали саму ідею вивчення України, або навіть російсько-українських відносин, але це була не їхня парафія.

Ми організували тоді одна за одною аж чотири конференції. Як стверджує мій колега Зенон Когут, у них взяло участь понад 80 науковців, у тому числі досить багато українофілів з-поміж російських істориків, але відносно мало тих, хто фактично сам вивчав Україну. Власне тоді, чи близько тих часів, перетворилися з русистів на україністів Андреас Каппелер та декілька інших істориків, наприклад Марк фон Гаген з Колумбійського університету, який уже добре знав польську мову і цікавився відповідними питаннями. Особисто я був до великої міри вражений тим, що навіть у моїй спеціалізації (XVII—XVIII ст.) виявилось відносно важко організувати сесію. Чому? Скажімо, як ми чули, професор Євгеній Анісімов відмовився від пропозиції приїхати на конференцію, бо нібито не хотів потрапити в небезпечну ситуацію, співпрацюючи із запеклими націоналістами. Деякі спеціалісти з мови та літератури, котрі, як мені здавалося, само собою розуміють значення російсько-українських культурних контактів, особливо впливу Києва на Московію XVII ст., взагалі не виявили зацікавлення до

оголошеної тематики, тож організація конференцій просувалась із труднощами.

Але ще тяжче було визначитися, які саме відносини ми хочемо вивчати (цього торкнувся у своїй доповіді Олексій Міллер). По-англійському ми назвали це «encounter»*. Encounter, бо зустрічі між обома культурами вже стали майже спорадичними. На це накладалися й інші проблеми — які саме контакти ми вивчаємо: між Україною та Росією (але в такому вигляді, як вони практикуються сьогодні, їх раніше не було); між українцями і росіянами (але нині, в епоху постмодернізму, під знаком питання стоїть навіть те, чи росіяни й українці по сьогодні існують)? Чи ми хочемо досліджувати національні відносини поміж ними, чи питання належить ставити ширше — з охопленням усіх груп населення цих територій? Чи слід зосередитися на економічних, суспільних і т. ін. проблемах?

Але принаймні мало свій сенс те, що ми давали українцям розуміння того, до якої міри кращою стане їхня підготовленість, коли вони знатимуть дещо про Росію. Як я вже згадував у нашій дискусії, я бачу сьогодні на Заході, в роботах фахівців з московської історії чи історії Росії XVI—XVII ст. дуже небезпечні симптоми. Їхні попередники, покоління білогвардійських істориків, оперували величезним знанням щодо України. Нинішня ж генерація русистів вивчає Московію або взагалі ізольовано від Європи, або коли порівняльний аналіз і робиться, то радше з Францією, а про Велике князівство Литовське чи про польсько-литовську Річ Посполиту вони ледве чули — це для них нецікаво. Тому теперішня західна русистика, на мою думку, значно програє тій, що існувала 30—40 літ тому.

На нашій конференції ми багато чули про ті великі прогалини, якими заповнене вивчення XIX ст. Дійсно, спроби по-новому вивчати Російську імперію як багатонаціональну імперію щойно починаються. Думаю, буде непросто визначитися з тим, як саме належить трактувати ту імперію як багатонаціональну. Наприклад, мені би хотілося провадити курс про міста Російської імперії, де виклад спирався би на Варшаву й Тбілісі, а не на Москву чи Петербург. Але, наскільки мені відомо, такий курс у Північній Америці ніде не читається. Вивчають Російську імперію як цілість, але запитайте їх про Адама Міцкевича (вже не говорю про Тараса Шевченка) — про нього вони нічого ніколи не знають. Ідеться передусім про наших істориків з Північної Америки, але певною мірою це стосується і Західної Європи.

Багато говорилося також про недоліки української історіографії історії України XIX ст. Хоча після Михайла Грушевського був якийсь поступ, але той поступ є відносно мінімальний (за винятком хіба Галичини, яка вивчена краще). На сьогодні існує великий доробок про Україну XVII ст., трохи менший — про XVIII ст. Що ж до XIX ст., то маємо солідну історію українського національного руху чи історію українських літературних течій, натомість залишається спірним питання про те, як писати власне історію

* Несподівана зустріч, зіткнення (англ.). — Прим. ред.

України цього періоду. Звучала думка про її якнайтісніше пов'язання з історією Російської імперії, але нагадаю, що більша частина української території увійшла до складу Російської імперії лише наприкінці XVIII ст.

На нашій дискусії про революцію я торкнувся цього питання. Складність української справи порівняно з російською, серед іншого, полягає в тому, що українські землі були як у Російській імперії, так і поза її межами (хоча відсоток останніх був відносно малим, але ці території відігравали дуже важливу роль у розвитку української культури та українського національного руху). На мою думку, це надзвичайно важливий аспект у концепції Української революції 1917 р. та подій 1917—1919 рр., причому важливий не лише для українських істориків, а й для дослідників Російської революції, яким варто більше уваги звертати на складність національної ситуації в Україні та на існування схожих рухів у різних імперіях. Наприклад, часто з аналізу виключають поляків, а тим часом їхня ситуація була досить подібною до української.

Найбільше здивувало мене те, що не зайшла мова про вивчення XX ст. З ним теж є проблеми, але ясно, що перебування в Советському Союзі більшості українських земель до Другої світової війни та всіх українських земель після неї означає, що досліджувати українську історію без російської, советської, так само неможливо, як неможливо вивчати історію Росії без уваги до України.

Яке загальне враження від нашої конференції? Може, для російських колег вона здалася трохи дивною. Мовляв, на дискусію між російськими й українськими істориками з'являються ще й діаспорні канадійці, тим часом як російської діаспори вже немає, бо вона відіграє абсолютно інакшу роль. Але ми сподівалися, що надавши бодай мінімальну фінансову підтримку, зможемо спонукати до ближчих контактів чи підсилити їх. Можливо, в майбутньому потреби запрошувати нас на такі зустрічі вже не буде і ви домовлятиметеся самі між собою. Але сьогодні, гадаю, те, до чого ми прагнули, в певному сенсі здійснилося, і то з успіхом. Відбулася така зустріч, ми дискутували спокійно і, гадаю, мусимо цього триматися надалі. Я буваю на різних польсько-українських симпозиумах уже років з 20, і пам'ятаю, що починалося з констатації: «Як приємно, що ми зустрілися і не побилися». Теперішню нашу згоду, отже, я пропоную вважати за нормальне явище і просто бачити, що є так багато можливих спільних проектів на майбутнє.

Ми спробували пробігтися по історії коли не від антив, то, принаймні, від IX ст. до майже вчорашнього дня. Утруднювало нашу роботу те, що ми вивчаємо різні періоди, маємо різні зацікавленості і, очевидно, програма виявилася дуже насиченою. Думаю, на майбутнє варто подумати про спеціалізовані конференції — наприклад, про XVI—XVIII ст., чи про советську історію України й Росії, запрошуючи більше дослідників відповідних періодів. Або подумати про те, щоб ми, історики, збиралися разом із дослідниками інших дисциплін. Наприклад, для розуміння різних культурних течій мого

періоду добре було б послухати думку літературознавців, мовників і т. д. Але це все — справа майбутнього. Передаю слово доктору Владиславу Верстюку.

Владислав Верстюк. Як на мене, наша робота і наша зустріч не були даремні, і я із задоволенням прослухав всі доповіді. Я думаю, що ми, більш-менш, все-таки склали собі уявлення про сучасний стан і російської, і української історіографії. Власне кажучи, впоралися з тим завданням, яке перед собою ставили.

Дякую нашим чернігівським колегам, які взяли на себе частину організаційних зусиль. Оскільки все, що записане в програмі, буквально все, до останньої крапки виконано. Тобто, ми маємо ще після підбиття підсумків презентацію «Історії України-Руси» англійською мовою і сьомого випуску «Українського гуманітарного огляду». Я хотів би подякувати ще раз панові Зенону Когуту директорові Канадського інституту українських студій за фінансову підтримку та активну участь.

Я дійсно радий, що цього разу ми, українські та російські історики, суто по-науковому, академічно, обмінялись набутим досвідом, висвітлили велику кількість спільних проблем, дали поштовх до нових роздумів. Саме цього і треба було очікувати від діалогу. І на моє особисте переконання, загалом конференція вдалася.

Ярослав Пеленський. Я розумію, нема інших думок? (*Пожвавлення в залі*).

Юрій Борісьонок. Конференція дійсно превзошла все наші очікування. Потому что ещё 10 лет тому назад, в 1991 г., можно было говорить стихами Николая Алексеевича Некрасова: «Порвалась цепь великая, порвалась — расскочилась: одним концом по барину, другим — по мужику!..» Под «баринном» имеются в виду западноевропейские и американские научные центры, потому что за последние 10 лет интерес к России (будем объективны) упал в связи с исчезновением страшного и могущественного противника. Про «мужику» говорить нечего, потому что зарплаты украинских, российских и прочих учёных нам все хорошо известны. Но то, что мы все здесь, и то, что, действительно, какое-то продвижение вперёд логически имеется, мы должны констатировать совершенно объективно. Потому что ещё до середины 1990-х гг. можно было говорить о том, что, конечно, была какая-то «разбежка» историографии: украинские учёные искали национальную революцию, российские ученые пытались делать вид, что ничего не происходит, что Украины, в общем-то, может быть, и не существует в какой-то степени.

Сейчас — и конференция показала совершенно объективно — существует какая-то определённая ситуация диалога. Диалог — это ключевое слово, которое, действительно, можно сказать по итогам всех наших бесед. Потому что от каких-то пререканий, попыток найти фальсификаторов и т. д.

мы пришли к совершенно уникальной научной ситуации: здесь представлены три объективные научные школы — российская историография, украинская историография и историография зарубежная, которая сыграла в своё время очень большую роль, когда существовали всем нам известные парадоксы, или же штампы советской историографии. Последние, в общем-то, в какой-то степени, были преодолены, в какой-то степени их нужно будет преодолевать, в какой-то степени они преодолены, наверное, и не будут.

И самая главная задача вот таких конференций — это сформировать какие-то общие мосты, общие предпосылки для общих точек зрения, потому что, действительно, между Россией и Украиной ведь нет таких объективных противоречий, как, например, между Россией и Белоруссией. Потому что есть такой старинный белорусский город Смоленск, о существовании которого большинство историков и не подозревает. Т. е. если бы была совместная российско-белорусская научная конференция, тут противоречий было бы в несколько раз больше. Между Россией и Украиной и в политическом плане в последние годы наблюдается явный прогресс, и я думаю, что историки здесь идут вслед за какими-то политическими лидерами, которые вполне могут между собой договориться и по экономическим, и по политическим вопросам. Вопросы остаются. Но эти вопросы, как тут уже было отмечено, решаются в конструктивном плане, без каких-то взаимных гневных обвинений, которые уже являются достижением далёкого прошлого.

И, конечно, можно тут отметить, что где-то примерно пять лет назад эта ситуация стала меняться. Тут уже были отмечены и публикации под редакцией Алексея Миллера, и публикации под редакцией Дмитрия Фурмана. Можно отметить и наиболее массовую публикацию — я тут представляю российский исторический журнал «Родина». И Владимир Михайлович Рычка, и Юрий Иванович Шаповал, и другие наши авторы не дадут соврать, что один из номеров этого журнала, который появился в 1999 г. под названием «Россия и Украина: вехи истории», тоже собой представлял совместную точку зрения российских и украинских историков накануне тех самых памятных выборов, когда российскому массовому потребителю массовой информации внушали, что между Россией и Украиной совершенно жуткие какие-то разногласия. И в это же время Алла Пугачёва, Владимир Познер и другие представители российской массовой культуры приезжали и агитировали за Леонида Кучму на Украине совершенно спокойно и, наверно, за не самые маленькие деньги.

Т. е. мост этот уже был проверен, и выяснилось, что за десять лет изменились какие-то условия нашего существования. Не изменилось главное — наше доброжелательное отношение друг к другу и наше стремление контактировать. Ведь разные точки зрения — это ещё не повод для взаимной драки. Это повод для того, чтобы «сверить часы», посмотреть друг на друга. В конце концов, развитие историографии — это и есть развитие различных точек зрения. Нам не нужна, как в советские времена, какая-то общая, единая, тоталитарная точка зрения. От этого мы уже, наверно, отошли «всерьёз и

надолго», как говорил известный классик, о котором здесь упоминал Алексей Петрович Толочко.

Поэтому, я думаю, что такие встречи нужны, и развивать их необходимо, наверное, по междисциплинарным явлениям. И вот те секции, которые у нас здесь были, наверняка могут трансформироваться в самостоятельные конференции. И там уже можно будет, действительно, всерьёз и надолго «сверить часы», посмотреть, чего мы добились за эти годы. Потому что и российская, и украинская историографии, и наши зарубежные коллеги — это всё-таки самостоятельные величины, которые во взаимодействии друг с другом могут добиться очень многого.

Тут Алексей Ильич Миллер говорил с большой обидой о директоре Института славяноведения господине Волкове, но нужно заметить одно, что даже точка зрения Владимира Константиновича Волкова, который родился в 1931 г. в Воронежской области, недалеко от границы с Украиной, за эти годы претерпела серьёзные изменения. Если в середине 1990-х гг. он действительно не признавал существования независимой Украины, то уже ближе к началу нынешнего времени точка зрения Владимира Волкова изменилась. Это очень серьёзный специалист; он, кстати сказать, занимается историей Югославии межвоенного периода. Поэтому к нему каких-то больших претензий насчёт того, что он мешает развитию российско-украинских отношений, быть не может: он специалист в другой области. Но наша с ним беседа позволяет заметить, что человек действительно изменил свою точку зрения (по крайней мере, нет таких ноток, которые были заметны ранее).

И если уж с кем-то нужно бороться, так это, наверное, с Институтом стран СНГ под руководством Константина Затулина. (*Пожвавлення в залі*). Это конечно замечательный персонаж, предки которого пахали землю в Полтавской губернии. Но, что позитивно, что в нынешнем российском истеблишменте точка зрения Константина Затулина не вызывает какого-то большого интереса. Т. е. если ещё лет пять назад к Затулину прислушивались, то сейчас, наверняка, большинство людей расценивают точку зрения государственную, которая состоит в том, что развитие отношений России и Украины есть важнейшая стратегическая задача. И в этом, я думаю, историки обеих стран смогут всецело помочь. Поэтому наша конференция, я считаю, удалась.

Сергій Плохій. Я не знаю, чи багато думок буде в моєму виступі, але кожна перемога має багато батьків. Тепер, наприкінці конференції, мені дуже приємно признатися, що я був також біля початків її ідеї. З моєї точки зору, вона вдалася. Вдалася в тому розумінні, що контакти, які, безумовно, існували в тій чи іншій формі на особистому рівні між істориками, тепер набули якогось організаційного оформлення. Ця конференція, на мій погляд, може стати поштовхом до якихось інших спільних заходів. Уже обговорювалися ідеї конференцій, може, більш обмежених хронологічно, із залученням фахівців не

лише істориків. Але, знову-таки, контекст той самий — поширення й поглиблення контактів між істориками Росії і України.

На мою думку, також надзвичайно важливою була участь у нашій конференції північноамериканських інституцій і фахівців. До певної міри, навіть з точки зору розвіювання міфу про те, що українська діаспора є скоріше фактором, який утруднює українсько-російські контакти і порозуміння. В даному випадку це фактор, який їх полегшує, підсилює. З боку, наприклад, Канадського інституту українських студій спонсором став Східний інститут українознавства ім. Ковальських. Це інституція створена за рахунок пожертв одного з вихідців із Західної України, який з великою наполегливістю казав, що він готовий зафундувати цей інститут специфічно для досліджень Східної України.

Відносно стану історичних досліджень в Росії та Україні, ми знову ж побачили дуже багато спільного. Повертаючись до деяких вже висловлених мною думок, хочу ще раз підкреслити — стали зрозумілішими та яснішими обриси і характер формування тих національних наративів у сучасних Росії й Україні, які прийшли на зміну старому наративові радянському. Останній фактично легітимізував існування чи пропагував концепцію існування єдиного радянського народу. Також обговорювалося тут формування нових наративів. Наприклад, Алексей Міллер сказав, що це «неизбежное зло». На мій погляд значною мірою від нас, від істориків-професіоналів залежить те, яким сформується цей наратив, характер міфів, в яких суспільство в цілому українське і російське сприймає історію. І самоусунення від його формування, на мій погляд, це, до певної міри, усунення від тієї соціальної ролі, яку історик і історична наука виконує в кожному суспільстві.

Цілком очевидною для мене (в результаті обміну думками) стала необхідність, чи, точніше, стала яснішою ця необхідність — створення і інституціоналізація, до певної міри, русистики в Україні. Деякі кафедри історії СРСР тепер є кафедрами історії Росії, деякі з них стали кафедрами історії України. Але трансформація від історії СРСР до історії Росії — це не лаконічний процес. Це є процес також зміни, переосмислення парадигм, нових питань, які мають задаватися до джерел, і він тільки починається. Україна не може дозволити собі не мати доброї школи русистики, добрих досліджень, у тому числі й історичних з історії Росії.

Подібне, з моєї точки зору, відноситься також до Росії. Тут, знову-таки, Олексій Міллер трошки згадував про ситуацію з центрами україністики, білорусистики і взагалі з дослідженням історії східного слов'янства. На моє переконання, Росії потрібна сильна й кваліфікована україністика.

Сергій Лепявко. Від імені господарів хочеться відзначити, що нам було дуже приємно бачити таке поважне товариство, відомих представників історичної науки кількох країн. Нам дуже приємно, що ця зустріч відбулась саме в Чернігові. Кілька років тому ми провели подібну зустріч українських і

білоруських істориків і отримали найкращі відгуки. Сподіваюсь, що і у Вас залишилися добрі враження від нашого міста і нашого спілкування.

Ми переконані, що Чернігів, який лежить на межі Білорусі Росії і України, може бути природним «містком» між вченими цих трьох держав. Хочу запевнити Вас, що ми готові і надалі бути науковим «полігоном», на якому можна проводити міжнародні зустрічі і конференції будь-якого масштабу: і камерні, якою була наша, і набагато ширші.

Щиро дякую всім учасникам. До нових зустрічей !

Спикок учасників конференції

Борісьонок Юрій — доцент кафедри слов'янознавства Московського державного університету ім. Михайла Ломоносова, заступник головного редактора журналу «Родина», кандидат історичних наук.

Бойко Володимир — директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, кандидат історичних наук.

Бойко Микола — професор Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор.

Верстюк Владислав — завідувач відділу історії української революції 1917—1921 рр. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

Горобець Віктор — старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків Інституту історії України, доктор історичних наук.

Гринь Дмитро — заступник декана з наукової роботи історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук, доцент.

Данилевський Ігор — заступник директора Інституту загальної історії РАН, доктор історичних наук, професор.

Демченко Тамара — доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук.

Касьянов Георгій — завідувач відділом історії сучасної історії України Інституту історії України, доктор історичних наук.

Коваленко Володимир — завідувач кафедри історії України та археології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук, доцент.

Когут Зенон — директор Канадського інституту українських студій Альбертського університету, доктор історичних наук, професор.

Кудлай Олександра — науковий співробітник відділу історії української революції Інституту історії України НАН України.

Кухарук Олександр — декан соціально-економічного факультету Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці, кандидат історичних наук, доцент.

Лепякко Сергій — директор Сіверського інституту регіональних досліджень, завідувач кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор.

Лисенко Олександр — завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни історії Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук.

Марущенко Олександр — завідувач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, кандидат історичних наук, доцент.

Міллер Олексій — повідний науковий співробітник Інститут наукової інформації з суспільних наук РАН, професор Центрально-Європейського університету (Будапешт), доктор історичних наук.

Невєжин Володимир — провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, доктор історичних наук, професор.

Пеленський Ярослав — професор-емерит університету Айова, доктор історичних наук, професор.

Петров Нікіта — заступник голови ради Науково-інформаційного просвітницького центру «Меморіал», кандидат історичних наук.

Плохій Сергій — директор програм вивчення історії української церкви Канадського інституту українських студій Альбертського університету, доктор історичних наук, професор.

Протасов Лев — завідувач кафедри історії Росії Тамбовського державного університету, доктор історичних наук, професор.

Ростальний Віталій — керівник редакційно-видавничої групи підготовки і випуску тому книги «Реабілітовані історією» (Чернігів).

Ричка Володимир — провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук.

Сербин Роман — професор-емерит Квебекського університету в Монреалі, доктор історичних наук.

Сенькусь Роман — директор видавничих програм Канадського інституту українських студій Альбертського університету, доктор історичних наук.

Сисин Френк — директор Центру українських досліджень ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

Толочко Олексій — завідувач сектором історії Київської Русі відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук.

Шандра Валентина — провідний науковий співробітник відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук.

Шаповал Юрій — керівник Центру історичної політології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук, професор.

Яковенко Наталя — завідувач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», доктор історичних наук, професор.

Яковлева Тетяна — директор Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету, доктор історичних наук.

Ячменіхін Костянтин — завідувач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор.